

СЛАВЯНСКИ ДИАЛОЗИ

Списание за славянски езици, литератури и култури

година XIX

книжка 29

*Издание
на Филологическия факултет
при Пловдивския университет
„Паусий Хилендарски“*

Пловдив, 2022

ПЛОВДИВСКО УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО

МЕЖДУНАРОДЕН РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

Ксавие Галмиш – Сорбона, Париж 4, Франция

Хана Гладкова – Карлов университет, Прага, Чехия

Раймонд Детрез – Университетът в Гент, Белгия

Людмил Димитров – Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

Богуслав Желински – Университет „Адам Мицкевич“, Познан, Полша

Благовест Златанов – Университетът в Хайделберг, Германия

Елена Крейчова – Масариков университет, Бърно, Чехия

Владимир Кршиванек – Университетът в Храдец Кралове, Чехия

Борис Норман – Беларуски държавен университет, Минск, Беларус

Михайло Пантич – Белградски университет, Сърбия

Иван Петров – Университетът в Лодз, Полша

Галин Тиханов – Университетът „Куин Мери“, Лондон, Великобритания

Сватава Урбанова – Остравски университет, Чехия

Саша Шмуля – Университетът в Баня Лука, Босна и Херцеговина

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Жоржета Чолакова – главен редактор

Юлиана Чакърова – заместник главен редактор

Диана Иванова, Николай Нейчев, Красимира Чакърова, Елена Гетова,

Дияна Николова, Яна Роуланд, Борислав Борисов, Гергана Иванова

СТУДЕНТСКИ РЕДАКЦИОНЕН ЕКИП

Александра Станкова, Борислава Касавълчева, Мария Лолова

Технически сътрудници: Таня Нейчева, Даниел Каменов

Консултант: Якуб Микулецки

Коректори:

Гергана Иванова (бълг.), Яна Роуланд (англ.), Таня Нейчева (рус.)

На корицата: Яцек Йерка (Jacek Yerka, 1952), *Европа*

© СЛАВЯНСКИ ДИАЛОЗИ

Филологически факултет

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

© Пловдивско университетско издателство, 2022

© Колектив, 2022

ISSN 1312-5346

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

КУЛТУРНА ИСТОРИЯ

- Николай Желев (София).** Славянството и българите на страниците на вестник „Отечество“ 9

ЕЗИКОЗНАНИЕ

- Диана Иванова (Пловдив).** Константин Фотинов и формирането на търговската терминология през Възраждането 29
- Лилия Иванова (Пловдив).** За наречията *веднъж* и *някога* като изразители на неопределена предходност в българския език и функционално-семантичните им съответствия в полския език 51
- Мияна Кубурич Мацура (Баня Лука).** Синтактико-семантичен потенциал на модалното наречие *свеједно* в сръбския език
Превод от сръбски: Вяра Найденова 62

ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ

- Славица Василевич Илич (Баня Лука).** Адът и раят на Петър Коришки
Превод от сръбски: Таня Нейчева 81
- Наталия Няголова (Велико Търново – Москва).**
Медицинският дискурс в съветското кино
от 70-те години на XX век 94

ДЕБЮТИ

- Шимон Тесарж (Бърно).** Език и правопис на чешките надгробни надписи в Сръбски Банат
Превод от чешки: Мария Лолова 107
- Алена Данийова (Бърно).** Категорията *одушевеност* и нейното отношение към склонението в някои славянски езици
Превод от чешки: Цветомира Стоянова 120

НОВИ ПРЕВОДИ

- Карел Хинек Маха.** *Цигани* (Откъс от роман)
Превод от чешки: Ангелина Недева 133
- Дарка Хербез.** *Стихотворения*
Превод от сръбски: Гергана Иванова 143

ЕТАЖЕРКА

- Любка Липчева-Пранджева.** *Класици, изгнаници, емигранти.*
Литературни идентичности и превод (Благовест Златанов) 146

Jakub Mikulecký. Mezi disentem, undergroundem a šedou zónou. <i>Neoficiální bulharská literatura 1944-1989</i> [Якуб Микулецки. Между дисидентството, ъндърграунда и сивата зона. Неофициалната българска литература 1944 – 1989] (Жоржета Чолакова)	155
Румяна Дамянова (съст.). Борис Йоцов. Биобиблиография (Теодора Кашилска)	164
Do příští trávy... Antologie moderní bulharské poezie [До другата трева... Антология на съвременната българска поезия] (Димана Иванова)	167
IN MEMORIAM	
Владимир Кршиванек (1951 – 2022)	171
АВТОРИ, ПРЕВОДАЧИ	174
СТАНДАРТ ЗА ОФОРМЯНЕ НА ТЕКСТОВЕТЕ	180

СОДЕРЖАНИЕ

КУЛЬТУРНАЯ ИСТОРИЯ

- Николай Желев (София).** Славяне и болгары на страницах
газеты «Отечество» 9

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

- Диана Иванова (Пловдив).** Константин Фотинов и становление
коммерческой терминологии в эпоху Возрождения..... 29
- Лилия Иванова (Пловдив).** Наречия *веднъж* и *някога*
как выразители неопределённого предшествования в болгарском
языке, и их функционально-семантические соответствия
в польском языке 51
- Миана Кубурич Мацура (Баня-Лука).** Синтактико-семантический
потенциал модального наречия *свеједно* в сербском языке
Перевод с сербского Вяры Найденовой 62

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

- Славица Василевич Илич (Баня-Лука).** Ад и рай Петра
Коришского
Перевод с сербского Тани Нейчевой 81
- Наталия Няголова (Велико-Тырново – Москва).** Медицинский
дискурс в советском кино 1970-х годов 94

ДЕБЮТЫ

- Шимон Тесарж (Брно).** Язык и правописание чешских надгробий
в Сербском Банате
Перевод с чешского Марии Лоловой 107
- Алена Данийова (Брно).** Категория одушевлённости
и её отношение к склонению в некоторых славянских языках
Перевод с чешского Цветомиры Стояновой..... 120

НОВЫЕ ПЕРЕВОДЫ

- Карел Гинек Маха.** *Цыганы* (Отрывок из романа)
Перевод с чешского Ангелины Недевой..... 133
- Дарка Хербез.** *Стихотворения*
Перевод с сербского Герганы Ивановой 143

КНИЖНАЯ ПОЛКА

- Любка Липчева-Пранджева.** *Класици, изгнаници, емигранти.*
Литературни идентичности и превод [Классики, изгнанники,
эмигранты. Литературные идентичности и перевод]
(Благвест Златанов) 146

Jakub Mikulecký. <i>Mezi disentem, undergroundem a šedou zónou.</i> <i>Neoficiální bulharská literatura 1944-1989</i> [Якуб Микулецкий. Между диссидентством, андерграундом и серой зоной. Неофициальная болгарская литература 1944-1989] (Жоржета Чолакова)	155
Румяна Дамянова (сост.). <i>Борис Йоцов. Биобиблиография</i> (Теодора Кашилска)	164
<i>Do příští trávy...</i> Antologie moderní bulharské poezie [До следующей травы... Антология современной болгарской поэзии] (Димана Иванова)	167
IN MEMORIAM	
Владимир Кршиванек (1951-2022)	171
АВТОРЫ, ПЕРЕВОДЧИКИ	174
ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТОВ	180

CONTENTS

CULTURAL HISTORY

- Nikolay Zhelev (Sofia).** Slavs and Bulgarians on the Pages of the Newspaper *Otechestvo* 9

LINGUISTICS

- Diana Ivanova (Plovdiv).** Konstantin Fotinov and the Formation of Commercial Terminology during the Revival 29
- Lilia Ivanova (Plovdiv).** On the Adverbs *веднѣж* and *някога* as Expressions of Indefinite Precedence in Bulgarian and Their Functional-Semantic Correspondences in Polish 51
- Mijana Kuburić Macura (Banja Luka).** Syntactic-Semantic Potential of the Modal Adverb *svejedno* in the Serbian Language
Translation from Serbian by Vyara Naydenova..... 62

LITERARY STUDIES

- Slavica Vasiljević Ilić (Banja Luka).** The Hell and Heaven of Peter of Korisha
Translation from Serbian by Tanya Neycheva..... 81
- Natalia Nyagolova (Veliko Tarnovo – Moscow).** Medical Discourse in the Soviet Cinema of the 1970s..... 94

DEBUTS

- Šimon Tesař (Brno).** The Language and Orthography of Czech Gravestone Inscriptions in the Serbian Banat
Translation from Czech by Maria Lolova 107
- Alena Danyiova (Brno).** The Category of Animacy and its Relation to Declension in Some of the Slavic Languages
Translation from Czech by Tsvetomira Stoyanova..... 120

NEW TRANSLATIONS

- Karel Hynek Mácha.** *Gypsies* (Excerpt from a Novel)
Translation from Czech by Angelina Nedeva 133
- Darka Herbez.** *Poems*
Translation from Serbian by Gergana Ivanova 143

BOOKSHELF

- Любка Липчева-Пранджева.** *Класици, изгнаници, емигранти. Литературни идентичности и превод* [Lyubka Lipcheva-Prandzheva. Classics, Exiles, Emigrants. Literary Identities and Translation] (Blagovest Zlatanov) 146

Jakub Mikulecký. <i>Mezi disentem, undergroundem a šedou zónou. Neoficiální bulharská literatura 1944-1989</i> [Jakub Mikulecký. Between Dissent, Underground and the Gray Zone. Unofficial Bulgarian Literature 1944-1989] (Zhorzheta Cholakova)	155
Румяна Дамянова (съст.). <i>Борис Йоцов. Биобиблиография</i> [Rumyana Damyanova (ed.). Boris Yotsov. Biobibliography] (Teodora Kashilska)	164
Do příští trávy... Antologie moderní bulharské poezie [Until the next grass... An Anthology of contemporary Bulgarian poetry] (Dimana Ivanova).....	167
IN MEMORIAM	
Vladimír Křivánek (1951-2022)	171
AUTHORS, TRANSLATORS	174
MANUSCRIPT PREPARATION GUIDELINES	180

СЛАВЯНСТВОТО И БЪЛГАРИТЕ НА СТРАНИЦИТЕ НА ВЕСТНИК „ОТЕЧЕСТВО“

Николай Желев

Институт за литература при Българската академия на науките

Николай Желев. Славяне и българи на страницата на газетата «Отечество»

Во время Болгарского возрождения газета была не только средством разглашения новостей. Ее дополнительной задачей было также осведомлять общество об окружающем мире вдали и вблизи. Она имела и большое влияние на утверждение болгарской национальной идентичности. Газета «Отечество» распространяет идеи о превращении Османской империи в дуалистическую монархию, идущую по стопам Австро-Венгерской монархии. Газета интересуется не только политическим устройством Австро-Венгрии, но также живущими в ней славянами, в основном чехами, представляет их историю, их современное состояние и новости о них. Газета также занимается панславизмом. «Отечество» признает славянское происхождение болгар, но не развивает собственную славянскую идею. Это периодическое издание не признает существование разных славянских идей, только панславизм.

Ключевые слова: славянские идеи, газета, дуализм, культурные связи

Nikolay Zhelev. Slavs and Bulgarians on the Pages of the Newspaper *Otechestvo*

During the Bulgarian Revival the newspaper was not only a medium for news. Its additional task was also to educate the public about the surrounding world from far and wide. In addition, it had a great influence in terms of establishing the Bulgarian national identity. The newspaper *Otechestvo* spreads ideas about reforming the Ottoman empire as a dualistic monarchy following the footsteps of the Austro-Hungarian monarchy. The newspaper shows interest not only in the political structure of Austro-Hungary but also in the Slavs living there, mainly the Czechs, presenting their history, current state and current news. The newspaper delves, too, into Pan-Slavism. *Otechestvo* acknowledges the Slavic origin of Bulgarians but does not develop its own Slavic idea. The newspaper does not recognise different Slavic ideas – it only recognises Pan-Slavism.

Key words: Slavic ideas, newspaper, dualism, cultural relations

В културното развитие през Българското възраждане огромна роля изиграват периодичните издания като средство за разпространение не само на информация, но и на идеи. Възрожденският вестник има нелеката задача да образува читателите по най-различни теми – за нови от-

крития, да дава сведения за други народи. По този начин вестникът взема част от задачите на енциклопедията, на учебника и др. Това е нужно, тъй като периодичното издание е най-бързото средство за разпространяване на информация. Това прави вестника основно средство за аргументирането на идеи, като отделните вестници обикновено се свързват с определени идеологически платформи.

Обектът на настоящото изследване – в. „Отечество“, излиза в Букурещ от 1869 до 1871 г. по един брой на седмица. Двете му годишнини са редактирани от Пандели Кисимов. Вестникът е двуезичен – излиза на български и на румънски език. Той има реформаторски характер, като смята, че Османската империя трябва да стане дуалистична българо-турска монархия.

Редакторът на в. „Отечество“ остава в сянката на по-влиятелни български възрожденци. Неговите идеи за бъдещото културно развитие и за свободата на българите трудно се вписват както в разбиранията на „старите“ (които наблягат основно на образованието), така също и на „младите“ (които смятат, че въоръжената борба е единственият начин за постигане на освобождение). Както посочва Д. Енева, „той (Пандели Кисимов – бел. м., Н. Ж.) със сигурност не е консерватор, нито одобрява крайностите на радикалното течение и очевидно мястото му е някъде между тези две гранични точки за възрожденската политическа ос“ (Енева 2000: 102). Сам Кисимов формулира термина „умен българизъм“ в статията си *Георги бей е един от главните представители на този умен българизъм, който не отделя Българският патриотизъм от турския патриотизъм*, която публикува на страниците на в. „Народност“ (бр. 33 – 34, год. I, 28.06. – 7.07.1868). Смисълът на термина в тълкуването на Д. Енева „се изразява в далновидното поведение на българите, което им позволява да устоят на външни посегателства, да следват собствена политическа линия, и така се превръща в източник на възрожденски патриотизъм“ (Енева 2000: 105). Кисимов смята, че най-добрият начин за добиване на свобода за българите е чрез рефор-

миране на Османската империя в дуалистична монархия, където българите да имат вътрешно самоуправление, а султанът да приеме титлата „цар на българите“. За него „въвеждането на автономния принцип в рамките на дуализма навреме би отделил двете народности и би пресякъл асимилаторските опити на османската политика“ (Енева 2000: 110). Той държи на дуалистичната форма на управление чак до Освобождението, а това го прави един от „най-праволинейните дейци на БТЦК“ (Якимов 2002: 132). Прави преки сравнения с австро-унгарския дуализъм, като изразява надежда, че „султанът и османските управляващи няма да пренебрегнат искането за самостоятелност и българите ще се превърнат в онзи закрепващ империята елемент, какъвто са унгарците за Хабсбургската империя“ (Якимов 2002: 112). В това пряко сравнение Кисимов не отчита, че докато в Хабсбургската империя австрийците и унгарците изповядват една религия – католическо християнство, то ислямът и православното християнство се явяват пречка за аналогично решение между българите и османските управляващи. Такава голяма отстъпка би била приета за слабост и редица други подчинени народи биха искали собствено самоуправление, както се случва и в Хабсбургската империя. Това е и една от основните причини османските власти да не допускат подобна идея.

Пандели Кисимов е и изявен русофил, а според мнението на Г. Якимов „в лицето на славянската православна империя вижда онази голяма чужда сила, която може да защити в най-пълна степен българския народ“ (Якимов 2002: 132). Славянската културна близост и православната вяра имат според него сближаваща роля и може да се предположи, че отношението към западните славяни и особено към поляците и тяхната борба срещу руската власт е било прието негативно от българския възрожденец. Въпреки това той проявява приятелско отношение както към поляците, така и към останалите западни славяни. В брошурата си *Поляците* (1867) извежда на преден план нуждата българите и поляците да работят заедно за велико славянско бъдеще.

Пандели Кисимов (1832 – 1905)

Тук е важно да се отбележи, че въпреки интереса си към западните славяни и русофилството си Кисимов по никакъв начин не подкрепя идеята за обединение на славянските нито на езиково, нито на политическо равнище. Това е изрично заявено в *Обявление*, публикувано в бр. 1 на в. „Отечество“, където той открито заявява, че се разграничава от панславизма. Интересът му към славянския свят е повече в чисто културен аспект – да се запознаят българите с останалата част от славянството и когато е възможно, да ги дава за пример. Това особено личи в *Обявление*, където Кисимов пише: „нашият бълг. народ има това преимущество, че сам е бил деец на своето днешно развитие“¹. В същия текст са изброени четири главни цели: „а) да осветлява духовете, да внушава съгласие и споразумение навсякъде между съотечествениците ни, б) да запознава българите с техните братя и приятели и с техните врагове и зломисленици, в) да брани интересите на отечеството и г) навременно да известява взаимно и по-отблизо нашия народ с другите южнославянски народи, като брани взаимните наши и техни интереси“².

Целите са широкообхватни и изданието не успява да следва всички. Личи подчертан интерес към славяните в Австро-Унгария, като през двете годишни течения на вестника са включени и новини, и статии, с които са представени както различни исторически личности (напр. Ян Хус и поп Богомил), така и история на чехите, кои са славяните и др., но някои славяни, хърватите например, не са толкова застъпени. Изтъква се, че най-значими по книжовност са Бохемия³ и Русия. Други широко застъпени теми във вестника са новини, свързани с българите – за църковната борба, вести за различни региони, заселени с българи, и др. Вестникът публикува и статии върху частната собственост (*Народната собственост*, бр. 2), относно уточняването какво е колония и отечество ли е колонията (*Отечество и колония*, бр. 39), какво е свободата (*Гражданска добродетел*, бр. 33), за брака и неговото място в живота на човека (*Влиянието на женитбата върху човечески живот*, бр. 19) и др.

Вестникът често препечатва статии от други издания, като е отбелязано и от кой вестник е заета съответната статия. „Отечество“ използва за източници български периодични издания като „Право“ на Иван Найденов и „Македония“ на П. Р. Славейков и др. Специално в първи брой, както отбелязва и В. Бонева, „в уводната статия редакторът Пандели Кисимов намира начин да спомене с добро темпераментната Славейкова публицистичност“ (Бонева 1999: 75). Сред чуждите издания

¹ Обявление. // *Отечество*, год. I, бр. 1, 25.07.1869, с. 1.

² Пак там, с. 1.

³ Латинското име на област в сегашната Чешка република с главен град Прага.

заслужава да се спомене честото използване на руските вестници „Голос“ и „Московские ведомости“, както и на чешкия вестник „Народни листи“ („Národní listy“). Нерядко П. Кисимов влиза в спорове и критики с редица гръцки вестници относно църковния въпрос и с немски вестници за това, че въстанието в Далмация има панславянски характер. Подобни обвинения в панславизъм се срещат и в гръцките вестници спрямо българите и тяхната църковна борба. „Отечество“ последователно отхвърля всякакви връзки с панславизма както на далматинския бунт, така и на църковната борба на българите. От българските вестници най-много биват критикувани „Дунавска зора“ на Д. Войников и „Свобода“ на Л. Каравелов, като с последния често влизат в задочни спорове. За съжаление, голяма част от авторските статии във вестника са анонимни и затова при някои от тях няма посочен автор в настоящото изследване. Огромна част от историческия материал е посветен повече на българската история, отколкото на световната.

В последните два броя на вестника е въведена рубрика със заглавие „Вънкашни известия“. В нея се публикуват кратки новини от чужди страни, като прави впечатление, че се смесват имена на държави с имена на етноси – Чехия, Хърватия и Словакия (вероятно в този вестник е най-ранното използване на етнонима „словаци“ в български текст). Наименованията предполагат да означават държави, но в този период горепосочените все още не са самостоятелни страни и въпреки това във вестника те са класифицирани наравно с Черна гора, Русия, Италия и Франция.

Предложеното тук изследване е разделено на две тематични ядра: от една страна – как е представено славянството на страниците на в. „Отечество“, от друга – българите на страниците на в. „Отечество“. За славянството ще се разглеждат не само научнопопулярните статии, но и актуалните новини и техният коментар, докато за българските новини фокусът е основно върху научнопопулярните статии.

Вестникът много подробно следи развитието на църковната борба. При създаването на Българската екзархия в. „Отечество“ публикува целия ферман за нейното учредяване. Подобни новини и критическото отношение към други вестници разкриват духа на времето, но излизат от зададената тема за това как са представени българите на страниците на вестника.

В бр. 4 на „Отечество“ на първа страница е публикувана статията *Старобългарски език, наречен и църковнославянски*. Статията обхваща и двете тематични полета, които се разглеждат в това изследване. Още в заглавието се дава знак за равенство между названията „старобългарски“ и „църковнославянски“. Авторът на статията дори се възпротивява на твърденията, че „църковнославянският“ език е руска редакция на старо-

българския, и се опитва да докаже, че старобългарският е много повече български, отколкото съвременният говорим български. Не отрича, че православната литература трябва да бъде на съвременен български, но специално богослужебните книги и службите е задължително да са на старобългарски. Въвеждането на говорим език в църквата е представено като „вавилония“, т.е. едно изваждане от употреба на църковнославянския ще доведе до по-голямо неразбиране не само на църковнославянските книги, но и на другите славянски езици. Това е романтическа теза за съхраняване на корена, от който произлиза българската култура и който трябва да поддържа връзки с другите клонове на славянството.

Изтъкваната културна близост е аргументирана преди всичко с общата основа на славянските езици, което е повод да се дискутира дали да се възстанови ползването на общ славянски език, или да се използват различни наречия⁴, които формално да са част от един славянски език. Във вестник „Отечество“ се подчертава, че от старобългарския произхождат останалите писмени славянски езици, но терминът „старобългарски“ определя централна роля на българите. Вестникът следва линията на Паисий, че за българите важно е първенството, което те държат в православието спрямо останалите славяни. Все още обаче не се отчита изцяло фактът, че старобългарският е вече излязъл от употреба, тъй като единственото място, където се ползва, е в църковната служба, а нуждата от издаването на книги на говорим език недвусмислено показва, че старобългарският няма как да бъде наложен като език на книжнината. Отделно в статията не се проявява никакъв интерес към въпроса за взаимопомощ или за културно взаимодействие с другите славяни. Също така старобългарският език е представен като език само на православните славяни, т.е. само на част от южните и на източните славяни.

Вестникът заема умерена позиция по въпроса за писмената норма: на говорим език трябва да бъде светската литература, докато старобългарският трябва да бъде запазен в православната литература. От една страна, смята, че трябва да има книги на говорим език, но от друга, според Кисимов старобългарският⁵ се разбира най-добре от българите и неговото изваждане от употреба не само ще затрудни изучаването му, но ще направи по-неразбираеми другите славянски езици (без предварителното им изучаване). Ако има нужда от книги на говорим български, няма как старобългарският да е добре разбираем, тъй като не из-

⁴ През XIX век под термина *наречие* се разбират славянски езици, а не диалекти в съвременния смисъл.

⁵ Кисимов нарича езика, използван в църквата, старобългарски, но има предвид църковнославянски. Вж. Старобългарски език, наречен и църковнославянски. // *Отечество*, год. I, бр. 4, 15 август 1869, с. 14.

пълнява основната си роля – а именно да предава информация на четящия. По никакъв начин старобългарският не се осмисля отвъд българските му граници, не се осмисля като общославянско наследство.

В няколко броя (5, 67, 70, 74, 76) са поместени статии със заглавие *Австрийските славяни*. На пръв поглед би могло да се заключи, че тези статии са свързани, въпреки голямата отдалеченост между издаването на първата и втората статия. Всъщност единствената връзка между статиите е, че те дават актуални новини за чехите и тяхната политическа борба за права в Австрийската империя, но включват и новини за словенците. Всъщност заглавието *Австрийските славяни* не изпълнява основната си задача – да даде информация за какво става въпрос в този текст. Поредицата не е оформена и като рубрика, както е направено с други материали във вестника (напр. „Различни“, „Вънкашни известия“).

В брой 5 са представени чехите с това, че имат добре развита преса и организират много митинги. Разказва се за техните надежди за реформирането на Австрийската империя от Франц Йосиф. Подобен тип новини привличат интереса на Кисимов, за да може по-добре да уплътни с аргументи своите дуалистични възгледи за българите в Османската империя. Това особено добре личи в последната статия, където прави сравнение между славяните в Австро-Унгария и славяните в Османската империя. Според неговото виждане съдбата им е еднаква – и в двете империи те са под заплахата от изгубване на своята идентичност и език, но смята, че положението им е различно в рамките на двете империи. Според автора на статията славяните в Австрия имат някакви граждански права, докато в Османската империя, с изключение на Сърбия и Черна гора, славяните според него са роби, собственост на турците.

Особено внимание заслужава статията в бр. 70, посветена на чехите и тяхното недоволство от реформираната Австрия, превърнала се в Австро-унгарска империя. „Отечество“ публикува дълъг коментар около събитията с връчването на чешки мемоар, който е представен във вестника на български език (без уводната си част). За съжаление, вестникът не отбелязва нито своя източник, нито от какъв език е превеждан. Коментарът на вестника прави паралели между Австро-Унгария и Османската империя, сравнявайки граф Баист (приемащия протокола) с истанбулски везир и австрийската конституция – с Хатихумаюна, като общото е това, че не са писани за славяни. Всъщност Хатихумаюнът не е приложен на практика, докато австрийската конституция направо дава автономност на унгарците в рамките на империята, към която се стремят и чехите.

В публикувания текст на мемоара прави впечатление умелото ползване на термините „чехи“ и „славяни“, като се изтъква, че с наложените реформи и даването на автономност на унгарците най-големият народ в империята – славянският – всъщност ще остане под тяхната власт. Вижда се, че авторите на мемоара използват термина „славянин“ с цел да представят народа си пред австрийските власти като по-голям, отколкото всъщност е. Чешките земи попадат под директната власт на австрийския император и никаква тяхна част не влиза в границите на унгарската общност. В унгарските земи се намират три славянски народа – словаци, словенци и хървати. В твърдението, че славяните ще бъдат подчинени на унгарците и немците, по никакъв начин не се търси решение за отделните славяни, а само за чешката корона – да придобие същите права на самоуправление, както и унгарската, като за останалите славяни не се говори пряко за тяхна собствена автономия.

Темата относно чешкия мемоар продължава в статията *Славянските земи* (бр. 71). В нея се проследява реакцията от публикуването на мемоара. В „Отечество“ го подкрепя, като представя гледни точки от няколко други вестника – чешкия „Народни листи“ („Národní listy“), полския „Дженник Познански“ („Dziennik Poznański“) (цитиран през „Московские ведомости“). Посочва се, че всички австрийски славяни са откликнали радушно на мемоара, само поляците около „Дженник Познански“ са имали недоброжелателно отношение. От поместения откъс всъщност личи, че те не са толкова против мемоара като цяло, колкото против русофилството, което се проявява в него, като дори употребяват израза „австрийски московци“.

Серия от статии със заглавие *Бунтът в австрийска Далмация* (бр. 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23) са посветени на въстанието в Далмация, в провинция Катаро. Вестникът проследява както причините за избухването на бунта (липсата на хърватски представители в Сейма и доминиращия брой представители унгарци), така и влизането в спор както с гръцки вестници, отразяващи бунта, така и с австрийски вестници, според които бунтът е подклаждан от панславистки подбуди. В „Отечество“ твърдо отрича такива подбуди на бунта. Този бунт води до напрежение както с Черна гора (защото Австро-Унгария смята, че Черна гора подпомага бунтовниците), така и с Османската империя (тъй като Австро-Унгария смята, че бунтовниците маневрират на нейната територия). Вестникът отразява и развитието на бойните действия, като използва разнообразни източници, и по този начин допринася за отразяването на военни конфликти в българската журналистика (първият конфликт, проследяван чрез кореспонденти, е Кримската война, избух-

нала 17 години по-рано, през 1853 г.), въпреки че представената информация е от вторични източници и не се използват кореспонденти на място. Стига се до преговори с бунтовниците и се подписва примирие.

Особен интерес представлява историята на чешкия народ в съзвучие с наблюдението:

През 60-те и особено през 70-те години на XIX в. сред българската възрожденска общественост се засилва интересът към Чехия. В периодичния печат се появяват публикации, които осветяват различни периоди от нейната история.

(Бъчваров, Бъчварова 1992: 21)

Във вестника са поместени две статии – за чешкия реформатор Ян Хус и кратка история на чешкия народ. Статията за Ян Хус (бр. 8) е в две части. В първата се представя реформаторът, втората част е посветена на поп Богомил и се прави сравнение между двете личности. Първата част не е подписана, но втората част е подписана с псевдонима „Млъчянь“. В *Българска възрожденска книжнина* на Маньо Стоянов е посочено, че псевдонимът е използван от Найден Геров (Стойанов 1957: 248). В статията се слага силен акцент на мъченическата смърт на Ян Хус, описани са нравите, които са господствали по неговото време. Делата му, за които е изгорен на клада, са изброени като „грехове“ (четири на брой). Споменава се, че е създател на чешката азбука, че е изобличавал и критикувал пороците на католическата църква, подчертава се, че се е борил за въвеждането на чешкия език в училищата и е бил активен преподавател, както и че науката трябва да бъде сама за себе си. В образа му, очертан в статията, се открояват елементи, характерни за борбите и идеите от периода и на Българското възраждане – борба за самостоятелна църква, отстояване на използването на народния език⁶. Преподавателската му дейност е свързана основно с Карловия университет в Прага, на който става ректор и така спира немското влияние в него, като вероятно това е причината да се смята, че той е въвел чешкия език в училищата. Част от трудовете си той пише на чешки (но основните му текстове са на латински) и се допуска, че е проповядвал на чешки. Не се споменава за неговите възгледи (повече за идеите му има в статията за поп Богомил), правилно се прави връзка с друг реформатор – Мартин Лутер, но като цяло се избягва темата за ролята на Хус в създаването на протестантството, а е представен много повече

⁶ Не е сигурно дали Хус е създател на чешката азбука, тъй като текстът, в който тя е описана, е анонимен, но е писан по времето на Хус.

като реформатор на църквата и се посочва официалната католическа позиция, че е изгорен като еретик. Идеята, че науката трябва да бъде в служба на себе си, т.е. да е самостоятелна, вероятно се корени във възгледите на Хус за организацията на църквата – че греховете трябва да бъдат наказвани от светската, а не от църковната власт, че на папата не се дължи подчинение, ако той издаде заповед, която е в разрез с каноните на църквата. Интересно е да се добави споменаването в статията, че поляците са били противници на чехите, и е добавено, че те все още извършват неприятелски действия спрямо тях. Това твърдение е оставено без допълнителен коментар. Фигурата му на мъченик и реформатор е сравнена с тази на поп Богомил, на когото е посветена друга статия, поместена в бр. 16.

В тази статия анонимният автор изразява съмнение, че поп Богомил е бил еретик и е разпространявал еретическо учение, а пряко заявява, че той и Ян Хус са били истински родолюбци и чисти християни. Историческият наратив в статията отчита, че след покръстването на българите свещениците и владиците били от Византия и поради това служели на език, който не се разбирал от българското население, а поп Богомил настоявал служенето да бъде на български. Богомилството бързо се разпространило не само сред българите, но и сред съседните народи, като стигнало чак до Западна Европа. Учението е представено като израз на недоволството не само срещу неслуженето на народен език, но и като израз на желанието за собствена българска църква начело с патриарх. Критикува се Презвитер Козма и трудът му *Беседа против богомилите*, като авторът на статията смята, че не е сигурно дали цялата изложена информация е правдоподобна, тъй като Козма е бил противник на богомилството, а това е все едно да се попита Вселенската патриаршия какво мисли за българското църковно движение. Образът на поп Богомил и богомилството има за цел да легитимира българските претенции за самостоятелна църква, а от друга страна – да замени догмите на Вселенската патриаршия с български, които са по-близо до чистото Христово учение.

Статията завършва със сравнение на поп Богомил и Ян Хус (в статията името е изписано *Юаннъ Гуса*, вероятно под влияние на руски източник). И двамата са мъченици заради това, че защитават народните интереси и чистотата на християнството, и двамата заради това са обявени за еретици. Интересът към Хус не е само от страна на Пандели Кисимов, но и на други възрожденци – Тодор Икономов и Петко Р. Славейков му посвещават статии, Любен Каравелов също му отделя място на страниците на в. „Свобода“ и др. Въз основа на направеното

сравнение между поп Богомил и Ян Хус двата народа са представени като братя по съдба, тъй като тежкото положение не е характерно единствено за българите, а и други народи също са попаднали под робство. Образът и идеите на Ян Хус осветляват преди всичко въпроса как би могла да бъде организирана една бъдеща българска църква.

Историята на чешкия народ се разглежда в статията *Славянската народност в Богемия (Чешко)*, препечатана от в. „Право“. Текстът е публикуван в три последователни броя – бр. 52, 53, 54, и проследява историята на чехите до XVI век. Основен фокус е борбата за оцеляване на чехите в условия на зависимост от немците. Светите братя Кирил и Методий също са включени като покръстителни на чехите, защото немците отказвали да разпространят християнството сред тях. Причина за навлизането на немското влияние сред чехите са борбите за власт между чешките князе. Това акцентуване на борбата на чехите с немците до голяма степен се опира на модела за търсене на сродство, че не само ние, българите, сме в такова положение, а че и други наши събрата се борят за своето съществуване. Героизмът на чехи като Ян Хус е пример и за българите. В този смисъл историята има за цел не толкова да представи обективни исторически факти (макар и за времето си това да е било основното), колкото да вдъхнови българските читатели. Авторът на статията често редува използването на етнонимите „чехи“ и „славяни“, слагайки малко или много знак за равенство между тях. Подобна употреба има и в статията *Нови сплетни на панславизма*, където се съобщава, че на Света гора имало 1300 руски монаси (в текста е използвана думата „жилец“, която на руски значи „квартирант“), а впоследствие пише, че „рояк славяни“ се събира да пие и да яде на Атон.

Специално внимание на панславизма и неговото отношение към пантевтонизма се посвещава в статията *Пантевтонизмът и панславизмът*, публикувана в бр. 59. В статията се разисква надиганият се германски национализъм и възникващият в отговор на очакваната немска заплаха панславизъм. Надиганият се германски национализъм ще доведе една година по-късно (1871) до обединението на Германия (т.нар. Втори германски райх) под властта на пруския крал Вилхелм I и канцлера Ото фон Бисмарк. В статията авторът търси началото на панславизма. Свързва го с началото на народните пробуждания на славяните, населяващи Османската и Хабсбургската империя, но смята, че терминът е най-вероятно измислен от немските политици с цел да прикрият своя пантевтонизъм. В останалата част на статията е препечатан текст със същото заглавие от в. „Голос“. В предадената на български част се осъжда поведението на поляците, че се надяват на Австрия, а не се

сближават с Русия. Това, че авторът публикува тази част от текста без коментар, показва, че в своето русофилство Пандели Кисимов има слабостта да омаловажава неудобните черти на руската политика. Препечатаната част завършва с призив за обединение на славянството в един славянски съюз, който да се противопостави на германския. Но в същото време Пандели Кисимов отхвърля панславизма като възможен изход на българите от турското робство.

Въпросът за бъдещето на славянството е продължен в статията *Славянският въпрос* (броеве 61, 63, 65). Тя не представлява един цялостен текст, а сбор от по-малки новини, събирани от различни вестници и представящи отделни аспекти от междуславянските политически проблеми и как те се отразяват върху въпроса за славянското обединение. В бр. 61 се разглеждат две теми – за преодоляването на конфликтите между поляци и руснаци и за страха на Сърбия от евентуално порусначване в случай на славянски съюз.

Темата за панславизма и евентуалното порусначване се разглежда и в статията *Панславизмът* в бр. 87. Цитира се статия от сръбския вестник „Видов дан“, който от своя страна коментира статия от в. „Санкт-Петербургские ведомости“. Руското издание се изказва негативно за панславизма поради това, че Руската империя има много нерешени вътрешни проблеми и не е готова да приеме нови 30-40 милиона поданици. Критикува се и идейната неяснота на панславизма. Сред различните славяни виреят различни интерпретации. Руският вестник много точно отчита идейното многообразие, свързано със славянството и неговото бъдеще. Панславизмът е само една от многото идеи за обединение на славяните. Илиризъмът с водещ идеолог Людевит Гай и чешко-словашката славянска взаимност с водещ идеолог Ян Колар си представят славянството по съвсем различен начин. Илирийската идеология има на фокус единствено обединението на южното славянство в една страна с един общ илирийски език, като се изоставят отделните народни наименования. Коларовата славянска взаимност възниква след разочарованието на чехите и словациите от панславизма (най-вече след репресиите на руската власт над поляците) и австрославизма. Неговата цел не е да обедини славянството в една страна и един език, а да стимулира културните връзки между отделните славяни, като се запознават с отделните славянски наречия и литератури. Колар приема, че отделните славянски наречия са достигнали такова развитие, че вече не е възможно обединяването им в една обща езикова нормативност.

В края на статията в. „Отечество“ се включва с коментар, че панславизмът е измислен от немците, за да служи за прикриване на техния

пангерманизъм, и изразява мнението, че панславизмът вече излиза от употреба.

В статията са споменати и заглавията на няколко полски вестника и техните мнения за помиряването между поляците и руснаците. Цитираните вестници (полските „Дженник Познански“, „Дженник Лвовски“, „Час“ и неназовани руски издания) смятат, че такова помирение е невъзможно. Пандели Кисимов пряко изразява в статията своето несъгласие с подобна позиция и допуска, че е възможно да се стигне до решение на руско-полския проблем. Специално внимание отделя на полския вестник „Газета Народова“, като критикува неговия отговор на статията *Пантевтонизмът и панславизмът* и го обвинява, че публикува неистини.

Сръбският вестник „Панчевац“ помества отговор на статия на в. „Голос“ относно идеята за славянски съюз. Тъй като по брой и сила славяните са неравностойни помежду си, особено сравнени с руснаците, то влизането в съюз ще предпостави по-малките по численост славяни да зависят от по-големите. Влизането в съюз автоматично се приема, че означава славяните да влязат в пределите на Руската империя, а оттам – да станат руснаци, т.е. да попаднат в ново робство. В. „Отечество“ публикува коментар за мнението на „Панчевац“. Според Кисимов сръбският вестник работи за враговете на славянството, тъй като се издава в Австрия, като много добре би трябвало да познава поведението на немските вестници и отношението на правителството към славянския елемент в неговите граници. Всъщност забелязва се противопоставяне между славянското самосъзнание, което цели да изгради алтернативна империя на тези, под чиято власт се намират славяните, и народното самоопределение, което цели да запази индивидуалния език и култура пред културния асиметризм, който бива подхранван от един славянски съюз.

Такъв тип противопоставяния на привърженици на славянската взаимност и отхвърлящите такива идеи не са изолиран случай. Добър пример са Коларовите идеи за славянска взаимност, вложени в *Дъщерята на Славия* (*Slávy dcera*, 1824), и последвалата критика от полския поет Адам Мицкевич, който оценява таланта на Колар, но смята, че той трябва да изостави идеите за славянска взаимност. Това провокира чехо-словашкия поет за ново, разширено издание на *Дъщерята на Славия*, като в допълнителните две песни за славянския рай и славянския ад да сложи Мицкевич в ада заради „народния му егоизъм“.

Особено внимание заслужава статията, поместена в подлистник, със заглавие *Общославянската азбука*, излязла в броеве 72 и 73. Заета е от в. „Голос“. Според Маньо Стоянов в *Българска възрожденска книжнина*

(Стоянов 1957) под номер 5457 преводач на статията е Натанаил Зографски. Диана Иванова изследва езика на превода и стига до извода, че преводач е самият редактор Пандели Кисимов (Иванова 2000). В статията се представя новоизлязлата книга на руския изследовател Александър Хилфердинг *Общеславянската азбука с приложение на образци на славянските наречия*⁷. Нейната цел е да запознае читателите с отделните славянски наречия и да се опита да предложи единна азбука за славяните. Представя се появата на славянските азбуки, като за славянските азбуки на латиница, използвани от западните славяни, смята, че те са отхвърлили кирилската азбука. Отделя се специално внимание на развитието на кирилицата при сърбите, руснаците и българите. Посочва се добра причина защо тези три отделни езика започват да изменят оригиналната кирилица – тъй като духовните нужди на отделните славяни са започнали да стават по-индивидуални и азбуката бива нагаждана за тях. Авторът⁸ малко или много следва идеите на Хердер, според когото езикът служи за съхраняване и пренасяне на опит и се влияе както от културата, така и от околната среда, населявана от говорещата го общност – „азбуката, общата, може да улесни приемането на един общ литературен орган, а литературната взаимност ще приготви без друго обществената и политическата взаимност. За всичко това трябва време, но още повече трябва и деятелност по това направление. Ето защо ние намираме този опит за важен и значителен...“⁹. Статията представя няколко славянски учени, чиято цел е да въведат сред западните славяни писането на кирилица с цел сближаване на славяните.

Текстът отделя място и за словаците, като ги определя за най-големи радатели на панславизма с делата на Ян Колар, Павел Йозеф Шафарик, Людовит Щур, Йозеф Милослав Хурбан, Михал Милослав Ходжа и Карол Кузмати. Техните идеи обаче не са представени коректно. Колар не е панславист, а повече акцентира на културната и литературната взаимност, като според него нищо не пречи славяните да бъдат в рамките на отделни страни. Шафарик е повече учен, изследващ славянските езици и литератури максимално безпристрастно. В политическите си убеждения той е повече австрославист. Людовит Щур вижда развитието на славяните не като единен език и култура, а като мно-

⁷ Гильфердинг, А. *Общеславянская азбука с приложением образцов славянских наречий*. Издано Славянским благотворительным комитетом на счет суммы, пожертвованной И. А. Посоховым. С.-Петербургская Типография Императорской Академии Наук, 1871.

⁸ Диана Иванова доказва, че автор на оригиналния текст, издаден във в. „Голос“, е Антон Будилович (Иванова 2000).

⁹ Подлистник: *Общеславянската азбука*. // *Отечество*, год. I, бр. 72, 15.01.1871, с. 3.

жество славянски култури, ползващи свои наречия, като между тях е добре да има благородна конкуренция, за да се стимулира културното им развитие. Поради това той създава официалната кодификация на словашкия език, използвана и до днес. Йозеф Милослав Хурбан е писател, публицист, един от организаторите на Словашкото народно въстание (1848 – 1849) и първи председател на Словашкия национален съвет, действал по време на въстанието. Михал Милослав Ходжа е словашки поет и езиковед. Заедно с Мартин Хатала правят реформа на Щуровата кодификация. Карол Кузмати е писател и издател. В неговото списание „Хронка“ („Hronka“) излизат редица важни словашки произведения. От дотук представеното за отделните словашки будители личи, че никой от тях не споделя идеите на панславизма.

Освен съпротивата на западнославянската традиция на латиница пред налагането на една общославянска азбука съществува и друго препятствие – тази азбука трябва да може да обслужва фонетичните особености на всяко едно славянско наречие. Като пример е дадена фонетичната особеност на чешкото (а и на словашкото) наречие, изразяваща се в дълги и кратки гласни. За решение Хилфердинг предлага комбинация от латинската чешка азбука и предложената от него общославянска, за да може да обслужва тази специфика.

Българската история е широко застъпена на страниците на вестника и по-конкретно историята на българската църква. В периода на излизане на вестника църковната борба на българите достига своята развръзка с утвърждаването на Българската екзархия на 27 февруари 1870 г. Статията *Хилядолетието на народната българска черква* е публикувана в бр. 30 на 20 февруари 1870 г. Текстът представя покръстването при княз Борис-Михаил. Рим и Константинопол се съревновават помежду си, за да привлекат на своя страна новопокръстеното княжество. Княз Борис смята, че техните мотиви са продиктувани от желание за подчиняване на страната му или на Рим, или на Константинопол, затова се стреми да основе българска църква. Успява да постигне целта си през 870 г. и поради това „Отечество“ отбелязва 1000 години от основаването на българската църква. Статията се опитва да утвърди християнството като стожер на българщината, но в текста се среща и едно подривно течение, което вижда християнството повече като културна вина – по термина на Сирма Данова (Данова 2021), и което ще подчини българите:

Гръцките и римски проповедници в България се хулеха, клеветяха се един друг пред Борис, когото се стараеха да привлекат на своя страна... Реченото съперничество възбуди в Борис подозрение в чистотата и безкористието на гръцките и римски деятели в България, той взе да се бои от съвършено-то подчинение както на Цариград, така и на Рим и в неговия ум се роди мисъл за народна черква...¹⁰.

Основаването на българската църква е представено като противодействие на това влияние. Историческият наратив в текста малко или много кореспондира с тогавашните църковни борби. Историческият разказ залага на принципа за повторемостта на историята, т.е. щом в миналото българите са постигнали определен успех, то не е просто възможно, а е сигурно, че с народни усилия ще се постигне същият. Само една седмица по-късно е обнародван ферманът за самостоятелна българска църква.

Въпросът за межкултурните връзки на българите и румънците е застъпен в *Български старини в Румъния* (бр. 31). Статията информира, че „Отечество“ ще публикува на страниците си три български хрисовула (*Хрисовул, даден от Йоан Радул Воевода на Недялков за отчина на вечно притежание*, в бр. 31, 32; *Хрисовул, даден от Йоан Александър воевода на манастир Панагия*, бр. 34, 36; третият, за съжаление, не е публикуван, в бр. 40 е поместен подлистник с друга тема). Статията дава кратка история на хрисовулите и пояснява защо те са в румънските земи. Преди покоряването от турците румънските земи са били неотделна част от българската държава. След завладяването на България много българи избягват отвъд Дунав и с течение на времето стават румънци. За съвременен свидетелство относно автентичността на историята служи езиковият аргумент. Анонимният автор на статията изтъква, че има твърде много общи езикови особености между българския и румънския език. Не смята обаче, че румънците са българи, които по някакъв начин са изменили или дори „повредили“ езика си. За това претопяване причина вижда в общата религия и съществуващия билингвизъм, в който постепенно румънският взема превес.

Румъно-българските отношения се разглеждат и в статията *Глас от Бесарабия* (бр. 39, 40). Накратко се проследява как се е появило българското малцинство в Бесарабия. Подобна статия дава представа не само за границите на родното, но запознава читателя с български общности, напуснали родината, и на базата на самоопределението, културата и езика ни дава представа, че не са приемани за чужди. Първоначално територи-

¹⁰ Хилядолетието на народната българска черква. // *Отечество*, год. I, бр. 30, 20.02.1870, с. 4.

ята се намира в Руската империя, но след Кримската война част от нея преминава в Молдова. Молдовските власти гарантират права на българите, но създават различни пречки в образованието, което е и причината за написването на статията, а именно да защити техните права.

Във вестника има три статии за българската история. Вестникът не публикува оригинални текстове, а препечатва чужди, като изрично е посочено чий е текстът и от кое издание е зает. Една от статиите е подлистник със заглавие *Историческо посмотрение върх България от Адолф Д'Аврил* (бр. 96), другите две статии са *Славяните в Турско* (бр. 96) и *Славяните и българите. Разказ, сказан в Роберт Колеж в Цариград от г-н А. Л. Лонг* (бр. 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 65, 66).

Д-р Алберт Лонг е американски протестантски мисионер, който активно участва в църковната борба на българите срещу Гръцката патриаршия и в издаването на първия цялостен превод на Библията на съвременен български език. В българските земи се запознава с Йозеф Майснер, емигрирал участник в чешкото освободително движение. Вероятно му е предоставил и помощ в написването на доклада, изнесен в Роберт колеж. В нея д-р Лонг обхваща като тематика произхода на славяните, мястото на българите в славянството и тяхното покръстване. За произхода на славяните авторът се опира на изследванията на Й. Добровски и П. Й. Шафарик. Внимание отдава и на етимологията на отделните етноними, проследява в различни извори откъде се извежда името на хървати, чехи, сърби и др. Според него всички славяни са изоставили първоначалното наименование „славянин“ с изключение на словациите и словенците, които само са изменили фонетично наименованието. Относно езика на Кирил и Методий потвърждава българската линия на старобългарския му характер и отново подчертава героичното дело на поп Богомил. Класификацията на съвременните славяни следва плътно Шафариковата на източни и западни – източни са русите, българите, хърватите, сърбите и словенците, а западни са чехите, поляците, словациите, лужишките сърби. Основанието за такава класификация е да бъдат разграничени славяните, ползващи предимно кирилица (макар че сред тях попадат и такива, ползващи латиница, като хърватите и словенците например), и славяните, ползващи латиница. Неговото деление напомня концепцията на Рикардо Пикио, който класифицира славянството в професионално отношение на източно и западно, определяйки две паралелно развиващи се култури – *Slavia orthodoxa* и *Slavia romana*.

В бр. 61 д-р Лонг представя българите, като се опитва да изчисти противоречията, които съществуват относно техния произход. За него те нямат татарски произход, българският език има не татарски, а чисто славян-

ски корени. За славянския произход на българите се позовава на историята на Дюканж, но дава и други тълкувания – на Шафарик и Дринов, според които българите имат урало-финско потекло, и др.

Покръстването на българите е извършено от св. св. Кирил и Методий. Този исторически наратив е широко разпространен за времето си и си съперничи с версията както за приемането на Кирило-Методиевите ученици, така и за живописеца Методий (различен от равноапостола св. Методий), който с картини на Страшния съд обръща княз Борис към християнството.

Историята на българската църква е разглеждана в *Историческо посмотрение върх България от Адолф Д'Аврил*. Отначало разглежда появата на отделните църкви, но за съжаление, след общото въвеждане подлистникът свършва, като се очаква продължение в следващите броеве. В следващите два броя подлистник липсва, а брой 98 е последният публикуван и за съжаление, каква част е щяла да бъде публикувана от труда на Адолф д'Аврил вероятно ще остане загадка.

Третата статия (*Славяните в Турско*) е извадка от труда на хърватския професор Франц Брадашка със същото заглавие. В коментара на вестника се споменава, че текстът е с историческа тематика, но самата статия дава описание на съвременното състояние на славяните в Османската империя, а в „Отечество“ изрично посочва, че изважда само българската част от труда на Брадашка.

Вестникът демонстрира нескрит интерес към историята и съдбата на другите славяни. Лично Пандели Кисимов побългарява стихотворение със заглавие *Славянското домовище* (бр. 70). За съжаление, не посочва нито от кой език го е побългарил, нито кой е авторът на оригинала. Стихотворението възпява славянската родина, сравнявайки я като размер с цяла Европа. Стреми се да включи всички славяни (изключени правят единствено словаците), като споменава дори и лужишките сърби. На преден план е славянската родина, а всички славяни са братя. Основният фокус е съсредоточен повече към славяните, населяващи Австро-Унгария, и по-специално към чехите. Това специфично фиксиране може да се обясни с политическите идеи на редактора Пандели Кисимов, който постоянно в „Отечество“, а и в други свои издания прави паралели между Османската империя и Австро-Унгария. Неговите турско-български дуалистични възгледи ползват за практически пример именно Австро-Унгария, а в чехите той вижда аналог на българите, като паралелът е, че чехите имат най-развитата славянска култура наравно с руснаците, а българите са най-големият народ след турския в Османската империя. С други думи, неговият интерес към славянството

е пряко подчинен на дуалистичната му доктрина и служи като средство за нейното пропагандиране и аргументиране.

Вестникът не прави разлика между различни славянски идеи и концепции. Въобще не са споменати идеи като австрославизма, славянската културна взаимност на Колар и др., а се използва единствено общият термин „панславизъм“, под който вестникът разбира обединение на славянството в една империя под властта на руския император. Това е причина той не просто да не развие някаква форма на славянска идея за обединение, но и активно да се противопоставя на панславизма, като дори отрича да е измислен от славяни, а го смята за пропагандно оръжие на немците, чрез което те желаят да оправдаят свои действия спрямо славянството. Интересът към другите славяни е повече в културологичен аспект, т.е. какво българите биха могли да почерпят от опита на другите братя славяни. В допълнение Пандели Кисимов твърдо следва курса, поставен от *История славянобългарска* за българското първенство в православие. Интересът му е съсредоточен повече върху битието на отделните славяни, а не върху обединяването им. Представената история на Чехия изследва единствено чехите. Паралелът между Ян Хус и поп Богомил е с акцент върху подобната трагична съдба на двамата представители и жертвите, които са направили за народите си, но не са представени като славянски мъченици.

В огромната си част статиите, публикувани във в. „Отечество“, са заети от други издания и коментарите по предложените текстове са относително малко и доста лаконични. Вестникът отбелязва от кой източник е препечатана определената статия, макар и да не посочва брой, а за оригиналните статии най-често не се дава име на автор. Това прави вестник „Отечество“ второстепенен в сравнение с конкурентни издания, излизали в същия период. Но не и за историка на възрожденската литература и култура, който намира в него интересни свидетелства за движението, разпространението и възприемането на идеите, създаващи духа на епохата. Темата за славянството има повече културно-исторически аспект и не води до изграждане на славянска политическа платформа. Интересът към славянството е съсредоточен най-вече върху славяните, населяващи Хабсбургската империя, особено върху чехите, т.е. интересът към славянството е само до толкова, доколкото служи за аргументиране на дуалистичните възгледи на редактора Пандели Кисимов.

ЛИТЕРАТУРА

- Бонева 1999:** Бонева, В. Петко Славейков и Пандели Кисимов – по следите на едно възрожденско приятелство. [Boneva, V. Petko Slaveykov i Pandeli Kisimov – po sledite na edno vazrozhdensko priyatelstvo.] // *История: научно-методическо списание*, 1999 (VII), бр. 2 – 3, 67 – 80.
- Бъчваров, Бъчварова 1992:** Бъчваров, М., Бъчварова, Н. Ян Хус и българските възрожденци. [Bachvarov, M., Bachvarova, N. Yan Hus i balgarskite vazrozhdentsi.] // *Глобус*, бр. 3 – 4, 1992, 21 – 23.
- Данова 2021:** Данова, С. Християнизацията като културна вина: бележки към диалога Ботев – Раковски. [Danova, S. Hristiyanizatsiyata kato kulturna vina: belezhki kam dialoga Botev – Rakovski.] // *Нова социална поезия*, <https://novasocialnapoezia.eu/2018/02/25/sirma-danova-hristiyanizatsiyata-kato-kulturna-vina-belezhki-kam-dialoga-botev-rakovski/> (15.12.2021).
- Иванова 2000:** Иванова, Д. *По следите на анонимното авторство в печата през Възраждането*. [Ivanova, D. Po sledite na anonimното avtorstvo v pechata prez Vazrazhdaneto.] Пловдив: Макрос 2000, 2000.
- Енева 2000:** Енева, Д. Умният българизъм, или за смисъла на едно неизползвано понятие във възрожденското политическо пространство. [Eneva, D. Umniyat balgarizam, ili za smisala na edno neizpolzvano ponyatie vav vazrozhdenskoto politichesko prostranstvo.] // *Епохи: историческо списание на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“*, VIII, 2000, № 1, 101 – 120.
- Стоянов 1957:** Стоянов, М. *Българска възрожденска книжнина: аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания (1806 – 1878)*. Т. 1. [Stoyanov, M. Balgarska vazrozhdenska knizhnina: analitichen repertoar na balgarskite knigi i periodichni izdaniya (1806 – 1878). Т. 1.] София: Наука и изкуство, 1957.
- Якимов 2002:** Якимов, Г. Дуалистичните възгледи на П. Кисимов като деец на БТЦК (1866 – 1868). [Yakimov, G. Dualistichnite vazgledi na P. Kisimov kato deets na VTsK.] // *Исторически преглед: научно-популярно историческо списание*, LVIII, 2002, № 3 – 4, 93 – 135.

КОНСТАНТИН ФОТИНОВ И ФОРМИРАНЕТО НА ТЪРГОВСКАТА ТЕРМИНОЛОГИЯ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО¹

Диана Иванова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Диана Иванова. Константин Фотинов и становление коммерческой терминологии в эпоху Возрождения

В статье рассматриваются проблемы, связанные с терминологическим строительством в эпоху Возрождения, отраженные в *Коммерческом письмовнике* Константина Фотинова (1845). Предметом анализа являются модели коммерческих документов, регламентирующих соответствующую коммерческую деятельность: регистрацию коммерческих компаний, создание коммерческих фирм, ведение коммерческой книги. Анализируются использованные в книге термины с их значениями и происхождением (болгарским или иноязычным), сгруппированные по критерию устаревший/актуальный, а в отдельном приложении приводится их полный список.

Ключевые слова: Болгарское возрождение, Константин Фотинов, *Коммерческий письмовник* (1845), терминологическое строительство, коммерческие документы, коммерческая терминология

Diana Ivanova. Konstantin Fotinov and the Formation of Commercial Terminology during the Revival

This article addresses problems related to terminological construction during the period of the Bulgarian Revival, reflected in Konstantin Fotinov's *Commercial Letter Book* (1845). The subject of analysis are models of commercial documents regulating the respective commercial activities: registration of commercial companies, establishment of commercial firms, keeping of commercial books. The terms used in the letter book, as well as their meanings and origin (Bulgarian and foreign), are analyzed, grouped according to the criterion outdated/up-to-date, and in a separate annex their full list is given.

Key words: The Bulgarian Revival, Konstantin Fotinov, *Commercial Letter Book* (1845), terminology construction, commercial documents, commercial terminology

¹ Изследването е по проект № КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от ФНИ към МОН.

Константин Фотинов (1785 – 1857) – кратки биографични бележки

К. Фотинов, един от видните представители на българската интелигенция през Възраждането, оставя ярки следи в развитието на българската духовна култура. Основоположник на българския периодичен печат, автор и съставител на учебници, преводач на светска и религиозна литература (Шишманов 1894, Иванов 1894, Данова 1994 и др.), вкл. и на Стария завет (Иванова 2006, 2018) и др., К. Фотинов заема видно място в пантеона на българската възрожденска култура.

Роден е през 1785² г. в Самоков, селище с развито занаятчийство и търговия, с множество „желязоделници, кожделници, скотопитателни места, абаджийници, винарни“, както отбелязва сам авторът в своето *Общое землеописание* (1843); с училища, църкви и манастири, поддържащи връзки с Атон – условия, които предполагат не само стопански просперитет, но и духовна култура (Темелски 2000: 23). Посещава местното килийно училище, след което продължава образованието си в Пловдив – в Централното гръцко училище („Елиники Кентрики Схολи“), където преподават добре подготвени учители. За високото равнище на обучението в това училище се съди по изучаваните светски дисциплини (вкл. диплография – важен предмет по т. нар. двустранно счетоводство с оглед на подготовката на учениците за бъдеща търговска дейност) и по книжния фонд, с който разполага училищната библиотека³. В Пловдив младият Фотинов се запознава със съчиненията на видните представители на Гръцкото просвещение (А. Кораис, Н. Дукас, К. Кумас, Евг. Вулгарис) и с книги на западноевропейски автори.

По-нататъшното му развитие е свързано със Смирна⁴, един от най-големите градове на малоазийския бряг в пределите на Османската им-

² По отношение на годината на раждането на К. Фотинов в данните, които дават биографите му, има разминавания, но на основата на османската документация в неговия архив (в НБКМ) Н. Данова посочва годината – около 1785 (Данова 1994: 78).

³ В библиотечния каталог са описани оригинални и преводни книги в областта на дидактиката, педагогиката, философията, историята, енциклопедични издания, речници и т.н. Сред тях има помагала за изучаване на чужди езици (старогръцки, новогръцки, латински, френски, италиански и др.), издания на антични автори, както и на мислители на Европейското и Гръцкото просвещение, религиозна литература на известни духовни лица (Стоянов 1978: 315 – 350). Книжният фонд е внушителен не само по броя на изданията, но и по разнообразните области на познанието, което говори за културните интереси на пловдивската интелигенция, сред която живее и Фотинов. Заслуга за поддържането на училището имат и заможните българи, които отделят средства за това.

⁴ Сведенията, че Фотинов придобива висше образование в Кидония или Атина, не се оправдават документално (вж. Данова 1994: 90).

перия, многоетничен, известен като търговски център⁵, но и като културно средище. Предполага се, че там е посещавал Филологическата гимназия⁶, основана през 1808 г. от К. Кумас и от братята Ст. и К. Икономос, получили европейско образование и прилагачи в обучението просвещенските модерни методи. Верни последователи на А. Кораис, те предлагат учебни програми, в които включват математика, физика, химия, природни науки, история, философия, география, чужди езици и др.

В Смирна Фотинов попада в среда, благоприятна за творческото му развитие, контактите му с интелектуалци от различни етноси разширяват кръгозора и интересите му към различни области на познанието. И неслучайно през 1825 г. той прави своя житейски избор и се заселва в малоазийския град, като продължава подхванатата още в Пловдив търговска дейност. Успоредно с търговията работи и като учител⁷ в две училища в Смирна: едното е начално (славянобългарско) по Бел-Ланкастерската метода⁸, а другото е негово частно училище (1828), чиято степен на обучение е много по-висока (Кръстанов 1976: 71).

Оценностяването на родния език и превръщането му в ключова идеологема на Възраждането през второто и третото десетилетие на XIX век започва все по-ясно да се осъзнава не само като благородна перспектива, откриваща се пред образования човек, но и като средство за формиране на национална идентичност. Така необходимостта от изучаване на майчиния език се превръща в идея, съчетаваща представата и за индивидуална, и за колективна полезност.

(Чолаков 2021: 197)

В тази насока освен рационални знания по основните дисциплини в учебната програма К. Фотинов включва и нравственото, патриотичното възпитание и любовта към родния език.

Учителската дейност на Фотинов го подтиква да подготви и необходимите за обучението учебни помагала. Модерният подход към образованието той свързва с подготовката и издаването на подходяща дидактична литература – така необходимите по онова време граматики,

⁵ Пловдив също има търговски връзки със Смирна.

⁶ В нея преподава и видният гръцки просветител Т. Каирис.

⁷ В кореспонденцията му Н. Данова открива доста факти, които сочат, че в Смирна той учителства, но същевременно се занимава и с търговия (Данова 1994: 111).

⁸ Както отбелязва Иван Чолаков, „методът е прилаган и в първото българско взаимно училище в Габрово, но неговата популярност се дължи най-вече на съществуващите по българските земи гръцки училища. Мнозина книжовници като Иван Богоров, Георги Раковски, Константин Фотинов, Райно Попович и др. получават образованието си в подобни училища, запазвайки своето самосъзнание на българи“ (Чолаков 2016: 22).

разговорници, география и др., които успява да издаде: *Гръцка граматика* (1838), *Общо землеописание вкратце за сичката земля*⁹ (1843), *Български разговорник за ония, които обичат да се навикнуват да говорят гречески* (1845). Превежда от гръцки и книга по психология – *Душесловие за поучение на децата*¹⁰ (1852). В архива му се намират и преводи (в ръкопис) на антични автори и може да се предполага, че е преподавал и антична литература. Същевременно в Смирна издава и първото българско списание „Любословие“, чийто пробен брой излиза през 1842 г., а по-късно – и редовно в две годишнини (1844 – 1846)¹¹.

К. Фотинов се изявява и като добър преводач от гръцки (владее на високо равнище старогръцки и новогръцки в двата му варианта – катаревуса и димотики), превежда и от други езици¹². Лингвистичната му компетентност е високо оценена и той е поканен от протестантските мисионери на Британското и чуждестранното библиейско дружество да надзирава отпечатването на Новия завет (в превод на Неофит Рилски), а по-късно получава и предложение да преведе целия Стар завет, труд, който Фотинов успява да завърши, но до смъртта му са отпечатани само две от книгите – *Псалтир или книга псаломская* (1855) и *Битие* (1857)¹³.

По-малко познат е той като автор на един от модерните за онова време търговски писмовници, който въпреки краткия си обем заслужава вниманието ни в няколко аспекта, а именно – как се вписва с книжовната си практика в езиковата ситуация от средата на 40-те години на XIX век, какво е участието на неговия съставител в процесите на езиковото и терминологичното строителство през Възраждането и при формирането на епистоларната делова култура. От друга страна, К. Фотинов чрез образците на документи и писма предоставя интересна екстралингвистична информация, свързана със стопанското развитие на българското общество и с формирането на търговското съсловие, на

⁹ Вж. пълното заглавие: *Общо землеописание вкратце за сичката земля*. Преведено от греческият на славянобългарският език, умножено же с распространением и прибавлением многообразных потребных областей, и сега перво на свят издано трудом Константина Г. Фотинова С. Смирна. В типографии Л. Даміанова, 1843 год. Внушителен е обемът на това съчинение – 236 стр., както и броят на спомоществателите, т.е. на абонатите за книгата, които са 1800.

¹⁰ Галлаудет, Ф. Х. *Учение душесловно за децата*. Част втора. Преведено от греческият език на българският трудом К. Г. Фотинов. Смирна: Даміанов, 1852.

¹¹ Повече за богатата книжовна дейност на К. Фотинов – вж. в задълбочените изследвания на Ив. Шишманов (1894) и Н. Данова (Данова 1994).

¹² Освен тези езици той ползва още френски, италиански, турски, сръбски (Данова 1994: 9). Към тези езици трябва да добавим черковнославянски и руски. За познанията му по руски език съдим по създадения от него обемен многоезичен речник на руски, български, катаревуса, димотики, останал в ръкопис (съхраняван в НБКМ).

¹³ За преводаческата дейност на К. Фотинов, свързана с Библията, вж. Д. Иванова 2006, 2018.

търговските пътища (вътрешни и външни) през разглеждания период. Ценни са и изнесените данни за представителната част на търговското съсловие – имената на известни търговци и техните кантори, търговски къщи и фирми, видовете стоки и техния обмен, търговската документация и др.

Българските писмовници в контекста на стопанското и културното развитие на българското общество през 40-те години на XIX век

Появата на печатните писмовници през втората четвърт на XIX век (средата на 30-те години) не е случайна и се свързва с промените в българското общество през този период. По българските земи възникват селища от нов, градски тип, които се превръщат във важни производствени (занаятчийски) и търговски средища, поддържащи активни търговски връзки както на местно равнище, така и с градове и държави от Средна и Западна Европа, Дунавските княжества, Балканите; изнасят стоки и за далечните пазари на обширната Османска империя.

Именно чрез търговията и чрез нейните структури българинът се запознава с европейското, новото, по-различното, което иска да приложи и на родна земя. Новото намира израз и в стремежа към просвета и основаването на светски училища, в които се преподават „модерни“ науки. Наред с преподаването на роден език и чужди езици, на граматика, история, аритметика, география, реторика, логика, богословие се изучават и търговски науки. Чрез такъв тип светско образование се създава подходяща атмосфера за навлизане на модерните просвещенски и търговски практики. Доброто познаване на счетоводната и търговската книжнина, на воденето на кореспонденция наравно със светските науки, както отбелязват съставителите на първите писмовници (Неофит Бозвели, Ем. Васкидович, Хр. Павлович), са в основата на бъдещия просперитет в търговския занаят. И съответно се проявява грижа за съставянето и отпечатването на ръководства за счетоводни и търговски знания, за съставяне на документи и „писмописание“, чийто брой никак не е малък – над 200 (Русев 2003: 43).

Появата на тези помагала бележи времето на стопанските реформи (вкл. и на търговските закони) в Османската империя (т. нар. Танзимат), които влияят благоприятно върху развитието на търговията – от една страна, а от друга – с въвеждането на подобни дисциплини в светското образование подпомагат формирането на специални компетенции, необходими за предприемаческата и производствената дейност. Развитието на модерната търговия по българските земи води до създаване на обслужващата я книжнина (дидактична литература – граматика

и разговорници, учебници по чужди езици, по аритметика и география). Към нея се добавят и ръководствата по счетоводство, които съдържат освен теоретична част и образци на различни видове документация (търговскоправна, счетоводна, търговскокредитна и т.н.), с която се регламентират съответните административно-търговски дейности: регистрация на търговски дружества, създаване на търговски кантори, водене на търговски книги от различен вид (книга главна, вносна, износна, продавателна и др.), дефтери/тефтери за служебна кореспонденция, книги за двустранно счетоводство (диплография¹⁴) и др. Тази делова книжнина съдържа съответната стопанско-правна и търговска терминология, с която започва да си служи българското търговско съсловие.

Сред тези полезни книги, представящи „модерните науки“, са и писмовниците (назовавани с различни имена – *писменик*, *послателник*, *писмовник*, *книги за писма*, *записи* и др.), една част от които са с общ характер, а други са специализирани, каквито са търговските. Като имаме предвид не само тогавашния интерес към такъв вид книжнина, но и самия търговски и педагогически опит на Фотинов, не е учудващо, че той подготвя и издава помагало с такава специфика, съчетавайки го с разговорник – също в периметъра на „новите науки“ и със съдържание, в което присъстват теми, свързани с търговия, пазари, стоки, покупки и продажби и т.н.

Търговският писмовник (ТП) на К. Фотинов (1845) и процесите на терминологичното строителство през втората четвърт на XIX век

Българските писмовници възникват по европейски образци¹⁵, въпреки че са съществували такива и на османотурски език, при това с дълга традиция (Стойнова 1974: 87 и следв.). Подобен род помагала са широко разпространени още от XV в. в Западна Европа – Франция, Италия, Англия и др. По своята същност това са настолни ръководства с указания как се води търговска кореспонденция, придружени със съответните образци.

Първите печатни писмовници¹⁶ в България се появяват през 1835 г. Това са ръководствата на Неофит Бозвели/Ем. Васкидович и на

¹⁴ Названието идва от старогръцкото διπλός (двоен) + γράφω (пиша) – διπλοуграфия (двойно записване), т.е. *двустранно счетоводство*. Тази система за осчетоводяване е позната в Европа още през ренесансовата епоха, въведена е и на Балканите в по-късен период.

¹⁵ Вж. Русев 2003.

¹⁶ Първите български ръкописни писмовници датират от XVI век, като се преписват и през следващите векове, дори и през XIX век (по финансови причини) независимо от наличието на печатници.

Хр. Павлович, следва писмовникът на К. Фотинов (1845), а след него – на братя Караминкови (1850), на С. Доброплодни (1853), Г. Икономов (1856), Лука Павлев (1858), А. Гранитски (1858), Д. Войников (1860, 1874), Н. Михайловски (1868) и др. По-голямата част от писмовниците са самостоятелни издания, но някои от тях са добавени като приложение или като отделна втора книга в същото книжно тяло.

Преди да преминем към анализа на ексцерпирания материал от ТП, ще спрем вниманието си върху протичалите през този период книжовноезикови процеси, към които се отнася и формирането на българската терминологична система.

Към края на втората четвърт на XIX век терминологичната система се намира все още в началния етап на създаването си, което протича стийно – при липсата на определени стандарти и общоприети правила, на точни дефиниции на термините, на критерии за разграничаване на специализираната от общата лексика и др. Не без значение е и фактът, че през Възраждането терминологията в отделните области на познанието се образува в условията на многоезичие – при паралелната употреба на български (с участието на книжни и диалектни форми), турски и гръцки език, което предопределя нейната аморфност. И тъй като търговията не познава граници, в българската терминологична лексика навлизат термини и от други чужди езици: славянски и западноевропейски.

Изграждането на терминологичната система на родна почва освен чрез заемки се попълва и чрез създаване на нови термини по образец на вече съществуващи в езика типове и модели – чрез калкиране или прибавяне към основата на афикси и префикси (деривати), обединяване на основи в сложни думи (комполитуми) или образуване на терминологични словосъчетания. Правят се опити и за образуване на неологизми – често пъти несполучливи и съответно неполучили общественото одобрение.

Наблюденията на терминообразователния процес показват, че малка част от термините през първата половина на XIX век са имали общоприет характер. Слабите страни в този процес се коренят в липсата на системност при създаване на терминологичната система в областта на търговията, предприемачеството и другите стопански дейности, все още слабите **търговскоправни и счетоводни** познания, което води до несъответствие между понятие и термин, наличие на синонимия, на формална вариантност и др. Употребата на един или друг термин е зависела и от източниците, които са използвали съставителите, а засилващите се търговски връзки – най-вече с народи от Средна и Западна Европа, ускорява заемането на термини от различни езици.

В сравнение с първите два печатни писмовника на български език от 1835 г. – на Неофит Бозвели/Емануил Васкидович и на Хр. Павлович, издаденият 10 години по-късно писмовник на К. Фотинов е доста по-скромен както по обем (26 стр.), така и по съдържание, което се дължи на обстоятелството, че той допълва основната книга *Българскій разговорник за она, кои обичат да се навикнуватъ да говорятъ гречески* (1845)¹⁷. Така авторът осъществява връзката между двуезичния българо-гръцки разговорник и обособената част със заглавие *Записи/Записки* (по същество търговски писмовник), също двуезичен.

В частта *Записи/Записки* на ТП липсват увод и теоретична част, с които разполагат предходните писмовници (само отчасти при търговските документи има обяснения на отделни реквизити¹⁸). В кратка бележка след титулната страница на *Българскій разговорник* е дадено кратко филологическо обяснение относно произношението на някои български (славянобългарски) букви¹⁹, съответстващи на гръцките фонемни, и се прилагат образци на документи, свързани с търговията:

Притурамъ въ таа книжка, и оныа подписи какъ омологѣа, полѣца, търговски и пр. кои на днешній день употреблаватъ въ катадневна си търговѣа порадочно въ зиманѣ вси търговцы по секаде.

(Фотинов 1845: б. стр.)

Придобитият опит в търговията на К. Фотинов го подтиква да създаде учебно пособие, с помощта на което учениците да придобият нужните умения за водене на делова кореспонденция и за съставяне на документи. Авторът постъпва прагматично, предлагайки практически курс без излишно теоретизиране, който бързо и лесно да се възприема и да бъде в помощ на ползвателите. Затова подбира само отделни и най-употребявани в търговската практика образци на документи, посочва техния вид и дава кратки дефиниции на определени термини. Съобщава и за мотивите си да подготви и да добави към *Разговорника* частта *Записи/Записки* (съдържаща търговска и счетоводна документация, ко-

¹⁷ *Българският разговорник* на Фотинов се състои от две части: разговорник (българско-гръцки, озаглавен *Разговори/Диалогос*, с. 1 – 69) и *Записи/Записки* (търговски писмовник, с. 70 – 96.)

¹⁸ Самият автор, както е известно, през целия си живот е поддържал оживена кореспонденция, което се вижда от 800-те писма, съхранени в архива му в НБКМ, и не му е било трудно да прибави към основната книга и кратък вариант на писмовник с практически цели – една доста разпространена практика през XIX век.

¹⁹ К. Фотинов има интересен езиковедски подход, като гръцката част на ТП е със славянобългарски букви. Това показва, че помагалото е предназначено да обслужва българите, владеещи гръцки – основния език в търговията на Балканите.

респонденция и съответната терминология). Подчертава, че се е спрял само на тези документи, които „вси търговци по секаде“ употребяват „въ катадневна си търговѣа“ (Фотинов 1845: б. стр.).

К. Фотинов директно започва с представянето на търговските документи, които обособява в три групи със заглавия: ЗАПИСИ²⁰ ИЛИ ЗАПИСКИ (търговскокредитни полици) (с. 70 – 87), ДОКАЗАТЕЛЪСТВА (удостоверения, свидетелства) (с. 88 – 89) и ОБАЗАТЕЛЪСТВА (търговскоправни документи – договори с поети задължения) (с. 90 – 95), като добавя и кратко приложение ПИСМА (с. 96), в което са поместени образци на няколко вида търговски писма. Тези документи се отнасят до различни сфери и отношения: счетоводство, банково дело, кредитно-разпоредителни и търговскоправни отношения и др.

Съществуващите в терминообразуването тенденции са отразени и в ТП на К. Фотинов. Наред с термините в представените образци е употребена и абстрактна лексика, характерна за деловия стил. Това са съществителни със суфиксите **-остъ**, **-ство**, отглаголни съществителни на **-ие**, **-ние**, част от тях (последните 4 примера) са натоварени с терминологично значение: *безопасность* (94)²¹, *склонность* (94), *благодарность* (92); *увѣренность* (86), *содружество* (70), *доказательство* (96), *неприсутвіе* (76). Незначително е количеството на съществителните със суфикса **-тел**, които също са употребени като термини: *поручитель*, *обращатель*, *приниматель* (84).

Към абстрактната лексика се отнася групата от безсуфиксни съществителни имена: *власть*, *начинъ*, *потреба* (74), *примеръ* (70).

Сложните думи почти не се срещат, те представляват различни части на речта и с различен състав на основите: *петъ-стотинъ* гроша, *пътнадесатъ* (72), *двастолници*²² (86), *Славено-Болгарскій* (86), *нижеподписаний* (84) (долуподписаният), *нижезримый* печатъ (94) (печат, който се вижда долу); *горереченно число* (84) (горепосочената сума).

В ТП са употребени 35 термина и около 20 терминологични съчетания, като една част от тях не са загубили до днес значението си, което говори за усета на автора по отношение на тяхната перспективност. Представянето на термините е съпроводено с обяснения на К. Фотинов по няколко начина: чрез дефиниция, чрез съответстващия му чуждоезичен термин или чрез описателен израз (в скоби или без скоби).

²⁰ Терминът *запис* в значение на *полици* се определя като вече остарял (вж. РБЕ, т. 5, с. 550). Същият термин и със същото значение се употребява в *Послателника* на Неофит Бозвели и Ем. Васкидович и в *Писменника* на Хр. Павлович, което показва наличие на известна приемственост.

²¹ С числата в скоби след примерите са обозначени страниците на писмовника.

²² Вж. бел. 33.

В началото на ТП се представят видовете „записи“ – основни счетоводни и кредитни документи (менителница, запис на заповед и други видове полици: „Запись, Записка вообще се нарича Полица, а гречески Свналлагматика“ (70).

Общото значение на термина *полица* (от ит. polizza) е документ за изплащане на парично задължение в определен срок. Тя представлява *кредитен* документ – разписка за получена сума, с който лицето се задължава да заплати в определен срок и на определена дата дължимата сума (ТРБЕ 2008: 675). По принцип в кредитно-разплащателните отношения има два вида полици: *запис на заповед* и *менителница*. В първия случай издателят на полицата се задължава сам (чрез полицата) да извърши плащането, а когато издателят задължава друго лице да заплати паричната сума на трето лице, полицата се нарича *менителница*. В случая К. Фотинов използва термина *запис* (*записи*) в значение на *менителница*.

За да преодолее евентуалните спънки на читателите в разпознаването на отделните термини и понятия, още в началото на ТП К. Фотинов дава дефинициите на термини, които се отнасят предимно към търговскоправните документи: „*Издатель* се казува оный, кой дава запись ‘полица’, и подписува се въ него че е длъженъ“ (70) (т.е. този, който подписва полица и поема задълженията по нея); „*Приниматель*²³ се казува оный, на кого пращатъ една записка, за да плати онова число, кое е въ нея зазначено“ (70), т.е. *принимателят* е този, който срещу издадената полица изплаща посочената сума. „*Обращатель* се именува оный, кой си подписува свое има доле или назад записки“²⁴ (70).

В съвременната терминология все още е актуален терминът *издател* (наредител или трасант – от ит. tratta); *приниматель* се определя вече като остарял термин и е заменен с *платец* (длъжник или трасат). За третото лице – *обращатель* (също маркирана като остаряла дума), съвременният термин е *получател* (лице поемател, кредитор или ремитиент).

Записът е документ за дълг, като предмет на това задължение могат да бъдат парите, но вероятно в тогавашната практика е било възможно изплащане и в стока, както се вижда от писмата образци в ТП: *Това гореченно число грош. двадесать хїлады, кои земахме отъ него въ бро-*

²³ *Приниматель* е юридически термин в руския език (търговскоправен). Най-напред се среща в Указите на императрица Екатерина Първа (*Указы блаженныя и вѣчнодостойныя памяты Великой Государыни Императрицы Екатерины Алексіевны*, 1729), но е актуален в Русия и през XIX век. Използването на този термин в българска среда е под влияние на руски език.

²⁴ „Назад записки“ означава, че подписът освен най-долу на лицева страна може да бъде и на гърба на полицата.

енѣ (или въ кожухарска стока) (84); *тіа петъ хілады грош* [да се дадат] *въ брой* (или в стока) (92).

Терминът *запис/записка* е познат в нашето съвремие, но много преди това е вече утвърден през Възраждането. За първи път *запис* се появява като пояснение на *полища* и в първия печатен писмовник на Неофит Бозвели и Ем. Васкидович – *Послателника* (Посл.) (Бозвели, Васкидович 1835: 52)²⁵, което показва, че терминът и преди това е бил вече в оборот. Пак там, но в мн. ч. той е даден и като пояснение на *търговски свидетелства* (*Записи*)²⁶ (пак там: 56). Двата автори обаче паралелно изписват и съответното название на италиански език – *полища*, докато Хр. Павлович употребява единствено термина *полища*. Този термин се предпочита и популяризира в практиката и измества *запис* – среща се в по-голямата част от писмовниците от средата на XIX век: използван е в писмовника на Георги Я. Икономов²⁷ (1856), в епистоларната част *Книга за писма* от Стоян и Христо Караминкови²⁸ (1850), използват го П. Р. Славейков и други автори.

За разлика от тях К. Фотинов предпочита названието *запис*²⁹, *записка*, а чуждата дума *полища* използва като пояснение. И това не е случайно – Фотинов е повлиян от тенденцията за прочистване на езика от чужди заемки, което се вижда и от други подобни замени в ТП. Например на мястото на френското *бон*, италианското *боно*, гръцкото *калон* той използва термина *писъмце за плащане*³⁰ (разплащателна полища) (86), като го пояснява с буквалния превод на посочените чужди термини – *добро*.

По същия начин (чрез чужда дума) К. Фотинов обяснява термина *поручителство*³¹ с познатото в практиката негово съответствие на турски език (*кефилемек* – от тур. *kefillik*) (84), а с *kefil* – термина *записка взаимнопоручителна* – полища с поне двама поръчители (84). В шаблоните за търговски писма са използвани също турски думи, които актив-

²⁵ Други термини за видовете полици, използвани в *Послателника*, са: *применителни писма* и *писъмца* (с. 52) и *книжки* (с. 55).

²⁶ Това показва наличие на вариантност в изграждащата се терминология.

²⁷ *Краткий най-новий писмовник* от Георгия Економова, дупничанина. Букурещъ, в книгопечатнята Йосифа Копайнига, 1856.

²⁸ *Диплография* или какъ ся дръжятъ търговски книги (вж. Николова 2019).

²⁹ Началото на този почин дава П. Берон, последван от И. Богоров, за да се превърне в трайна тенденция през Възраждането.

³⁰ Възможно е терминът *писъмце за плащане* да е подсказан от употребения в *Послателника* синонимен термин – *применителни писма и писъмца* (Бозвели, Васкидович 1835: 52).

³¹ *Поручителство/поръчителство* е писмен договор, с който поръчителят се задължава спрямо кредитора на друго лице.

но се употребяват не само в разговорната реч, но са пренесени и в книжовната практика: *дюканско* – от дюкан (94), *есап* (хесап) ‘сметка’ (88), *сахатъ* ‘час’ (88).

В периода на издаването на ТП българската лексикална система (вкл. и терминологичната) е в процес на попълване, като се заемат думи и от чужди езици. Засилващото се влияние на Русия след 40-те години на XIX век се отразява и на културно равнище и е причина за възприемане на доста руски думи в българския език (Русинов 1980: 255), в т.ч. и като термини. В ТП са използвани следните заети термини: *обращение* (променяне, заменяне от стб. *обратити*; в руския идва от чсл. ‘обърна, насоча, превърна’) (70) (МРСтб.ез), *извѣстіе* (72), *неприсутвіе* (76), *приниматель* (платец) (70), *обязательство* (задължение) (94), *повеление* (заповед, нареждане) (80), *соглашение* (споразумение за учредяване на търговско сдружение³²) (76), *счет* (сметка) (70).

По-малко на брой са термините с латино-гръцки корени, но усвоени от различни европейски езици. Такива са: *бон* (фр.) – документ, ценни книжа за дълг, италианското *боно* (ит.), гръцкото *калон* (гр.) (86), *партіда* (ит. *partita*) (86) – отделна сметка в банка или друго учреждение, по която се внасят суми (записувайте длъжностъ въ моѧ *Партіда* за онова количество (сума) що му бройте), *сума* (лат. *summa*) (86); *свналагматіка* (гр. *συναλλαγματική*) (70) – полица.

Част от названията на паричните единици в ТП увеличават лексиката с чужд произход, като отразяват разнообразието им в Османската империя. Най-често използвана е паричната единица *грошъ* (от лат. *grosso* – ‘голям’). Грошът е общоприета валута в Европа, а също и в Османската империя (тур. *куруш*), употребяван с вариантите *гросо* (ит.), *гро* (фр.), *гроут* (англ.), съответно *гулденев грош*, *майсенски грош*, *краковски грош* и др. сред различните европейски народи. В ТП е използван т. нар. *турски грошъ* (72). Отделно е отбелязана и другата парична единица *пара* – *турски пари* (76), която е официалната валута в османотурската държава. Други използвани от търговците парични единици са руските *рубли* (74, 88), *двастолниците*³³ (дирекліи) Испанійски³⁴

³² У Хр. Павлович – согласительное письмо.

³³ Двастолници (дирекліи) Испанскы К. Фотинов обяснява с тур. дума *диреклии* от *direk* – дървен стълб или колона, т.е. наименованието идва от изображението върху монетата на две успоредни колони.

³⁴ В съобщение в последния брой на сп. „Любословие“ К. Фотинов отбелязва с благодарност паричната помощ от страна на известния гръцки търговец и главен настоятел Рали хаджи Мавриди, който „в това настояние благодушно пожертвова е най-малку повече от двесте *двастолници*“ или 5000 гроша – като по „30 *двастолника* (дирекліи талара)“ всеки месец е предплащал на печатаря.

(88, 90), *групъ* (88) (остар. от ит.-тур. grup – вързоп от пари за изпращане по пощата³⁵), *жълтици венеδικки* (венециански златни монети,³⁶ въведени в употреба още през XIII век), *сванцикъ* (цванциг – zwanzig, стара австрийска монета) (80, 82), *талар* – талер³⁷ (талерът – taler, е стара европейска сребърна монета, широко използвана през XVI – XIX век в различни области на Свещената Римска империя), *дукато/дукат* (96) (итал. ducato от лат. ducatus – „херцогство“) – *златна монета*, която започва да се сече във Венеция след 1284 г. и е била широко използвана за търговски разплащания из цяла Европа до началото на Първата световна война (Уикипедия).

Примери: набройте тѣя пѣтѣнадесѣтъ тѣсащѣ *грошовѣ* (76); щѣ платите сѣ *турски пари* (76); *добро* за грошове десѣтъ хѣлады да се плататѣ на тогова щѣ доноси тоѣ подписѣ (*добро* – вид ценна книга по дълг – тук полица (87); чрезѣ Госп. К. Ф. тука земахѣ единѣ *групъ*, испратенѣ изѣ Анталѣа отѣ Госп. Х. П.М. (88); Земахѣ на *двастолѣници* (*дирекѣли*) *Испанѣйски* отѣ учителя Годп. Цвѣтка за сѣчетѣ К. Г. Фѣотинова Самоковца (88); ставамѣ поручителѣ за *жълтици венеδικки* сто (92); Записка на повѣленѣ Г. П. Балановича тѣя вышереченни дванадесѣтъ тѣсащѣ *сванцикъ* (80); Извѣстую азѣ нижеподписанный, че земахѣ назаемѣ отѣ госп. П. К. *талары Испанѣйски*³⁸ трѣста (94); Понеже Госп. А. Г. беше ми длѣженѣ грош. трѣ хѣлады, кои земахѣ днесѣ сѣчки и до едно *дукато*³⁹ (96).

Обратно на очакването, в ТП чуждите думи представляват една малка част от терминологичната лексика. Поради близостта между българския и руския като славянски езици естествено е книжовниците да са ориентирани към по-разбираемите руски термини, поради което тяхното количество е най-голямо. Синонимията при търговските термини също

³⁵ Тази пощенска услуга е използвана през втората половина на XIX в. Самата дума е регистрирана в сп. „Летооструй“, използвана е и от С. Радулов (РРОДД 1974: 89).

³⁶ В българските музеи са запазени венециански и дубровнишки монети от периода XIII – XIX век (Казанлък, Шумен, Провадия и др.). Оживените търговски връзки на Османската империя с Венеция, Генуа, Дубровник и мн. други градове и държави водят до пѣстрота на валутата, съществувала до падането на Османската империя. Същата валута се използва и в пределите на българските земи (Ибришимова-Петрова, Кръстев 2015: 105).

³⁷ *Талерът* е бил с най-различна стойност в различните държави.

³⁸ *Испанският талер* се е равнявал на 2 *кайзерски талера* – официалната валута на германските държави. *Талерът* на Мария Терезия (1740 – 1780) е имал също висока стойност. Познати са още *левантинският талер* и т.нар. *lewkowy talar* („лъвски талер“) – полско разговорно наименование за холандския *лъвенталер* (Харитонов 2000: 202, 212; Харитонов 2004).

³⁹ В този случай не става дума за парична единица, а за фразеологизъм, който означава, че дългът е изцяло платен, до последна стотинка.

се среща рядко в ТП, и то в случаите, когато трябва да се обясни даден термин с друг, който е по-познат: *записъ* – *полица*, *повеление* – *заповѣдъ*, *платецъ* – *длъженъ*, *добро* – *писъмце за плащане* – *записъ* и др.

К. Фотинов използва и думи, взети от говоримата реч и придобили значение на термини в масовата практика (те се употребяват едновременно и в други области – аритметика, право и др.). Такива са: *брой* (92); *броенѣ* (92); *платецъ* – 1. лице, което плаща, 2. длъжник (92) (Н. Геров, РБЕ, т. 4: 39); *зазначено* – отбелязано писмено (сумата пари или количеството стока) (70); *придобитокъ* (90) – лихва; *приходъ* (90) – паричен доход, лихва; *заемъ* (92), *зalogъ* (94); *вѣсть* (судилищна) (94); *стока* (абаджиска)⁴⁰ (92) и др.

За перспективността на посочените термини можем да съдим от присъствието им в съвременната терминологична система. В тази насока термините могат да се представят в няколко групи:

Термини, запазени по форма и съдържание: *брой* (92), *броенѣ* (92), *доказателство* (88), *заемъ* (92), *зalogъ* (94), *извѣстие* (72), *издатель* (70), *изплащанѣ* (84), *количество* (76), *пары* (76), *партида* (86) (отделна сметка, по която се внасят пари), *печатъ* (94), *платецъ* (92) (длъжник), *плащамъ*, *плащанѣ* (82, 86), *подпись* (86, 92), *приходъ* (90), *свидѣтели* (92), *стока* (92), *сума* (86), *число* (92).

С промяна във формата: *поручителство*, *поручител* (поръчител), *съпоручителство* (92), *содружество* (70, 71), *содружіе* (70), *содружникъ* (70) (участник в сдружение), *съпоручителство* (92) (поръчителите са повече от един), *подписуванѣ* (78), *длъженъ* (92) (длъжник).

Термини с остаряло значение: *добро* (записъ, полица)⁴¹ (70), *обрацатель* (от стб. през чсл./рус. обрѣтити – обърна, насоча, превърна) (70), *обращение*⁴² (да обърна, превърна, заменя) (РСтб.ез.) (70), *приниматель* (платец) (70), *обязательства* (задължения, ангажименти по договор) (90, 94), *повеление* (заповед, нареждане) (80), *придобитокъ* (нещо придобито, печалба) (90), *придатокъ* (приход, лихва) (90), *сметъ* (сметка) (70), *зазначено* (определено, отбелязано писмено) (70) (вж. в контекста: „да плати онова число, кое е въ нея зазначено“).

Наред с еднословните термини в ТП са използвани **термини словосъчетания**, като най-често двойките думи са съществително + прилагателно

⁴⁰ Думата „абаджиска“ вместо „абаджийска“ е изписана според оригинала.

⁴¹ Съвременният термин е *бон* от *воп*, *вопо*.

⁴² Този термин и *увѣреніе* са използвани в частта на *Книга за писма в Диплографията* на Ст. и Хр. Караминкови (Николова 2019: 172).

телно или причастие, съществително с предложно пояснение: *безопасность за поручительство* (94) – застраховка; *вѣсть судилищна* (94) – съдебна призовка; *запись за увѣреніе* (88) – кредитна полица; *записка взаимнопоручителна* (84) – полица с поне двама поръчители; *записи за определено време* (80) – полица с определен срок за изплащане; *записка на повеленіе* (80, 86) – полица за изплащане на сума по нареждане; *търговски записи* (70) – търговски полици; *записка издавна* (96) – издадена полица; *письмце за плащане* (86) – документ за разплащане, разписка, фактура⁴³; *изплащанѣ записки* (84) – изплащане на полица; *заповѣдь за плащане* (86); *починно доказателство* (86) – писмено потвърждение, подпис; *недвижително имѣніе* (94) – недвижимо имущество; *обязательство със залогъ* (94) – ипотечна полица; *писмо, с кое содружаваши издавна записка* (96) – придружително писмо към издадената полицата.

Към тях можем да добавим **клишетата** (думи и изрази), характерни за деловия стил: *нижеподписаний* (долуподписаният) (84); *долеподписанный* (долуподписаният); *горереченно число* (горепосочената сума) (84); *длъженъ самъ* (длъжник съм) (94); *совершенъ платець* (длъжник, окончателно покрил задълженията си) (92), *достовѣрны свидѣтели* (надеждни свидетели) (92); *въ неприсутвіе* (при липса на съответното лице) (76); *уничтожително писменно за изгубено обязательство* (обява, съобщение за невалидност на изгубена полица за дълг) (96).

Използвани са и **шаблонни изрази**: *давамъ тоя запись за увѣреніе*⁴⁴ (88); *давамъ доказателство* (88); *давамъ тоя мой подписъ за увѣренность* (като доказателство) (86); *нижеподписанный ставамъ поручитель* (92); *зема на заемъ* (92); *запишете ги на мой счетъ* (88); *пріахъ за мой счетъ* (70); *пишете ги на моя должностъ* (като мое задължение) (70); *въ неприсутвіе* (при липса) (76); *обѣцавамсе да плата тая полица* (82); *Добро за грошове десѣтъ хылады* (87) (*добро* означава полица).

Авторските пояснения в скоби са незначителни на брой и като такива се използват предимно турски, но и други чуждоезични заемки: поручительство (*кефилемекъ*); двастолпници (*диреклии*) Испанйски (88, 90); записка взаимнопоручителна (единъ за другій *кефиль*) (84, 86); счетъ (*есапъ*) (88); часословникъ (*сахатъ*) (88); достовѣрны свидѣтели (*шаите*⁴⁵) (92); починно доказателство (*подпись, сиречь*) (86); количество (*сума*).

⁴³ Друг термин – *белеть* вм. фактура, използват в *Диплографията* си братя Караминкови (цит. съч.).

⁴⁴ *Увѣреніе* и *увѣренность* са термини синоними – означават кредитен документ.

⁴⁵ *Шаит* – от тур. шахат – свидетел (Н. Геров, РБЕ).

Освен конкретното съдържание, свързано с търговската кореспонденция, самите писма ни дават обилна екстралингвистична информация, свързана с развитите търговски средища по българските земи⁴⁶, стоките, с които се търгува, цените и актуалната за даден период валута, имената на самите търговци и т. н. В писмата образци Фотинов използва имена на реални лица, негови съвременници, и на видни фамилии, занимаващи се успешно с търговия⁴⁷, напр. на Госп. Ангелла Антонова, Генча Спасова и содружество във Смирна (70); съдружието на една от най-авторитетните търговски фамилии – Тъпчилещови от Калофер (Николай П. Тъпчилещов) (72, 74, 76), Во Філіпполь, Гавраїль Л. Моравенов⁴⁸ и содруж.; на Госп. Димитра С. Мутевича⁴⁹ и содр. во Одеса; Фіпполь К. Г. Стоилов и содруж. – на Госп. Н. Д. Петкова (74); Васілій Чалъковъ във Котелъ (74); Добри Желесковъ от Сливен (известен и като Добри Фабрикаджията) и мн. др.

В един от примерните образци (полица) включва и собственото си име К. Г. Фотіновъ, където фигурира и името на „Госп. Ралла Мавріда във Цариградъ“ (негов съдружник в търговията и финансов настойник на сп. „Любословие“). Вероятно е имал кореспондентска връзка и с учителя от Габровското училище Цвятко Недев, тъй като и той е включен сред многобройните имена в ТП.

От търговската кореспонденция придобиваме представа също за връзките на българските търговци с вътрешните пазари (Пловдив, Калофер, Котел, Габрово, Свищов, Узунджово, Търново и др.), както и с партньори от градовете Цариград, Одрин, Смирна, Букурещ, Браила, Будапеща, Беч (Виена), Одеса и др., където през втората четвърт на XIX в. нараства българското търговско присъствие. Чрез данните от приложените документи авторът разкрива широката географска карта на стопанския, търговския и културния обмен на българите с външния търговски свят. Възприемайки европейските модели на търговски умения и поведение, те излизат извън домашните предели и тръгват по европейските търговски пътища.

⁴⁶ Това се отнася и за диалозите в *Разговорника*, в който се споменават градовете Търново, Свищов, Казанлък, Ески Заара (30), Филибе/Филиппополъ (35).

⁴⁷ Това са били богати търговци, често потомствени фамилии, които са имали кантори и търговски къщи не само в пределите на Османската империя (Свищов, Търново, Елена, Цариград, Пловдив), но и в европейските градове Букурещ, Браила, Будапеща, Виена, Земун, Белград и др. (вж. Друмева 2016: 118, Николова 2006: 278, Найденов 2019: 58).

⁴⁸ Произхожда от богатия копривщенски род Моравенови.

⁴⁹ Виден възрожденски просветител, книжовник, журналист, преводач, защитил докторат в Берлин; син на богатия калоферски търговец Стефан Мутев (Генчев, Даскалова 1988: 441).

От анализа на ексцерпирания материал можем да направим извода, че през разглеждания период търговската терминологична система е в началния етап на формирането си и поради тази причина все още няма системен характер и носи белезите на недоустроеност: липсва ѝ подреденост и пълнота, допуска се вариантност – понякога едно и също понятие се назовава с няколко термина. Терминологичното разнообразие може да се обясни с навлизането на европейска търговска терминология в българската лексика вследствие на засилващите се търговски връзки със Средна и Западна Европа, а от друга страна, с все още неустановения състав на терминологичната система и липсата на унификация в нейната употреба.

По отношение на въпроса дали авторът е използвал някакви източници като образци (български или чуждоезични), отговорът е отрицателен. Със сигурност К. Фотинов е бил запознат с чуждоезични източници, предполага се – предимно гръцки, а също и с двата излезли български писмовника от 1835 г., но както структурирането на книгата, така и съдържанието ѝ водят към извода, че той не се е повлиял от тях. Авторът си е поставил задачата да издаде практическо помагало, което да използва в обучението на учениците си, но и за ползватели извън школната среда и го е съставил по най-прагматичния начин. Друг аргумент, подкрепящ тезата за писмовника като самостоятелен труд, е, че във всички примери в частта *Записи* авторът свежда до минимум реквизиците, опростява и адаптира образците съобразно с българската търговска действителност, като използва имена на български градове, както и имена на реално действащи български търговци от онова време, актуалните за времето парични единици и др. под. Това е доказателство за творческия подход на К. Фотинов при съставянето на ТП и свидетелства за широките му познания в областта на търговските дейности, както и придружаващите ги документи. Осъществява известна приемственост по отношение на терминологията и я препраща към новите, по-модерно съставени писмовници. И с това К. Фотинов прави своя принос за разширяване на познанията по отношение на търговската документация и за основополагането на търговската терминология.

СПИСЪК НА УПОТРЕБЕНИТЕ В ТП ТЕРМИНИ

горереченно	горепосочено (84)
групъ	вързоп от пари за изпращане по пощата (остар. ит.-тур. grup) (ПРОДД) (88)
добро	вид полица (фр. bon, ит. bone), съпроводена от стоково-разпоредителни документи, търг. фактура, застраховка и др. (87)
доказателство	свидетелско показание или друго средство за доказателство (ТРБЕ) (86)
заемъ	парична сума, отпусната от кредитно учреждение за определен срок и с лихва (БТР) (92)
залогъ	предмети, имот и др., които се залагат за пари (92)
запись, записка	полица (от ит. polizza) – кредитен документ, разписка за получена сума, с която лицето се задължава да заплати на определена дата и в определен срок дължимата сума (БТР) (82)
издатель	издателят е наредител на полицата (от ит. tratta – тратта) (70)
известіе	1. кредитен документ, потвърждаващ дадена сума (88); 2. писмено съобщение, предупреждение (72)
нижеподписаный	долуподписаният (84)
обращатель	получател (кредитор или ремитиент), трето лице, което поема изплащането на менителницата (70)
обращеніе	обръщане, превръщане, заменяне на една валута с друга (70)
обязательства	търговскоправни документи – задължения с оглед на подписани договори (от рус. обязам ся – задължавам се, обвързвам се) (90)
пари	монетите и банкнотите, с които се купува и продава; парична единица за дадена страна (валута) (тур. пара) (76)
партіда	от ит. partita 1. отделна сметка в банка, по която се внасят пари; 2. определено количество еднородна стока (86)

печать	знак, отпечатък върху документ (94)
платецъ	лице, което плаща или има да плаща (длъжник) (92)
плащане	даване на пари (86)
повѣленіе	нареждане, заповед (82)
подпись	саморъчно изписване на име за достоверност (82)
подписуване	даване на подпис върху документ (82)
придатокъ	приход, нещо придобито (ПРОДД) (92)
приниматель	<i>остар.</i> платецъ, длъжник (трасат) (ПРОДД) (70)
приходъ	паричен доход, лихва (90)
свидѣтель	лице, присъстващо като гарант при сделка (92) (НГ, РБЕ), (шаит)
соглашеніе	споразумение за учредяване на търговско дружество (76)
содружникъ	съдружник, участник в търговско дружество (70)
содружество	две или повече лица, свързани за постигане на обща търговска, предприемаческа или занаятчийска цел (търговско дружество) (70) РБЕ
сопоручительство	поръчителство от поне двама поръчители (92)
сума	дадено количество пари (86)
счетъ	сметка (рус. счет) (80)
увѣреніе	кредитен документ, потвърждаващ дадена сума (88)
увѣренность	кредитна полица (86)

ИЗВОРИ

Бозвели, Васкидович 1835: *Славеноболгарскій предручній Послателникъ за наставленіе на Болгарскитѣ юноши.* Напечатано съ одобреніем Его Светлости Кназа Сербскаго Милоша Феодоровиѣа Обреновиѣа: Благословеніемъ же Преосвещеннейшаго Сербіи Митрополита Господина Петра. Собранъ от различни списатели Еллиногреческаго діалекта, первомъ преведен и сочиненъ на Славеноболгарскаго, и изданъ: от Неофута архимандрита Хилендарца, родомже Котланца и Еммануила Васкидовича, Еллиногреческаго Сищовскаго

Училища Учитела. Часть шестаа. Содержащая, наставителнаго оустава, и порадочно подобателнаго примера, послателнаго поученийя, какъ всакій според причините, лицата и обазательства прилично да писува. Въ Крагуевцѣ, Оу Кнажеско-Сербской Тѣпографіи, 1835.

Фотинов 1845: *Болгарски разговорник за оныя, кои обичатъ да се навикнуватъ да говорятъ гречески.* Сочиненъ трудомъ К. Г. Фотинова. Смирна, в Печатарница А. Даміанова, 1845.

ЛИТЕРАТУРА

Генчев, Даскалова 1988: Генчев, Н., Кр. Даскалова. *Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия.* [Genchev, N., Kr. Daskalova. *Balgarska vazrozhdenska inteligentsiya. Entsiklopediya.*] София: ДИ „Д-р Петър Берон“, 1988.

Данова 1994: Данова, Н. *Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век.* [Danova, N. *Konstantin Georgiev Fotinov v kulturnoto i ideynopoliticheskoto razvitiie na Balkanite prez XIX vek.*] София: БАН, 1994.

Друмева 2016: Друмева, М. Търговски знания и търговски практики в Свищов през Възраждането. [Drumeva, M. *Targovski znaniya i targovski praktiki v Svishtov prez Vazrazhdaneto.*] // *Диалог*, 2016, № 4, 103 – 118.

Ибришимова-Петрова, Кръстев 2015: Ибришимова-Петрова, М., К. Кръстев. Монети на Република Венеция XV – XVIII век от фонда на Историческия музей „Искра“ – Казанлък. [Ibrishimova-Petrova, M., K. Krastev. *Moneti na Republika Venetsiya XV – XVIII vek ot fonda na Istoricheskiya muzej „Iskra“ – Kazanlak.*] // *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 2015, № 11, 101 – 117.

Иванов 1894: Иванов, Ю. Константин Г. Фотинов. [Ivanov, Y. *Konstantin G. Fotinov.*] // *Юбилеен сборник по случай 50-годишнината на българската журналистика и чествването на основателя ѝ Константин Фотинов.* София. Урежда редакционен комитет, 1894, 3 – 21.

Иванова 2006: Иванова, Д. Константин Фотинов и въпросът за характера на неговия език в новобългарския превод на библейската книга „Битие“. [Ivanova, D. *Konstantin Fotinov i vaprosat za haraktera na negoviya ezik v novobalgarskiya prevod na bibleyskata kniga „Bitiie“.*] // *Българска филологическа медиевистика. Сборник научни изследвания в чест на проф. д.ф.н. Ив. Харалампиев по случай 60-годишния му юбилей.* Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2006, 71 – 90.

- Иванова 2018:** Иванова, Д. Новобългарските преводи на Старозаветната книга *Битие* през XIX век (с оглед на славянската традиция). [Ivanova, D. Nobobalgarskite prevodi na Starozavetnata kniga „Bitie“ prez XIX vek s ogled na slavyanskata traditsiya.] // *Славянска филология*. Доклади за XVI Международен конгрес на славистите. Белград 2018, 20 – 27 авг. 2018 г. Т. 26. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2018, 129 – 140.
- Кръстанов 1976:** Кръстанов, Т. Същност, разпространение и значение на взаимоучителните училища. [Krastanov, T. Sashtnost, razprostranenie i znachenie na vzaimouchitelnite uchilishta.] // *Народна просвета*, 1976, № 5, 63 – 77.
- Найденов 2019:** Найденов, И. В света на свищовските търговци братя Кръстич: предприемаческа култура, бизнес практики, етика и манталитет. [Naydenov, I. V sveta na svishtovskite targovtsi bratya Krastich: predpriemacheska kultura, biznes praktiki, etika i mantalitet.] // *Исторически преглед*, 2019, № 1, 56 – 83.
- Николова 2019:** Николова, Н. „Диплография или какъ ся дръжъть търговски книги“ (1850) от братя Караминкови – предварителни бележки. [Nikolova, N. „Diplografiya ili kak sya dr’zhyat’ targovsky knigy“ (1850) ot bratya Karaminkovi – predvaritelni belezhki.] // *Рада и приятели. Сборник в чест на проф. д-р Радка Влахова*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2019, 275 – 284.
- Николова 2006:** Николова, Ю. *Достойно естъ: Свищов през деветнадесетия век и първото десетилетие на XX век. Личности, събития, факти*. [Nikolova, Yu. Dostoyno est’: Svishtov prez devetnadesetiya vek i parvoto desetiletie na XX vek. Lichnosti, sabitiya, fakti.] Свищов: Иврай, 2006.
- Русев 2003:** Русев, Ив. Българските учебници по търговия от епохата на Възраждането (30-те – 70-те години на XIX в.). [Rusev, Iv. Balgarskite uchebnitsi po targoviya ot epochata na Vazrazhdaneto (30-te – 70-te godini na XIX vek).] // *Исторически преглед*. София: БАН, 2003, № 5 – 6, 40 – 91.
- Русинов 1980:** Русинов, Р. *Учебник по история на новобългарския книжовен език*. [Rusinov, R. Uchebnik po istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] София: Наука и изкуство, 1980.
- Стойнова 1974:** Стойнова, М. Към въпроса за османския епистоларен стил. [Stoynova, M. Kam varprosa za osmanskiya epistolaren stil.] // *Studia Balcanica. Балкански културни и литературни връзки*. София: БАН, 1974, № 8, 87 – 107.
- Стоянов 1978:** Стоянов, М. *Стари гръцки книги в България*. [M. Stoyanov. Stari gratski knigi v Bulgaria.] София: НБ „Кирил и Методий“, 1978.

- Темелски 2000:** Темелски, Хр. Самоков през Възраждането. [Temelski, Hr. Samokov prez Vazrazhdaneto.] София: Фондация „Елена и Иван Дуйчеви“, 2000.
- Харитонов 2000:** Харитонов, Хр. *Нумизматиката на България*. [Haritonov, Hr. Numizmatikata na Balcaria.] София: Абагар, 2000.
- Харитонов 2004:** Харитонов, Хр. *Стари мерки, теглилки и монети в България, VII – XX век*. [Haritonov, Hr. Stari merki, teglilki i moneti v Balcaria, VII – XX vek.] София: Абагар, 2004.
- Чолаков 2016:** Чолаков, И. *Зараждане и развитие на методиката на обучението по български език (от Освобождението до началото на XX век)*. [Cholakov, I. Zarazhdane i razvitie na metodikata na obuchenie po balgarski ezik (ot Osvobozhdenieto do nachaloto na XX vek).] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2016.
- Чолаков 2021:** Чолаков, И. Методически насоки за обучението по роден език в „Книга за учители“ на Драган Манчов. [Cholakov, I. Metodicheski nasoki za obuchenieto po roden ezik v „Kniga za uchiteli“ na Dragan Manchov.] // *Време и приемственост. Юбилеен сборник в чест на доц. д-р Ю. Николова*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2021, 195 – 209.
- Шишманов 1894:** Шишманов, Ив. Константин Г. Фотинов, неговият живот и неговата дейност. [Shishmanov, Iv. Konstantin G. Fotinov, negoviyat zhiivot i negovata deynost.] // *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, кн. XI. София: Държавна печатница, 1894, 591 – 763.

Съкращения на справочните източници

- МРСтб.ез. – Малък речник на старобългарския език. А – Я. Д. Иванова-Мирчева, А. Давидов. Велико Търново: Слово, 2001.
- РБЕ – Речник на българския език. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. Т. I – XV, 1977 – 2015.
- Н. Геров, РБЕ – Речник на българския език. Фототипно издание. Т. I – VI, София: Български писател, 1975 – 1978.
- РРОДД – Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. Ред. Ст. Илчев. София: БАН, 1974.
- ТРБЕ – Тълковен речник на българския език. Л. Андрейчин и др. Четвърто допълнено и преработено издание от Д. Попов. София: Наука и изкуство, 2008.

ЗА НАРЕЧИЯТА *ВЕДНЪЖ* И *НЯКОГА* КАТО ИЗРАЗИТЕЛИ НА НЕОПРЕДЕЛЕНА ПРЕДХОДНОСТ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК И ФУНКЦИОНАЛНО-СЕМАНТИЧНИТЕ ИМ СЪОТВЕТСТВИЯ В ПОЛСКИЯ ЕЗИК

Лилия Иванова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Лилия Иванова. Наречия *веднъж* и *някога* как изразители на неопределено предшествование в българском языке и их функционално-семантические соответствия в польском языке

Наречия, выражающие предшествование, составляют одну из самых обширных и интересных групп наречий времени в болгарском и в польском языках. Внутреннее членение этой группы на более мелкие подразделения проводится в соответствии с семантическими особенностями данных наречий, и особенно в соответствии с их степенью удаленности от момента речи, причем границы между разными подтипами произвольные и не четкие. Наречия *някога* и *веднъж* являются представителями семантического типа наречий, выражающих предшествование, причем в рамках предшествования они выражают в более общем смысле неопределенное предшествование, которое также может быть интерпретировано как отдаленное предшествование. Здесь мы пытаемся исследовать их функцию как выразителей неопределенного предшествования, сопоставляя их с наречиями аналогичной семантики и функции в польском языке.

Ключевые слова: темпоральные наречия, семантические типы, предшествование, отдаленное предшествование, *някога*, *веднъж*

Lilia Ivanova. On the Adverbs *веднъж* and *някога* as Expressions of Indefinite Precedence in Bulgarian and their Functional-Semantic Correspondences in Polish

Adverbs expressing precedence constitute one of the largest and most interesting groups of temporal adverbs in Bulgarian and Polish. Internally, this group of adverbs is divided into smaller groups according to their semantic features and especially according to their degree of remoteness from the moment of speech, the boundaries between the different subtypes being arbitrary and not sharply drawn. The adverbs *някога* and *веднъж* are representatives of the semantic type of adverbs expressing precedence, and within precedence they express in a more general sense an indefinite precedence which can also be interpreted as remote precedence. Here we attempt to investigate their function as expressors of indefinite precedence in comparison with adverbs of similar semantics and function in Polish.

Key words: temporal adverbs, semantic types, precedence, remote precedence, *някога*, *веднъж*

Наречията, изразяващи предходност, представляват една от най-големите и най-интересните групи темпорални наречия в българския и полския език. Вътрешно темпоралните наречия се делят на по-малки групи в зависимост от семантичните си особености и най-вече според степента на отдалеченост от момента на изказване, като границите между отделните подтипове са условни и не са рязко очертани. Семантичните типове темпорални наречия в българския език са описани от Ст. Георгиев (Георгиев 1978), семантичните типове темпорални наречия в полския език са описани от Р. Гжегорчикова (Гжегорчикова 1974, 1975), а за темпоралните наречия в българския и полския вж. напр. Л. Иванова (Иванова 2015, 2020).

В тази статия ще разгледаме наречията *някога* и *веднъж* като изразители на неопределена предходност. Наречието *веднъж* принадлежи към две семантични групи наречия: към наречията за количество и степен (в първото си значение – ‘един път’) и към темпоралните наречия (във второто си значение – ‘някога’). Обект на интереса ни тук ще представлява единствено семантиката му на наречие, изразяващо темпорални отношения. Именно при това значение се открива семантична връзка с другото темпорално наречие, което също ще бъде обект на интереса ни в тази статия – „някога“. *Някога* и *веднъж* са представители на семантичния тип наречия, изразяващи предходност, а в рамките на предходността те изразяват в по-общ смисъл неопределена предходност, която при определени обстоятелства може да бъде тълкувана също като отдалечена предходност. Целта на статията е да набележим основните им функции в българския език, като акцентираме върху общия компонент в значенията им – неопределеността. В същото време ще бъдат набелязани и възможните функционално-семантични съответствия на двете наречия в полския език. Идеята за тази статия беше провокирана от изследването на Л. Н. Йорданская и И. А. Мелчук върху *однажды* в руския език, в което авторите описват семантичните и функционалните възможности на разглежданото наречие (Йорданская, Мелчук 2013). Много от техните наблюдения вдъхновиха и настоящото изследване, посветено на наречието *веднъж*. Материалът, въз основа на който се правят заключенията, е ексцерпиран от художествената литература.

Веднъж

Семантичната дефиниция на наречието *веднъж* е следната: 1. За еднократно извършено или извършвано действие – един път. 2. За действие, станало в миналото – някога, едно време (за тези и други допълнителни значения на наречието вж. <http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/веднъж/>).

В тази статия ще фокусираме вниманието си върху начините, по които функционира наречието *веднъж* във второто си значение. Условно ще го означаваме като *веднъж*₂.

Според Ст. Георгиев наречието *веднъж*₂ се отнася към групата на наречията „с по-абстрактно значение“, при които ориентацията за предходност не включва като задължителен признак на ориентираност „момента на съобщението, а някакъв допълнителен момент в миналото“ (Георгиев 1978: 25), а самото наречие „има неопределително значение със засилен елемент на субстантивация като обобщение на конкретно съществувал събитиеен момент“ (пак там: 26).

Въз основа на ексцерпирания материал се стигна до наблюдението, че най-честите функционално-семантични съответствия на наречието *веднъж* в полския език са наречията *raz*, *kiedyś* и *pewnego razu*. *Raz* е лексема с множество значения в полския език. Употребена като наречие, в сходна употреба с българското наречие тя означава „w pewnej chwili, kiedyś“¹ (Речник 1981, т. III: 23). Наречието *kiedyś* от своя страна се определя по следния начин: „w czasie nieokreślonym, w przeszłości lub przyszłości (z odcieniem możliwości, niepewności)“² (Речник 1978, т. I: 912). Общата черта между *веднъж* и полските му съответствия *raz* и *kiedyś* е неопределеността в темпоралната ориентация. Отличаваща наречието *kiedyś* от другите две е темпоралната му насоченост, която може да бъде както към миналото, така и към бъдещето. Неопределеността в значението на *веднъж*₂ се отнася към адресата – времето, за което говорещият съобщава, не може да бъде идентифицирано за адресата или не е съществено. Тази неидентифицираност във времето определя като неизвестна или несъществена позицията на факта³ върху темпоралната ос:

Веднъж Стойко отиде да оре самичък.

Raz Stojko poszedł orać sam (ГК)

Не познаваш баща ми. **Веднъж** счупи диригентската си палка в главата на пианиста.

Ты не знаешь моего отца. Он **pewnego razu** złamał pałeczkę dyrygencką na głowie jakiegoś pianisty (БМ)

¹ Бълг. прев.: „в определен момент, някога“. Навсякъде в статията, ако не е отбелязано друго, преводът е мой – Л.И.

² Бълг. прев.: „в неопределено време, в миналото или в бъдещето (с отсянка на възможност, несигурност)“.

³ В тази статия „факт“ се използва по Л. Н. Йорданская и И. А. Мелчук като родово понятие, т.е. може да бъде „ситуация, събитие, състояние, действие, процес, отношение, свойство и т. н.“ (вж. Йорданская, Мелчук 2013: 25).

Съседът на Леваците, механик на парен гатер, попита **веднѣж** Опекунина [...] Mieszkający w sąsiedztwie mechanik z tartaku spytał **kiedyś** opiekuna Lewaczka [...] (ЙР)

Друг момент, на който следва да се обърне внимание, е, че наречието *веднѣж*₂ поради отнесеността си към миналия план не може да се съчетава с форми на сегашно време⁴. Ексерципираният материал показва неговата съчетаемост основно с форми на аорист. На този етап обаче ще се въздържим от по-детайлни заключения относно възможността за съчетаемост на това наречие с определени глаголни форми.

Степента на неопределеност като семантичен компонент определя и отдалечеността от момента на изказване, т.е. наречието *веднѣж*₂ не може да бъде използвано, когато става дума за кратък период назад в миналото. Въпреки споменатата основна характеристика на наречието *веднѣж*₂ – неопределеност относно времето, за което говорещият съобщава, прави впечатление, че когато има допълнителни указания относно момента, за който се говори, когато той е локализиран във времето, то е именно за да се акцентира върху отдалечеността на този момент в миналото:

W pierwszym miesiącu małżeństwa wszedł **kiedyś** zniecka do pokoju i zastał Różę stojącą przy oknie, zapatrzoną...

Веднѣж, още през първия месец след техния брак, той беше влязъл внезапно в първата им спалня и беше заварил Роза изправена до прозореца, потънала в съзерцание... (МК)

Л. Н. Йорданская и И. А. Мелчук отчитат три свойства, които трябва да са присъщи на референта на факта при употреба на наречието *однажды*₂ – факултативност (= непредсказуемост), повтораемост (= един от няколко/много възможни) и обикновеност (ординарност, неуникалност) (вж. Йорданская, Мелчук 2013: 36). По наши наблюдения тези заключения може да бъдат интерпретирани и приложени и към българския материал относно употребата на *веднѣж*₂. От една страна, това наречие не се съчетава с обичайни, неизбежни и предвидими факти, т.е. с такива, които неизменно настъпват по силата на някакви природни или други предсказуеми обстоятелства (**Веднѣж настъпи зима*; **Веднѣж на Иван започна да му расте брада*⁵). От друга страна, *веднѣж*₂ не се съчетава с всеки т.нар. факултативен факт. Друго условие е фактите да бъдат

⁴ Тук няма да бъдат вземани под внимание случаите на употреба в сегашно историческо време.

⁵ За повечето от примерите, демонстриращи невъзможна употреба, си служим с превода или подобна интерпретация на оригиналните примери от руски, предложени от Л. Н. Йорданская и И. А. Мелчук).

повторими, а не уникални по случването си, напр. **Веднъж Иван се обе си*; **Веднъж Ана се омъжи*⁶). Освен това фактът, който е обвързан с това наречие, трябва да изразява динамичен, а не статичен признак⁸, напр. невъзможно е: **Веднъж Иван беше нисък*.

Специфична особеност на *веднъж*₂ също така е, че не може да се употребява в изречения, свързани с реакцията на адресата, т.е. във въпросителни или подбудителни изречения.

Някога

Семантичната дефиниция на наречието *някога* е следната: 1. Преди неопределено време, в някакъв момент или период **от миналото**, без той да е точно определен. 2. След неопределено време, неизвестно кога **в бъдеще** (курсив мой – Л. И.) (<http://ibl.bas.bg/rbe/някога/>). От речниковото значение става ясно, че това наречие има непрецизирано, „разтегнато“ темпорално значение – отнася се както за миналото, така и за бъдещето. Тук с оглед на целите на статията ще обърнем внимание само на първото му значение, което ще се отбелязва като *някога*₁. В полския език най-точно съответствие на българското наречие *някога* е наречието *kiedyś*, което също така има „разтегнато“ значение с нюанс на неопределеност, отнасящо се както към миналото, така и към бъдещето (за речниковата дефиниция на *kiedyś* вж. по-горе). Пресечната точка между наречията *някога*₁ и *веднъж*₂ е елементът на неопределеност по отношение на времето на случване на действието, който внасят в изказването, но докато наречието *веднъж*₂ е насочено единствено към миналия план, то при *някога* като местоименно наречие, при което деиктичността е доминиращ признак, както стана ясно от семантичната му дефиниция, темпоралната даденост може да се отнася към различни посоки на последователността – предходност или следходност.

Подобно на наречието *веднъж*₂ заложената в природата на наречието *някога*₁ неопределеност се свързва и с отдалеченост от момента на изказване, за което свидетелства и друго функционално-семантично съответствие, което отговаря на първото значение на наречието *някога*, а именно за изразяване на отдалечена предходност. Това е наречието

⁶ Макар и теоретично повторяем, този факт все пак се възприема като уникален по случването си, защото не е регулярно повторяем.

⁷ Съществуват лексикални единици, чиято роля в изказването може да внесе промяна и да наруши неговата уникалност – въпрос, на който няма да се спираме тук.

⁸ Под динамичен факт се разбира събитие, процес, действие, актуално състояние. Под статичен факт се разбира постоянно свойство, постоянни отношения или състояния (вж. Йорданская, Мелчук 2013).

niegdyś с речниково значение „w przeszłości (zwykle odległej); kiedyś, dawniej“⁹ (Речник 1979: 333).

От ексцерпирания материал категорично се вижда, че семантичният компонент *отдалечена предходност* е ясно изразен в повечето примери с наречието *някога*, като тази характеристика е типична и за основната реализация на наречието *kiedyś* в полския език, както и без изключения за наречието *niegdyś*:

Юрталана си спомни – **някога**, когато беше малък, и той имаше такива копчета на ризката си.
Jurtalan przypomniał sobie, że **niegdyś**, gdy był mały, miał takie guziki przy koszulce (ГК).

Играл съм тук **някога** ...
Bawiłem się tu **kiedyś**... (ДТ)

Типичен контекст за наречието *някога* е действието или състоянието, характерно за отдалечения период, да контрастира с елемента „сега“, изразен експлицитно или подразбиращ се имплицитно:

Постъпката ти е признак на сила. **Някога** аз не уважавах това качество у хората и затова сега съм развалина.
Taki postępek dowodzi siły. **Niegdyś** nie szanowałam w ludziach tej cechy i dlatego źle skończyłam (ДД).

Аз вече те виждам, Пенко. Ти може да не си същият, но аз те виждам в себе си. То не е както **някога**, когато и моите очи бяха здрави, но...
Widzę cię teraz, Penko. Może widzę cię nie takim, jakim jesteś w rzeczywistości, ale widzę. Nie tak, jak **wtedy**, zdrowymi oczyma, ale... (ДТ)

Подобни наблюдения могат да се направят и за полските наречия *kiedyś* и *niegdyś*:

To jest jakiś zdeklasowany inteligent. Niepodobna zeń wydobyć, kim był **kiedyś**. Dziś rzeczywiście jest rzeźmieszkiem.
Някакъв декласиран интелегент. Невъзможно е да разбереш какъв е бил **някога**. Днес действително е бандит (ТДМ).

Cały jego organizm, **niegdyś** sprawny i uregulowany, uległ teraz rozprężeniu i wymagał troskliwej i wszechstronnej kuracji.
Целият негов организъм, **някога** в изправност и урегулиран, сега беше се разстроил и изискваше грижливо и всестранно лечение (ЙА).

⁹ Бълг. прев: „в миналото (обикновено отдалечено); някога, преди“.

По този начин при изразяването на темпоралната граница между две състояния се появява резултативно значение (особено ако глаголят е с пределна семантика): в резултат на естественото развитие на процеса непременно настъпва определено състояние, представено като факт. Именно в тези случаи най-характерна е употребата на перфект или на конклузивен аорист – вследствие на извършено и/или повтарящо се действие в миналото вършителят на действието придобива опит (вж. напр. Маровска 2005; Лакова 2009; Куцаров 1994, 2007):

Играл съм тук **някога** ...
 Wawilem się tu **kiedyś**... (ДТ)

И още колко работи се говорят за тебе! С хайдути си ходил **някога**, с турци си се бил.
 I jeszcze więcej gadają... Że podobno chodziłeś **swego czasu** z hajdukami na Turków (ДТ).

Това място **някога** е било една малка част от големия имот на Батраците.
 Była ona **niegdyś** znikomą częścią wielkiego majątku (ГК).

Поради богатството на глаголни форми в българския език и интересния въпрос за функционално-семантичните им съответствия в полския език е от полза да се обърне внимание, че може да се потърсят закономерности в предпочитанията на дадена граматична форма към определени адвербиални и предложни изрази с темпорално значение. В обширната литература върху значението на перфектните форми се съобщава, че наречието *някога*, което създава представа за неконкретност на действието във времето, е едно от наречията, което представлява типичен контекст за перфектните (резултативните) форми (вж. Гугуланова 2001: 194). Както беше споменато по-горе, една от особеностите на перфекта и плюсквамперфекта от глаголи от несвършен вид е, че „действията се изказват без връзка с конкретното време на извършването им, т.е. като нелокализиранни във времето“, поради което често се съчетават с наречия и други елементи от контекста, които създават представа за неконкретност на действието във времето (ГСБКЕ, 1983: 319). Детайлни наблюдения относно връзката между разглежданите наречия и закономерностите при съчетаването им с определени глаголни форми следва да бъдат обект на отделно изследване и в тази връзка представените тук заключения имат предварителен характер и подлежат на прецизиране.

В същото време при употребата на полското наречие *kiedyś* се откриват редица примери, в които се акцентира единствено на неопре-

делеността, като се маркира просто момент в миналото, без да се уточнява дали е в отдалеченото минало. Същите случаи се наблюдават и при употребата на българското наречие *някога*₁, но според ексцерпирания от нас материал – значително по-рядко, което личи и от различните преводни съответствия на *kiedyś*:

- Kto to jest? Ja znam tego człowieka. Ja go na pewno **kiedyś** widziałem.
- Кой е този човек? Аз го познавам... Със сигурност съм го виждал **някога** (ТДМ).

Na szczęście, kelner był **kiedyś** lokajem u mego stryja w Podgórzanach. За щастие, келнерът **по-рано** е бил лакей у чичо ми в Подгужани (ЯИ).

Ale, niestety, mój przyjaciel na pewno by się nie spodobał księdzu. Zresztą ksiądz nawet z nim **kiedyś** rozmawiał w księgarni Gebethnera. Но, за съжаление, моят приятел сигурно няма да ви хареса, отче. Всъщност, вие **веднъж** разговаряхте с него в книжарницата на Гебетнер (ЯИ).

В същото време много често *някога*₂ се явява и в комбинация с имперфект – когато предишното състояние е представено като лично преживяно, а споменът за него е ясен:

Някога – той го помни – това кайначе беше голям бистър извор. Pamięta to źródółko jako wielkie i czyste **niegdyś** źródło (ГК).

Луис знаеше, че тия жени от средното съсловие, както и благородните девици, **някога** го отегчаваха и изпълваха с презрение. Luis pamiętał, że **niegdyś** owe kobiety ze średniej warstwy budziły w nim taką samą nudę i wzgardę jak szlachetnie urodzone dziewczęce (ДД).

По професия той бе лекар и в това дъждовно пролетно утро анализираше живота си със същата суровост, с която **някога** поставяше диагнози в парижката болница „Сен Лазар“. Z zawodu był lekarzem i w to deszczowe rano usiłował zanalizować własne życie z taką samą pedanterią, z jaką **niegdyś** stawiał diagnozy w paryskim szpitalu Saint Lazare (ДД).

Като функционално-семантични еквиваленти на българското наречие *някога* се откриват и полските наречия *kiedykolwiek*, *wówczas* и *dawniej*, както и адвербиалният израз за време *swego czasu*. Заслужава внимание въпросът доколко са взаимнозаменими, на който тук нямаме възможност да се спрем.

Като заключение може да се каже, че на този етап от изследването при анализа на наречията *веднъж*₂ и *някога*₁ може да стигне до следните изводи: основна особеност и при двете наречия е елементът на неопределеност по отношение на момента в миналото, за който се говори. И при двете наречия тази неопределеност води до допълнителен семантичен нюанс – отдалеченост от момента на изказването. И двете наречия не могат да се отнасят към момент, станал в близкото минало. Следващият пример показва съвместната употреба и на двете наречия за изразяването именно на посочените характеристики:

Nikt nie przeniknie tego życia i zostaje ono tutaj napomknięte tylko, żeby stwierdzić, że istniał Pakienas, **raz, kiedyś** w czasie, o wiele później niż wielu mędrców piszących traktaty o tym, że nie ma upiorów ni bogów.

Никой няма да проникне в този живот и той остава тук само споменат, за да се потвърди, че Пакиенас е съществувал, **веднъж, някога** във времето, много по-късно от мъдреците, писали трактати за това, че няма вампири, нито богове (ЧМ).

Основните разлики между двете наречия се забелязват при функционирането им и съчетаемостта им с определени глаголни форми. По този въпрос тук бяха направени предварителни наблюдения, които подлежат на прецизиране – въпрос, който може да бъде обект на следващо изследване.

ЛИТЕРАТУРА

- Георгиев 1978:** Георгиев, Ст. Семантика на наречията за време в съвременния български език. [Georgiev, St. Semantika na narechiyata za vreme v savremenniya balgarski ezik.] // *Славистични проучвания в чест на VIII международен славистичен конгрес*. ВТУ „Кирил и Методий“, 1978, 21 – 31.
- Гжегорчикова 1974:** Grzegorzczkova, R. Typy semantyczne przysłówków temporalnych w języku polskim. // *Tekst i język. Problemy semantyczne*. Red. M. R. Mayenowa. Wrocław, 1974, 235 – 242.
- Гжегорчикова 1975:** Grzegorzczkova, R. *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1975.
- Грамматика 1983:** *Грамматика на съвременния български книжовен език. Том II. Морфология*. [Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Tom II. Morfologiya.] София: Издателство на БАН, 1983.
- Гугуланова 2001:** Гугуланова, Ив. Лексикални средства за изразяване на семантичната категория темпоралност в българския език. [Gugu-

- Ianova, Iv. Leksikalni sredstva za izrazyavane na semantichnata kategoriya temporalnost v balgarskiya ezik.] // *Традиция и съвременност в българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2001, 192 – 198.
- Иванова 2015:** Иванова, Л. Семантични типове темпорални наречия в българския и полския език. [Ivanova, L. Semantichni tipove temporalni narechiya v balgarskiya i polskiya ezik.] // *Движение и пространство в славянските езици, литератури и култури. Сборник от Дванадесетите международни славистични четения*, София, 9 – 10 май 2014 г. Том първи. Езикознание. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2015, 295 – 301.
- Иванова 2020:** Иванова, Л. За темпоралните наречия в българския и полския език. [Ivanova, L. Za temporalnite narechiya v balgarskiya i polskiya ezik.] // *Диалогични пространства. Сборник с доклади от Юбилейна международна конференция*. Велико Търново, 13 – 14 май 2014 г. Велико Търново: Фабер, 2020, 110 – 118.
- Йорданская, Мелчук 2013:** Йорданская, Л. Н., И. А. Мельчук. Наречие *однажды*: неопределенный временной спецификатор. [Iordanskaya, L. N., I. A. Mel'chuk. Narechie *odnazhdy*: neopredelennyj vremennoj spetsifikator.] // *Вопросы языкознания*, 2013, № 1, 22 – 37.
- Куцаров 1994:** Куцаров, Ив. *Едно екзотично наклонение на българския глагол*. [Kutsarov, Iv. Edno ekzotichno naklonenie na balgarskiya glagol.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Kutsarov, Iv. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Лакова 2009:** Лакова, М. Перфектът в съвременния български книжовен език. [Lakova, M. Perfektat v savremenniya balgarski knizhoven ezik.] // *Проблеми на граматичната система на българския език – глагол*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2009.
- Маровска 2005:** Маровска, В. *Новобългарският перфект*. [Marovska, V. Novobalgarskiyat perfekt.] София: Ромина, 2005.
- Речник 1978:** *Słownik języka polskiego*. Tom pierwszy. A – K. Warszawa: PWN, 1978.
- Речник 1979:** *Słownik języka polskiego*. Tom drugi. L – P. Warszawa: PWN, 1979.
- Речник 1981:** *Słownik języka polskiego*. Tom trzeci. R – Ź. Warszawa: PWN, 1981.
- Речник на българския език:** <<http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/веднъж/>>, <http://ibl.bas.bg/rbe/някога/> > (18.11.2021)

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- БМ – Братя Мормареви. *Войната на таралежите. Васко да Гама от село Рупча. Дневникът на Асен Газурков*. София: Труд, 2006. // Bracia Mormarewowie. *Vasco da Gama ze wsi Rupcza*. Przełożyła: Wanda Medyńska. Warszawa: Nasza Księgarnia, 1986.
- ГК – Георги Караславов. *Снаха*. София: Български писател, 1972. // Georgi Karaslawow. *Synowa*. Przełożyła: Zofia Wolnik-Czajkowska. Warszawa: Książka i wiedza, 1984.
- ДД – Димитър Димов. *Осъдени души*. София: Народна култура, 1969. // Dymitr Dimow. *Skazańcy*. Przełożyła: Teresa Dąbek-Wirgowa. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974.
- ДТ – Димитър Талев. *Хилendarският монах*. София: Издателство на БЗНС, 1981. // Dymitr Talew. *Mnich z Chilendaru*. Przełożyła: Krystyna Migdalska. Katowice: Śląsk, 1975.
- ЙА – Jerzy Andrzejewski. *Ропи́ół i diament*. Kraków: Greg, 2004. // Йежи Анджейевски. *Пепел и диамант*. Превод: Димитър Икономов. София: Народна култура, 1975.
- ЙР – Йордан Радичков. *Прашка*. София: Литературен форум, 1994. // Jordan Radiczkow. *Proca*. Przełożyła: Marzenna Piiewa. Warszawa: Czytelnik, 1980.
- МК – Maria Kuncewiczowa. *Cudzoziemka*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1980. // Мария Кунцевичова. *Чужденка*. Превод: Малина Иванова. София: Народна култура, 1985.
- ТДМ – Tadeusz Dołęga Mostowicz. *Profesor Wilczur*. Częstochowa: Promatek, 2009. // Тадеуш Доленга-Мостович. *Морал*. Превод: Иван Вълев. Пловдив: ИК „Хермес”, 2015.
- ЯВ – Janusz Leon Wiśniewski. *Samotność w sieci*. Трыптык. Warszawa: Wydawnictwo Czarne S. C., 2001. // Януш Леон Вишневски. *Самота в мрежата*. Превод: Амелия Филипова. София: Сиела, 2009.
- ЯИ – Jarosław Iwaszkiewicz. *Opowiadania muzyczne*. Warszawa: Czytelnik, 1971. // Ярослав Ивашкевич. *Мефисто-Валс. Музикални новели*. Превод: Лилия Рачева. София: Музика, 1981.

СИНТАКТИКО-СЕМАНТИЧЕН ПОТЕНЦИАЛ НА МОДАЛНОТО НАРЕЧИЕ *СВЕЈЕДНО* В СРЪБСКИЯ ЕЗИК

Мияна Кубурич Мацура
Университетът на Бая Лука

Мияна Кубурич Мацура. Синтактико-семантическият потенциал на модальното наречие *свеједно* в сербском языке

Во ввoднoй чaсти дaннoй стaтьи рaссaтривaется oпpeдeлeниe лeкceмы *свеједно* кaк чaсти рeчи в слoвaрях сeрбскoгo язькa и в сeрбскoй филолoгичeскoй литeрaтурe. Aнaлиз, oднaкo, в пeрвyю oчeрeдь нaпpaвлeн нa иcпoльзoвaниe дaннoгo мoдaльнoгo нaрeчиe в рaзныx синтaкcичeских пoзициx в сeрбскoм язькe. Иcлeдoвaниe, oснoвывaющeеcя нa мaтeриaлe из cовpeмeннoй сeрбскoй хyдoжeствeннoй литeрaтурy, пoкaзывaет, чтo нaрeчиe *свеједно* встpeчaeтcя в пoзиции прeдикaтивнoгo нaрeчиe (нeглaгoльнoй чaсти нaрeчнoгo cкaзyeмoгo) в бeзличных прeдлoжeнияx, пoтoм в пoзиции кoнцeссионнoгo сeмaнтичeскoгo кoнкрeтизaтoрa вмeстe c aдвeрсaтивными coюзaми, a тaкжe прoявляeт бoльшoй пoтeнциaл в фoрмирoвaнии coюзoв рaзличных типoв придaтoчнoх yстyпитeльных прeдлoжeний (причиннo-yстyпитeльных и yслoвнo-yстyпитeльных). В кoнцe, нaрeчиe *свеједно* являeтcя oбъeдиняющeм фaктoрoм тeкстa, тoчнee, либo сaмoстoятeльным тeкстoвым кoннeктoрoм либo в coчeтaнии aдвeрсaтивными кoннeктoрaми (в рoли кoнцeссионнoгo сeмaнтичeскoгo кoнкрeтизaтoрa).

Ключевые слова: модальное наречие *свеједно*, прeдикaтивнoе нaрeчиe, кoнцeссионный сeмaнтичeский кoнкрeтизaтoр, кoнцeссионные coюзy, тeкстoвыe кoннeктoрy

Mijana Kuburić Macura. Syntactic-Semantic Potential of the Modal Adverb *svejedno* in the Serbian Language

This paper deals, partially, with categorial determination of the lexical unit *svejedno* in the dictionaries of Serbian language and Serbian linguistic literature, but the focal point of the analysis is the use of this modal adverb in various syntactic positions in Serbian language. In this research (based on contemporary Serbian novels), in the first place, the adverb *svejedno* has been registered as adverbial predicative, i.e. the non-verbal part of the adverbial predicate in certain types of impersonal sentences. In coordinated sentences, this adverb can appear as concessive semantic concretizer next to adversative conjunctions, and in subordinated sentences it shows a very high potential in forming various types of concessive conjunctions (both causal-concessive and conditional-concessive). Finally, adverb *svejedno* in Serbian language can be used as a text-cohesion factor, both as an independent textual connector and along with adversative connectors.

Key words: adverb *svejedno*, adverbial predicative, concessive semantic concretizer, concessive conjunctions, textual connectors

1. Увод

Лексемата *свеједно* (*все едно, все пак*) в Речника на сръбския език на Матица сръбска (2011) се дефинира по следния начин:

Наречие. 1. (често в безлични изречения или в изречения с логически субект) *за да се изтъкне, че две противоположни неща или възможности в еднаква степен имат (или нямат) значение, за показване на безразличие спрямо някого, нещо: напълно еднакво, съвсем същото: ~¹ дали е пил, или не е пил лекарства, ~ има ли, или няма, ~ Херцеговец или Босненец.* 2. *за допускане (макар че не би се очаквало в дадената ситуация): уза све то, без обзира на то, и поред тога, ипак: добре е, но аз ~ жадувам за родния край. – Въпреки че вали дъжд, ~ отивам на разходка.* 3. *във всеки случай, така и така.* – Гладната година е ~ гладна.

(РМС 2011: 1176)

В тази речникова статия кратко, но прецизно се обхваща цялостната сфера на употреба и семантиката на споменатата лексема, която се определя като наречие². От друга страна, някои сръбски лингвисти определят лексемата като частица. Така например Стана Ристич в статията си за партикулите и техните функционални еквиваленти причислява *свеједно* заедно с партикулите *ипак*³, *додуше*, *макар*, *год* и *било драго* към групата партикули, чрез които се изразяват логически отношения, и по-точно – логическото отношение допускане (Ристич 1993: 78). Както посочва авторката, значението допускане при тези партикули се основава на отношението на взаимност и на отношението на противопоставеност: „Свързайки сегментите в изказването, тези единици ‘допускат’ реализацията на съдържанието на модифицирания сегмент, въпреки че свързаните сегменти се изключват взаимно“, а като пример посочва следното:

Пише да му је у Америци добро, но *свеједно* да жуди повратити се.

(Ристич 1993: 89)

Пише, че в Америка му е добре, но че *все пак* жадува да се върне.

И Павица Мразович включва лексемата *свеједно* в групата партикули – думи, които модифицират съдържанието на изказването, изразя-

¹ Този знак замества коментирания речникова единица, в случая – *свеједно*. – Б. ред.

² Лексемата *свеједно* се определя като наречие и в други речници на сръбския език (РЮАЗУ 1959: 172; РМС 1973: 671; Московлевич 1990: 719). – Б. а.

³ И лексемата *ипак* в нашите речници (сръбските – Б. пр., В. Н.) се определя като наречие (РМС 2011: 463) или като „дума със значение на допускане“ (РМС 1973: 469). – Б. а.

вайки при това личното становище на говорещия (Мразович 1990: 301 – 309; цит. по Айджанович 2019: 308 – 309).

Тъй като лексемата *свеједно*, от една страна, се характеризира с някои особености на частиците (няма конкретен денотат в извънезиковата реалност – значението ѝ се реализира само в комуникативния акт, отразявайки отношението на говорещото лице към някаква ситуация, като показва неговото мнение, т.е. оценката му), а от друга страна – като наречие (може да отрича ситуацията, носител е на концесивно значение), за нуждите на настоящата разработка ще определим лексемата *свеједно* като модално наречие (Ивич 1978, Ристич 1990 и др.)⁴. При все това трябва да се подчертае, че подобно определение е само и изключително оперативно – с оглед на нуждите на тази статия, така че остава в периферията на нашето изследване, а вниманието тук ще бъде насочено към представянето на нейната употреба въз основа на корпус, съставен от художествени произведения на сръбски език, в различни синтактични позиции и с различни функции, като при това се анализира и нейната семантика.

2. Наречието *свеједно* в позицията на предикатив

Наречието *свеједно* се появява като съставна част на адвербиалния предикат в позицията на адвербиален предикатив. В най-големия брой случаи констатирахме такива предикати в безлични изречения със семантичен субект в датив:

И тај глас и те противникове речи, то је ромон воде и шум невидљивог, нижег света негде дубоко испод њега, за који му је свеједно шта је и какав је, шта мисли и шта говори, јер га он прелеће као птица предео.

(Андрич 1985: 300)

И този глас, и тези думи на противника, това е ромонът на вода и шумът на невидимия, по-долния свят някъде дълбоко под него, за който му е все тая какво представлява и какъв е, какво мисли и какво говори, защото той прелита над него като птица.

Али није то учинио из страха, јер му је било свеједно да ли ће да пуцају: ионако је желео да умре.

(Шчепанович 1990: 18)

Но не направи това от страх, защото му беше все едно дали ще стрелят: бездруго искаше да умре.

⁴ За различните възгледи на сръбохърватистиката относно наречията в изречението, както и относно наречията, чрез които се изразява позицията на говорещото лице, виж и изчерпателната статия на И. Грицкат (1983). – Б. а.

Штета што немам десет година више па би ме старост чувала од побуна, или десет година мање па би ми било свеједно.

(Селимович 1968: 10)

Жалко, че не съм десет години по-стар, та възрастта да ме пази от такива вълнения, или десет години по-млад, та да ми е все едно.

А њима је свеједно, и цијелој касаби је свеједно, нико им ову ноћ не може одузети.

(Селимович 1968: 33)

А на тях им е все едно, и на цялото градче му е все едно, никој не може да им отнеме тази нош.

Прије десет дана, док брат није затворен, било би ми свеједно [...].

(Селимович 1968: 54)

Преди десет дена, докато не бяха затворили брат ми, щеше да ми е все едно [...].

Мојој Ани било је свеједно да ли ћемо добити дечака или девојчицу.

(Давид 2015: 81)

На моята Ана ѝ беше все едно дали ще ни се роди момченце, или момиченце.

Свеједно јој је где се заривају и од чега одскачу његове ситне песнице.

(Чосич 1962: 66)

Все едно ѝ е кде се забиват и от какво отскачат неговите малки юмури.

Кад дете плаче свеједно му је чија су наручја и чија су недра.

(Чосич 1962: 67)

Когато едно дете плаче, все едно му е в чии прегрџки и в чий skut е.

Било му је свеједно што га даве.

(Чосич 1962: 157)

Беше му все едно, че го душат.

Клари је било свеједно.

(Куич 2010: 32)

На Клара ѝ беше все едно.

Хтела их је упитати како не схватају да јој је свеједно шта ће се с њом десити.

(Куич 2010: 359)

Искаше ѝ се да ги попита как така не разбират, че ѝ е все едно какво ще се случи с неј.

Подобни предикати можат да бъдат класифицирани към групата на наречните сказуеми, чрез които се изразяват психо-физиологически състояния – това посочва и Н. Айджанович в своята обемна и изчерпателна студия за адвербиалните предикати в сръбския език, представящи „су-

бективни дадености, в които са интегрирани различни изживявания на физически и химически процеси, свойствени за хората, но и личен опит, реакции, предизвикани от някакви външни фактори“, по-точно казано, това са именно „емоционално-психологически състояния“ (Айджанович 2019: 156). Следователно в горепосочените изречения от корпуса се представя някакво специфично психическо състояние на семантичния субект, т.е. неговата потенциална или реална индиферентност по отношение реализацията на определена ситуация от извънезиковата действителност. Тази индиферентност варира от апатичното безразличие („[...] за који му је свеједно шта је и какав је, шта мисли и шта говори, јер га он прелеће као птица предео“ / [...] за който му е все тая какво представлява и какъв е, какво мисли и какво говори, защото той прелита над него като птица“) до елементарното естествено отсъствие на мнение за алтернативните възможности в рамките на ситуацията („Мојој Ани било је свеједно да ли ћемо добити дечака или девојчицу“ / „На моята Ана ѝ беше все едно дали ще ни се роди момченце, или момиченце“).

Употребата на модалното наречие *свеједно* в позицијата на предикатив в адвербиалниот предикат се потврдува и при други типове имперсонални изречения, т.е. в изречения, покажуващи семантична имперсоналност – изречения, означавачи „действия или състояния, мислени независимо от техниот вършител или носител“, т.е. ситуации, където централно място имат явленията или отношенията, „които се изживяват като сами по себе си по-важни от своите причинители или носители“ (Пипер и кол. 2005: 603):

– Посади чо’јек и посије, а свеједно је, тако ми великог и јединог Бога, ко да га низ воду пусти; и окопаваш га и плијеваш и подрезујеш и тријебиш. А, јок! Ако није писано, нећеш од њега хаира видјети.

(Андрич 1985: 320)

– Посади чилак и засеа, а е все тая, кълна се във великиот и единствен Бог, като че го пука надолу по течението; и го окопаваш, и го плеваш, и го подрязваш, и го чистиш. Ама јок! Ако не е писано, от него хаир няма да видиш.

Могоа сам их одвраћати или наговарати, свеједно би било.

(Селимович 1968: 333)

Можех да ги разубеждавам или да ги кандърдисвам, щеше да е все едно.

Свеједно је да ли су ожењени или неће да се жене, испада исто.

(Куич 2010: 106)

Все едно е дали са женени, или не штат да се женят, излиза едно и също.

Зар ово место, питала се, донедавна отворено и широко, где су је само из милоште звали „наша мала Чифутка“, где је било свеједно ко си – Јеврејин, Босанац, католик, Рус, па чак и Турчин – ово да доживи!

(Куич 2010: 340)

Нима това място, питаше се тя, до неотдавна открито и широко, където само на галено ѝ викаха „нашата малка чифутка“, където беше все едно какъв си – евреин, босненец, католик, руснак, та дори и турчин – да доживее това!

Важно је само оно што он говори, а свеједно је ко слуша.

(Селимович 1977: 94)

Важно е само онова, което той говори, а е все едно кой слуша.

Сад је свеједно да ли ћу отићи или остати.

(Селимович 1977: 151)

Сега е все едно дали ще отида, или ще остана.

Подобни изречения понякога се појавуваат и в елиптична форма, в којто е изпусната копулата в глаголната част на адвербиалниј предикат:

– Молио ме да дођем мјесто њега. Болестан је. – Свеједно. И ти си пријатељ наше куће.

(Селимович 1968: 18)

– Помоли ме да дојда вместо него. Болен е. – Нјама значење. И ти си пријател на нашия дом.

– Нисам се свађао. Рекао сам да нас не вријеђа. – Свеједно сад. Захвали богу што си остао жив, и запали подебелу свијећу.

(Селимович 1977: 109)

– Не съм се разправял. Казах да не ни обижда. – Сега е все тая. Благодарни на бога, че си останал жив, и запали от по-големите свеци.

В предикатите от този тип чрез лексемата свеједно не се приписва състояние на индиферентност на некој носител на емоционално-психологическо състояние – те могат да бъдат характеризирани како предикати, чрез които се изразува „квалификација на явленията и ситуациите“ (Ајджанович 2019: 193). Във всички приведени примери модалното наречие свеједно в рамките на адвербиалниј предикат внася семантиката на изразување на индиферентно мислење, на безразличието на говорещиј спрямо ситуацијата, за којто става дума в контекста, т.е. за съцијската ирелевантност на којто и да било от посочените ситуации по отношение на крайниј резултат.

3. Наречието *свеједно* като концесивен семантичен конкретизатор

Противопоставителните изречения в сръбския език семантично се диференцират на няколко типа, като при тази диференциация е важна, ако не и най-важна, ролята, която играят различните семантични конкретизатори (Ковачевич 1998: 36 – 41). Семантични конкретизатори са думите или словосъчетанията в постпозиция по отношение на семантично недостатъчно специфициран съюз, чиято функция е семантичната специализация на този съюз и на изречението, което се въвежда чрез него (Вукич 2014: 66). Модалното наречие *свеједно* може да играе ролята на концесивен семантичен конкретизатор⁵ към независими съюзи, при това във всички споменати примери, съвместно с противопоставителния съюз *али* (било в контактна, или в дистантна позиция):

Њој, наравно, као и детету, можеш рећи скоро било шта и она ће то схватити озбиљно, али ми је *свеједно* било непријатно. (Димич 2016: 99)

На нея, естествено, както и на детето, можеш да кажеш каквото и да е и тя ще приеме това сериозно, но на мене *така или иначе* ми беше непријатно.

Волети није лако, али свеједно, вредно је покушати [...]. (Димич 2016: 189)

Да обичаш, не е лесно, но все едно, струва си да се опита [...].

Показала је додуше да ме не цијени много, јер се не устручава, али свеједно, важније су ствари биле у питању. (Селимович 1968: 25)

Показа, разбира се, че не ме цени много, защото не се притеснява, но все едно, ставаше дума за по-важни неща.

Било ми је жао што им нисам дуже у мислима, али свеједно, оно што је речено без мене, вредније је него да је речено преда мном. (Селимович 1968: 176)

Сжалевах, че не съм по-дълго в мислите им, но все едно, онова, което е казано без мене, е по-ценно от казаното пред мене.

Трябва да се отбележи, че посочените изречения и без експлициране на този конкретизатор с концесивно значение носят семантика на логическо противопоставяне и нереализирано очакване, т.е. имат концесивно значение като съвместно присъстващо в рамките на своята адверзативна семантика, напр.:

⁵ За други видове концесивни семантични конкретизатори съвместно с независими съюзи в сръбския език вж. Кубурич Мацура 2019а и 2021. – Б. а.

Волети није лако, али вредно је покушати [...] → Иако волети није лако, вредно је покушати.

Да обичаш, не е лесно, но си струва да се опита [...] → Вьпреки че да обичаш, не е лесно, струва си да се опита.

По тази причина можем да кажем, че употребата на този конкретизатор в семантичен план не е задължителна, тъй като неговата роля е само да специфицира значение, което вече се съдържа в отношението между клаузите в противопоставителната връзка. В синтактичен план обаче, за да може да се каже, че противопоставителните изречения спадат към концесивния подтип, е задължително експлицирането на конкретизатора; в посочените случаи – на модалното наречие *свеједно*.

4. Наречието *свеједно* като формално-семантична основа на концесивните съюзи

4.1. Съюзът *свеједно што*

Сложният концесивен (противопоставителен) съюз *свеједно што* е възникнал чрез свързването на модалното наречие *свеједно* и едносъставния, семантически немаркиран съюз *што*. Този съюз въвежда причинно-концесивни⁶ клаузи:

Погађам, сасвим неодређено, наслућујем, због њега и не смијем да дигнем поглед с калдрме, можда ће се размакнути, можда ћемо се некако мимоићи, правићу се да сам замишљен и не примјећујем да нешто чекају, *свеједно што* ће знати да то није истина, *свеједно што* ће и они мислити да избјегавам њихов поглед.

(Селимович 1968: 170)

Налучквам сьвсем напосоки, предугаждам, заради него дори не смея да вдигна поглед от калдърьма, да не би да се размести, може би някак си ще се разминем, ще се правя на замислен и че не забелязвам, че нещо чакат, *нищо че* ще знаят, че това не е истина, *нищо че* и те ще мислят, че отбягвам погледа им.

⁶ Категоријата концесивност е формирана в процеса на семантичното усложняване на причинно-следствените връзки, от една страна, и връзката между условие и неговия резултат, от друга страна, т.е. чрез включването на отношението на противопоставеност в тази релация. Изреченията, с които се изразява първият тип концесивна връзка, наричаме причинно-концесивни, а тези, с които се изразява другият посочен тип – условно-концесивни (Пранкович 2001: 48 – 52; Ковачевич 2002: 141 – 152; Пипер и др. 2018: 471; Кубурич Мацура 2021: 31 – 35, 113 – 177). – Б. а.

[...] и већ од саме помисли на речи које ћемо тада изговорити, *свеједно што* ће већина припадати Даниелу Атијасу, спопадала ме је мучнима [...].

(Албахари 2001: 61)

[...] и оше от самата мисъл за думите, които ще произнесем тогава, *нищо че* по-голямата част ще принадлежат на Даниел Атиас, ми се гадеше [...].

Толико труда, помислио сам, *свеједно што* то није била истина [...].

(Албахари 2001: 183)

Толкова усилия, си помислих аз, *нищо че* това не беше истина [...].

Свеједно што су лекари тврдили и доказали да је нездрава и да изазива гушобољу, њему је то била најпиткија вода на планети.

(Капор 1995: 168 – 169)

Независимо че лекарите тврђяха и доказваха, че не е здравословна и че предизвиква гърлобол, за него това беше най-сладката вода на планетата.

Овде је слобода право да хајдукујеш [...] да не плаћаш порез, *свеједно што* те срески капетан батина и псује ти мајку.

(Чосич 1962: 62)

Тук свободата е правото да си хайдук [...], да не плащаш данък, *нищо че* околийският капитан те бие с тояга и те псува на майка.

Мислио сам да ћемо се пољубити у образ, као једнаки, *свеједно што* нисмо [...].

(Селимович 1977: 222)

Мислех, че ще се целунем по бузите като равни, *нищо че* не бяхме [...].

Човек је као мушмула. Прво изнутра. Душа прво. *Свеједно што* се образ дуго румени и што се труло дуго не види.

(Чосич 1962: 206)

Човекът е като мушмула. Първо отвътре. Душата първо. *Нищо че* бузите дълго руменяет и че гнилото дълго не се вижда.

То је прилика коју не треба ни по који цену пропустити. *Свеједно што* пролеће има склоност да се понавља и да сваке године поново дође у мање-више истом облику.

(Димич 2016: 64)⁷

Това е сгоден случај, който не трябва да се пропуска за нищо на света. *Нищо че* пролетта има навика да се повтаря и че всяка година отново идва под горе-долу една и съща форма.

В този сложен съюз наречието *свеједно* е носителят на концесивната семантика. То внася в него значението посочване на ирелевантност

⁷ Изреченията с този съюз нередко се парцелират. – Б. а.

на обстоятелствата, представени в дадената зависима клауза, т.е. внушава маловажността на препятствието, на утежняващите действия, изразени чрез субординираната предикация, напр.:

[...] правићу се да сам замишљен и не примјећујем да нешто чекају, *свеједно што* ће знати да то није истина, *свеједно што* ће и они мислити да избегавам њихов поглед.

(Селимович 1968: 170)

[...] ще се правя на замислен и че не забелязвам, че те нешто чакат, нищо *че* ще знаят, че това не е вярно, *нищо че* и те ще мислят, че отбягвам погледа им.

[Ирелевантно е това, че те ще знаят, че това не е истина, но ирелевантно е и това, че и те ще мислят, че отбягвам погледа им.]

4.2. Съюзът *свеједно да ли*

Наречието *свеједно* участва в образуването на още един концесивен съюз – съюза *свеједно да ли*, констатиран в следните примери:

Мама је презирала све што је провизорно, *свеједно да ли* се ради о купалишту или ТВ антени.

(Великич 2016: 15)

Мама презираше всичко, което е временно, *все едно дали* става дума за къпалня, или за телевизионна антена.

Принцип је исти, *свеједно да ли* сам на зубарској столици или ме муче љубавни јади.

(Великич 2016: 22)

Принципът е един и същ, *все едно дали* съм на зъболекарския стол, или ме измъчва любовна мъка.

Дешавају се такве случајности, *свеједно да ли* човек верује у случај.

(Албахари 2001: 214)

Има такива случајности, *все едно дали* човек вярва в случая.

Хтео је само да се спасе од свих могућих понижења која иначе не би могао избећи – *свеједно да ли* би сам вапио за нечијим сажалењем или био принуђен да га прихвати.

(Шчепанович 1990: 10)

Искаше само да се спаси от всички възможни унижения, които иначе не би могъл да избегне – *все едно дали* сам щеше да търси нечие съжаление, или щеше да е принуден да го приеме.

[...] али је зато био сигуран да ће ону давно зачету мисао најзад и остварити, *свеједно да ли* ће се обесити о неко високо и усамљено дрво или ће се стрмоглавити у какав бездан који га одувек чека, зјапећи тамом и празнином.

(Шчепанович 1990: 12)

[...] но затова пџк беше сигурен, че нај-накрая ще осъществи онази отдавна появила се мисъл, *все едно дали* ще се обеси на някое високо и усамотено дрво, или ще се стрмоляса в някаква бездна, която открай време го чака, зейнала с тџмнината и празнотата си.

Свеједно да ли су тужни или лажно весели, неће се вратити.

(Селимович 1977: 337)

Все едно дали са тџжни, или лџжовно весели, те няма да се вџрнат.

При клаузи с условно-концесивна стойност⁸, които се въвеждат със съюза *свеједно да ли*, говорим за най-малко две потенциално „утежняващи“ обстоятелства за реализацията на предикацията от надредната клауза. Тези потенциални обстоятелства са свързани чрез дизјонктивна връзка и помежду си са семантично противоположни, така че встъпват в концесивно взаимоотношение с надредната клауза. Подобна концесивна интерпретация на изречение, което се въвежда чрез съюза *свеједно да ли*, т.е. от изреченския модел „*свеједно да ли је А или Б* (противоположно или различно от А)“, е предопределена от семантиката на модалното наречие *свеједно*, което участва в образуването на съюзни връзки в изречението.

Клаузите с този съюз, както показват примерите от корпуса, се појавјават в три форми. Пџрвата форма подразбира дизјонктивната междуизреченска връзка, която като цялост установјавя концесивно взаимоотношение с главното изречение (напр. „[...] али је зато био сигуран да ће ону давно зачету мисао најзад и остварити, *свеједно да ли* ће се обесити о неко високо и усамљено дрво или ће се стрмоглавити у какав бездан који га одувек чека, зјапећи тамом и празнином“ / [...] *все едно дали* ще се обеси [...]); другата форма подразбира съществуването на синтагматична дизјонктивна връзка вџтре в подчиненото изречение, която може да бџде разглеждана като кондензирана изреченска структура (напр. „Мама је презирала све што је провизорно, *свеједно да ли* се ради о купалишту или ТВ антени“ / [...] *все едно дали* става дума за кџпалня или за телевизионна антена); а третата форма характеризира имплицитната противопоставеност (напр. „Дешавају се такве случажности, *свеједно да ли* човек верује у случаж.“ / [...] *все едно дали* човек вјарва в случаж) (Кубурич Мацура 2018: 41 – 42, 2021: 153 – 154).

⁸ Вж. бележка под линия 5. – Б. а.

4.3. Съюзи в парциално-концесивни клаузи с модалното наречие *свеједно* като формално-семантична основа

Парциално-концесивните клаузи представляват формално-семантичен модел на зависими концесивни клаузи, в които концесивният елемент се „включва в различни стандартни семантични модели на подчинени изречения и по този начин обогатява семантичната структура на основния модел, съответно и на семантичното отношение, което е основно в тази структура“ (Милошевич 1986: 42), т.е. в тези модели значението концесивност обхваща и релативизира значението винаги на само една част от синтактичната структура. Този тип клаузи в преобладаващия брой случаи се въвеждат в изречението чрез относителни местоимения и местоименни наречия в ролята им на съюзни средства (виж Кубурич Мацура 2019б, 2021: 158 – 177). Един тип местоимения и местоименни наречия във функцията на подобни съюзи е възникнал чрез комбинирането на модалното наречие *свеједно* с въпросително-относителни местоимения и местоименни наречия. Ролята на наречието в тези съюзи е от решаващо значение за концесивната интерпретация. В корпуса отбелязахме няколко различни модела парциално-концесивни клаузи в изречения, въведени чрез съюз, който в своята структура съдържа модалното наречие *свеједно*.

Да споменем първо субектно-концесивния модел, илюстриран чрез следния пример:

[...] јер знао је, рекао је, да се историја пише на много места у исто време, те да је свако од њих подједнако важно, *свеједно шта* ће од свих тих збивања ући у уџбенике историје, а шта из њих испасти.

(Албахари 2001: 108)

[...] зашто знаеше, така каза, че историјата се пише на много места по едно и също време, така че всяко от тях е еднакво важно, *все едно какво* от всичките тези събития ще влезе в учебниците по историја, а какво от тях ще отпадне.

Чрез парциално-концесивната клауза, въведена чрез съюза *свеједно шта*, се обрќа внимание на ирелевантноста на субекта в цитираното по-горе изречение за реализацијата на изреченската предикација: не е важно кое от всичките тези събития ще влезе в учебниците по историја/без значение кое ще влезе в учебниците по историја [...], историјата се пише на много места по едно и също време и всяко от тях е еднакво важно.

В анализирањата корпус установихме и предикативно-концесивен модел:

Нека отац и живи у заблудама селачким. А да ли сам сигуран да су то заблуде? Ако су и заблуде, отац и људи слични њему верују и гину. *Свеједно какав* је живот што га они кроје.

(Чосич 1962: 74)

Нека баща ми да си живее със своите селски илюзии. И сигурен ли съм, че това са илюзии? Дори и да са илюзии, баща ми и хората като него вярват и загиват. *Все едно какъв* е животът, който те си представят.

Чрез подобна парцелирана изреченска конструкција се отрича релевантноста на предикатива като изреченска позиција по отношение на реализацијата на предикативното действие от главното изречение (независимо какъв е този живот, който те си представят, баща ми и хората като него вярват и загиват).

В корпусу е установен също така квантитативно-концесивен модел:

Изгледа да је снаја била та чије је инсистирање да се писмо ипак преда Емили превагнуло, *свеједно колико* ће узнемирење то изазвати.

(Димич 2016: 176)

Изглежда, че снахата беше тази, чието настоявање писмото все пак да бъде предадено на Емила, надделя, *все едно каква* тревога щеше да предизвика то.

С изречение, введено с така конструиран сјуз, се отрича важноста на интензивноста/размера на тази тревога по отношение на предикатива в главното изречение (настояването писмото все пак да бъде предадено, надделява независимо от тоа колко силна тревога ще предизвика).

Нерядко парциално-концесивните изречения с таква сјузи се појавуваат и в елиптична форма, т.е. депредикатизирани:

Можда он и не зна да сам овдје, можда мисли да сам неко, *свеједно ко* [...].

(Селимович 1977: 94)

Може и той да не знае, че съм тук, може да мисли, че съм някой си, *все едно кой* [...].

Умро је пјесник, *свеједно какав*, родио се још један трговац.

(Селимович 1977: 266)

Умря поет, *все едно какъв*, роди се още един трговец.

Никад се није вратио с пута, *свеједно у које* доба ноћи и *по каквом* невремену, а да га она није будна дочекала [...].

(Чосич 1962: 36)

Никога не се беше вртио од пут, *все едно по кое* време на ношта и *в какво* лошо време, а тя да не го беше посрещнала будна [...].

5. Наречието *свеједно* като концесивен текстуален конектор

Формирането на надизреченски врзки въз основа на концесивните релации в сръбския език се осъществява по различни начини, т.е. чрез различни типове конектори (наречия, адвербиални изрази, частици и хабитуални конектори) и най-често в тясна семантична и формална връзка с осъществяването на противопоставителна връзка вътре в дискурса (Кубурич Мацура 2015, 2021: 178 – 191). Модалното наречие *свеједно* много често се появява в ролята на концесивен конектор, което можем да видим в следните констатирани примери:

Нудила сам као непримерен поклон своје срце на длану. Моје давање је, нажалост, било сувишно и само мук ми се враћао. Али сам, *свеједно*, воле-ла више од сутрашњег дана.

(Димич 2016: 193)

Предлагах като несъизмерим дар своето сърце на дланта си. Моятта щедрост, за съжаление, беше излишна и ми се връщаше само мълчание. Но *все едно*, от следващия ден аз обичах повече.

Признали су ме, одали ми поштовање, одустали од насиља нада мном, а ја сам то и желлио, ја сам чак гатао у себи, стојећи уза зид: ако прођу један за другим, све ће бити добро, све што намјеравам да учиним. Или можда нисам, може бити да сам то помислио доцније, кад се већ десило, јер бих се раније сујевјерно плашио да жељени успјех везујем уз немогућ услов, уз чудо. Али *свеједно*, чудо се догодило, или није чудо, већ знак и доказ.

(Селимович 1968: 123)

Признаха ме, показаха уважение, отказаха се от насилието над мен, а и самият аз желяех това, дори си го предсказах, докато стоях до стената: ако минеха един след друг, всичко ще бъде добре, всичко, което възнамерявам да направя. Или може би не, може би съм си го помислил по-късно, когато вече се беше случило, защото по-рано щях да изпитвам суеверен страх, че свързвам желания успех с невъзможно условие, с чудо. Но *все едно*, чудото се случи, или не чудо, а знак и доказателство.

Њу не може уљепшати ни најскупљи модел, мислила је Нина. Али *свеједно*, само да јој Бог да што више таквих муштерија [...].

(Куич 2010: 35)

Нея не може да я разкраси и нај-скъпият модел, мислеше си Нина. Но *все едно*, само Бог да ѝ даде възможно нај-много такива клиенти [...].

Да ли је уопште ишта успео да закључи или је то оставио за касније. Но *свеједно* – без обзира шта је од свега тога могло бити истина – тај трећи човек у његовој свести неочекивано дозвоа сву страховтну суштину оне претње која се већ дуго надносила над њим.

(Шчепанович 1990: 18)

Дали изобщо нещо беше успял да заключи, или беше оставил това за по-късно. *Но все едно* – независимо какво от всичко това би могло да бъде истина – този трети човек в неговото съзнание неочаквано призова цялата страхотна същина на заплахата, която вече дълго време беше надвиснала над него.

[...] он поверова да неће утећи тим људима нити икада више изаћи из те страшне шуме! *Свеједно*, и даље је бежао осећајући како онај малопређашњи страх расте у њему [...].

(Шчепанович 1990: 42)

[...] той повярва, че не ще успее да избяга от тези хора, нито някога вече ще излезе от тази страшна гора! *Все едно*, той продължи да бяга, чувствайки как страхът отпреди малко нараства у него [...].

[...] пред сазнањем да се [време] све брже отапа и смањује као комадић леда на врелом дану – минуло учас као последња илузија. *Свеједно*, хтео је бар да израчуна колико му стварног времена још остаје.

(Шчепанович 1990: 37)

[...] пред мисълта, че [времето] все по-бързо се стопява и се смалява като парченце лед в горещ ден – изчезна веднага като последна илузия. *Все едно*, искаше поне да пресметне още колко реално време му остава.

Како виждаме от горепосочените примери, наречието *свеједно* като маркер на концесивната връзка в текста се появява или самостоятелно (напр. „[...] он поверова да неће утећи тим људима нити икада више изаћи из те страшне шуме! *Свеједно*, и даље је бежао осећајући како онај малопређашњи страх расте у њему [...]“/„... той повярва, че не ще успее да избяга от тези хора, нито някога вече ще излезе от тази страшна гора! *Все едно*, той продължи да бяга, чувствайки как страхът отпреди малко нараства у него...“), или заедно с противопоставителен конектор (напр. „Нудила сам као непримерен поклон своје срце на длану. Моје давање је, нажалост, било сувишно и само мук ми се враћао. Али сам, *свеједно*, волела више од сутрашњег дана“/„Предлагах като несъизмерим дар своето сърце на дланта си. Моята щедрост, за съжаление, беше излишна и ми се връщаше само мълчание. *Но все едно*, от следващия ден аз обичах повече“).

Заедно с ролята на противопоставителен конектор модалното наречие *свеједно* има функция, подобна на онази, когато се появява като концесивен семантичен конкретизатор съвместно с противопоставителен съюз – формално потвърждава концесивната природа на адверзативните връзки между съдържанията, а семантиката, носена от него (и като самостоятелен конектор, и съвместно с адверзативен конектор), показва ирелевантността на обстоятелствата, с които се установява текстуална връзка за осъществяването на съдържанието, въведено в изказването.

6. Заключение

Анализът на констатираните примери показва как модалното наречие *свеједно*, което носи значението за индиферентност на носителя на това емоционално-психическо състояние, индиферентност на говорещото лице към определена ситуация или ирелевантност на определено съдържание на изказа (семантичната база на концесивната релация) и внася това значение във всички позиции, в които се появява, в сръбския език може да има различни синтактични функции. На първо място тази лексема се появява в ролята на предикатив в рамките на адвербиалния предикат в два типа имперсонални изречения: синтактично имперсонални – със семантичен субект в датив, както и като семантично имперсонални изречения. Второ, модалното наречие *свеједно* е констатирано като концесивен семантичен конкретизатор съвместно с противопоставителни съюзи в определен брой примери, потвърждаващи концесивната семантика като допълнителна в изречението, в което наречието се включва. Следователно лексемата *свеједно* показва твърде висок потенциал при формирането на съюзи в различен тип подчинени противопоставителни изречения (и причинно-концесивни, и условно-концесивни), включвайки и различни модели на съюзи в граничните парциално-концесивни модели изречения. Най-накрая – наречието *свеједно* се появява и като фактор за кохезията на текста, и то като самостоятелен текстуален конектор редом с адверзативните конектори (като техен концесивен семантичен конкретизатор).

ЛИТЕРАТУРА

- Айджанович 2019:** Ајдановић, Ј. *Прилошки предикат у стандардном српском језику*. [Ajdžanović, J. Priloški predikat u standardnom srpskom jeziku.] Докторска дисертација. Нови Сад: Филозофски факултет, 2019.
- Вукич 2014:** Вукић, М. *Комбиновање везника и невезничких речи у савременом српском језику*. [Vukić, M. Kombinovanje veznika i nevezničkih reči u savremenom srpskom jeziku.] Докторска дисертација. Пале: Филозофски факултет, 2014.
- Грицкат 1983:** Грицкат, И. О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци. [Grickat, I. O prilozima u srpskohrvatskoj lingvističkoj nauci.] // *Јужнословенски филолог*, XXXIX, 1983, књ. 39. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1 – 41.
- Ивич 1978:** Ивић, М. О српскохрватским реченичним прилозима. [Ivić, M. O srpskohrvatskim rečeničnim prilozima.] // *Јужнословенски филолог*, XXXIV, 1978, књ. 34. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1 – 16.

- Ковачевич 1998:** Ковачевић, М. *Синтакса сложене реченице у српском језику*. [Kovačević, M. Sintaksa složene rečenice u srpskom jeziku.] Београд: Рашка школа, Србиње: Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 1998.
- Ковачевич 2002:** Ковачевић, М. Концесивност као последица негације каузалне везе. [Kovačević, M. Koncesivnost kao posljedica negacije kauzalne veze.] // *Синтаксичка негација у српском језику*. Ниш: Универзитет у Нишу, 2002, 141 – 152.
- Кубурич Мацура 2015:** Кубурић Мацура, М. Изражавање на концесивни одношенија на ниво свјезан текст в свјременнија србски језик. [Kuburić Macura, M. Izrazyavane na koncesivni odnosheniya na nivo svarzan tekst v savremenniya srabski ezik.] // *Славјански дијалози*, Списание за славјански језици, литератури и култури, 2015, год. XII, бр. 16. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 58 – 77.
- Кубурич Мацура 2018:** Кубурић Мацура, М. Реченице с алтернативним концесивним значењем у савременом српском језику. [Kuburić Macura, M. Rečenice s alternativnim koncesivnim značenjem u savremenom srpskom jeziku.] // *Филолог*, год. IX, 2018, бр. 17. Бања Лука: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци, 34 – 51.
- Кубурич Мацура 2019а:** Кубурић Мацура, М. Адверзативне реченице с концесивним смисаоним односом у српском језику. [Kuburić Macura, M. Adverzativne rečenice s koncesivnim smisaonim odnosom u srpskom jeziku.] // *Српски језик*, XXIV, 2019, серија 1. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 375 – 392.
- Кубурич Мацура 2019б:** Кубурић Мацура, М. Парцијалноконцесивне клаузе у савременом српском језику [Kuburić Macura, M. Parcijalnokoncesivne klauze u savremenom srpskom jeziku.] // *Научни трудове. Филологија*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2019, 220 – 238.
- Кубурич Мацура 2021:** Кубурић Мацура, М. *Категорија концесивности у савременом српском језику*. [Kuburić Macura, M. Kategorija koncesivnosti u savremenom srpskom jeziku.] Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Филолошки факултет, 2021.
- Милошевић 1986:** Милошевић, Кс. Синтаксички поступци за исказивање концесивних релација у сложеној реченици у српскохрватском језику и семантичка структура која се при том остварује. [Milošević, Ks. Sintaksički postupci za iskazivanje koncesivnih relacija u složenoj rečenici u srpskohrvatskom jeziku i semantička struktura koja se pri tom ostvaruje.] // *Научни састанак слависта у Вукове дане. Реферати и саопштења*, 1986, том 15, део 1. Београд: Међународни славистички центар, 1986, 33 – 45.

- Московлевич 1990:** Московљевић, М. *Речник савременог српскохрватског књижевног језика с језичким саветником*. [Moskovljević, M. Rečnik savremenog srpskohrvatskog književnog jezika s jezičkim savetnikom.] Београд: Аполон, 1990.
- Мразович 1990:** Мразовић, П. Класификација партикула (у ужем смислу) у српскохрватском језику. [Mrazović, P. Klasifikacija partikula (u užem smislu) u srpskohrvatskom jeziku.] // *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, том XXXIII, 1990. Нови Сад: Матица српска, 301 – 309.
- Пипер и кол. 2005:** Пипер, П., и др. *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*. [Piper, P., i dr. Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica.] Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, 2005.
- Пипер и кол. 2018:** Пипер, П. и др. *Синтакса сложене реченице у савременом српском језику*. [Piper, P., i dr. Sintaksa složene rečenice u savremenom srpskom jeziku.] Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за српски језик САНУ, 2018.
- Пранкович 2001:** Прањковић, И. Изражавање допусности. [Pranjковић, I. Izražavanje dopusnosti.] // *Друга хрватска складња, Синтактичке расправе*. Загреб: Хрватска свеучилишна наклада, 2001, 48 – 52.
- Ристић 1990:** Ристић, С. *Начински прилози у савременом српскохрватском књижевном језику (лексичко-граматички приступ)*. [Ristić, S. Načinski prilozi u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku (leksičko-gramatički pristup).] Београд: Институт за српскохрватски језик, 1990.
- Ристић 1993:** Ристић, С. Партикуле и њихови функционални еквиваленти. [Ristić, S. Partikule i njihovi funkcionalni ekvivalenti.] // *Јужнословенски филолог*, 1993, књ. XLIX, 75 – 93.
- РЈОАЗУ⁹ 1959:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, dio XVII (Sunce – Taj)*. Загреб: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1959.
- РСМ 1973:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књига пета. [Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika, knjiga peta.] Нови Сад: Матица српска, 1973.
- РСМ 2011:** *Речник српскога језика*. Измењено и поправљено издање. [Rečnik srpskoga jezika. Izmenjeno i popravljeno izdanje.] Нови Сад: Матица српска, 2011.

⁹ Абривиатурите РЈОАЗУ и РСМ са според србските назвања на съответните издателства: „Југославска академия на науката и изкуството“ и „Матица србска“. – Б. ред.

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Албахари 2001:** Албахари, Д. *Светски путник*. [Albahari, D. Svetski putnik.] Београд: Стубови културе, 2001.
- Андрич 1985:** Андрић, И. *На Дрини ћуприја*. [Andrić, I. Na drini ćuprija.] Београд: БИГЗ, 1985.
- Великич 2016:** Великић, Д. *Иследник*. [Velikić, D. Islednik.] Београд: Лагуна, 2016.
- Давид 2015:** Давид, Ф. *Кућа сећања и заборава*. [David, F. Kuća sećanja i zaborava.] Београд: Лагуна, 2015.
- Димич 2016:** Димић, И. *Арзамас*. [Dimić, I. Arzamas.] Београд: Лагуна, 2016.
- Капор 1995:** Капор, М. *Последњи лет за Сарајево*. [Kapor, M. Poslednji let za Sarajevo.] Београд: БИГЗ, 1995.
- Кунч 2010:** Куић, Г. *Мирис кише на Балкану*. [Kuić, G. Miris kiše na Balkanu.] Београд: Алнари, 2010.
- Селимович 1968:** Селимовић, М. *Дервиш и смрт*. [Selimović, M. Derviš i smrt.] Сарајево: Свјетлост, 1968.
- Селимович 1977:** Селимовић, М. *Тврђава*. [Selimović, M. Tvrđava.] Сарајево: Веселин Маслеша, 1977.
- Чосич 1962:** Чосић, Д. *Корени*. [Čosić, D. Koreni.] Београд: Просвета, 1962.
- Шчепанович 1990:** Шћепановић, Б. *Уста пуна земље*. [Šćerpanović, B. Usta puna zemlje.] Београд: БИГЗ, 1990.

Превод от сръбски: **Вяра Найденова**

АДЪТ И РАЯТ НА ПЕТЪР КОРИШКИ

Славица Василевич Илич
 Университетът на Баня Лука

Славица Василевич Илич. Ад и рай Петра Коришского

В фокусе статьи – образ отшельника Петра Коришского в *Житии Петра Коришского* монаха Феодосия. Это житие привлекает внимание историков литературы, а мы попытались дать новую точку зрения на указанное произведение, потому что считаем, что синестезия сенсорных восприятий в нем осталась незамеченной. Испытания Петра представлены в градации, и их можно разделить на таких, которые он терпит в сообществе с людьми, и на таких, которые терпит один в пустыне. Во второй части жития, чтобы подчеркнуть трудности, через которые герой должен пройти на своем пути к блаженству, автор придает его духовной борьбе реалистические черты. Петра бесы «морят» через органы чувств – прежде всего видениями и звуковыми эффектами – но также и через другие чувства. Несмотря на то, что созданное Афанасием Александрийским *Житие св. Антония* послужило образцом рассматриваемого произведения, сербский автор уделил значительно больше места этой борьбе. В статье мы выделяем самые яркие примеры борьбы и показываем, как нематериальным вещам придаются материальные черты. Полная синестезия всех чувств, однако, реализуется только тогда, когда испытания уже прошли, и герой обрел покой. Только тогда пустынь, где он обитал, стала раем на земле. Синестезия является имплицитным выражением его обожения.

Ключевые слова: житие отшельника, Петр Коришский, органы чувств, испытания, *Житие св. Антония*

Slavica Vasiljević Ilić. The Hell and Heaven of Peter of Korisa

This paper deals with ascetic Peter of Korisa from Teodosije the Hilandarian's *Hagiography of Peter of Korisa*. The latter remains in the focus of literary historians, while the author provides yet another perspective on this work, given the fact that the phenomenon of synesthesia of sensory perception seems to have passed unobserved in reviews so far. Peter's temptations are gradually structured, and they can be divided into the ones he undergoes while living in a community with people and the ones he experiences as a hermit. In this latter part of the hagiography, his spiritual battles are outlined realistically, in order for his effort on his way to bliss to be highlighted. Peter 'suffers' torments through sensory perception. Although the author of this hagiography uses that of St. Anthony by Athanasius of Alexandria as a model, he provides much more space for these battles than the original work. With

regard to that, the paper features the most representative examples of such battles and shows how non-material phenomena are given a material character. Yet, the synesthesia in this case is only completed once these temptations are over and Peter reaches tranquility, when his place of residence turns into Paradise on earth. Thus, this synesthesia is an implicit expression of his striving to approach the divine.

Key words: hagiography of a hermit, Peter of Korisa, senses, temptations, Hagiography of St. Anthony

Житието на свети Петър Коршики е смятано за едно от най-добрите произведения на старата сръбска литература (Богданович 1980: 173, Капанин 1990: 208). Съдържанието на житието и неговото алегорично послание и до днес се възприемат като актуални, както посочва и Владета Йеротич (Йеротич 1988: 90), тъй като в него се разказва за това как да изживеем живота си въпреки изкушенията, които се изпречват на пътя ни, как да останем верни на себе си, да съзреем духовно, да заслужим „вечен живот“, съществуването на който ще почувстваме още на този свят. Според Даница Попович тази творба е ключов източник „за изследване на сръбската аскетична мисъл и практика“ (Попович 2007: 254 – 256), значима и поради еквивалентното значение на думите *пустиня*, *гора*, с които се обозначават местата на строга аскеза и подвиг. *Житието на свети Петър Коршики* цели да ни поучи как да се борим срещу дявола – да владеем тялото си, тъй като истинският подвиг е „във вътрешната пустиня“ чрез поредица от сакрални локуси“ (Гагова, Шпадиер 2001: 161, 164). Ако се мине по този тесен път, се постига най-високата степен на човешко съвършенство – обожението.

Виктор Бичков смята, че развоят на християнската етика от IV век насам е протичал в две направления: по посока на официалното, „държавното“ християнство, което е вървяло към компромис между „ригористичната“ естетика на ранните апологети и гръцко-римските късноантични естетики, и по посока на естетиката на аскетизма (Бичков 2012: 150). Отшелниците, най-радикалните представители на втората естетика, не само смятат, че ще заслужат вечен живот, но и че още на този свят ще почувстват „сладостта“ на блаженството, а с оттеглянето си в пустинята се стремят към „духовно богатство, небесна слава, неизречима красота“ (пак там: 151). Животът на пустинника в този тип произведения се представя като духовна красота, неземно сияние и наслада за ума. Това е така, защото духовните сили укрепват, когато гаснат телесните удоволствия (Бичков 1991: 239). От друга страна, се смята, че чрез сетивата в душата проникват пороците и злините, затова, като умъртвява сетивата си, човек се противопоставя на злото и изкушенията. Едва когато се пречисти, умъртви, той става способен да познае със сетивата си духовните цен-

ности, основаващи се на вярата в същностното единство на духа и тялото. Както изтъква Светозар Радойчич, идеята за хармоничния свят и хармоничния човек е породила съответното изкуство на XIII век (Радойчич 1982: 212). И докато непокорният еретик се мъчи срещу природата, вярващият се помирява с нея, признавайки безсилието на разума и осланяйки се на надмощието на сетивата. Телесните сетива виждат материалните облици, а духовните сетива – духовните образи. Чрез дара на духа се вижда най-голямата красота (пак там: 217, 220). Раят и адът, блаженството и покоят се противопоставят на тревогата и безпокойството, мирът и тишината – на бурята и вълненията.

Житието на свети Петър Коршски има много успешна композиция, основаваща се на символиката на числото две, с което се подчертават две отрицания. Ирена Шпадиер е забелязала, че подвигът (или лествицата) на Петър представлява дълга градационна поредица от прекъсване на връзките: домът, колибата в първата част на живота, а после пустинята, планината, пещерата, скалата (Шпадиер 2014: 171 – 172).¹ Първата част от житието разказва за борбата на Петър срещу средата, представена от най-близките – баща му, майка му и сестра му, както и от по-далечните роднини, познатите и всички онези, които са чули за живота му. Последна в тази поредица е сестрата, единственият член на семейството, за когото той е лично отговорен и като мъж, и като единствен близък роднина. Тя всъщност е последната брънка във веригата, проблемът, над който дълго се е колебал, обмисляйки към кого има по-голяма отговорност – към другите или към себе си. Натезало е второто, тоест пътят към Бога, затова той е тръгнал да се изкачва по първите стъпала към вечността: чрез отричане от светския живот, чрез недопускане на тъга и чрез отчуждение. Това е стъпалото на Йоан Лествичник, през което всеки монах трябва да премине. Към раздялата със сестра му, която е била най-тежкият избор, се добавя и фактът, че нейният образ му се явява и покъсно. Малко са помогнали и молитвата, която е изрекъл за нея при раздялата, и кръстното знамение, което е направил, и „реките от сълзи“, които е пролял заради раздялата. Зорица Витич подчертава, че отделянето от семейството не е външна, а вътрешна борба, „проблем на съвестта“ (Витич-Неделкович 1999: 147), което означава, че още тук Петър е направил първата крачка и „предизвестява“ втората част на изкушението.

Втората част описва „типичния анахорет“, който е раздвоен, бори се със себе си, а душата „въплъщава“ изкушенията в бесове – демоните,

¹ Както подчертава авторката, макар лексемите *пустиня* и *гора* тук да се използват като синоними, все пак съществителното *пустиня* е изпълнена със символични значения, които не се носят от съществителното *гора* (Шпадиер 2014: 175).

които са го завладели. Тук, както и в първата част, виждаме стъпаловидна градация – в началото е змията като символ на телесността и борбата с телесните сокове на главния герой, след това са бесовете, а накрая – изкушението, произтичащо от гордостта, че е изтърпял и победил онова, което малцина са могли да победят. Но няма победа без Божия промисъл и помощ, затова на Него подобават всички похвали! Борбата на Петър е два вида – физическа и духовна – казва Радмила Маринкович, подчертавайки, че цялото житие е изградено върху символиката на името Петър – скала, камък, тъй като той доказва, че неговата вяра е твърда като скала или като вярата на библейските персонажи Йов и Авраам (Маринкович 1999: 163).

Тъй като произведението е изключително кратко, което също допринася за поетичната му ценност, писателят все пак намира място да изкаже удивлението си от местообиталището на пустинника и суровата красота на природата. В житието четем:

Изкачи се на една висока скала, захващайки се с пръсти. И така, след като с мъка се изкатери като на стълб, откри високо на тази скала една пещера, сякаш подготвена от Бога, и като благодари много на Бога, се зарадва заради нея.

(Теодосий 1988: 271)²

Описанието на природата има символични импликации, тъй като предрича бъдещето на героя – усамотение и отчуждение. Когато избира обиталището си, той съзнателно избира и отношението си към телесното: „[...] немилостив, непримирим и безпощаден враг беше на своето тяло“ (272). Трудният достъп до обиталището му символизира тежестта на неговите изкушения. Теодосий е показал по-голям интерес към природата, отколкото сръбските писатели, които са писали преди него. Той се удивлява на природата, тя е за него също и начин по-пластично, почти натуралистично да опише живота на героя, като го постави в реалистични рамки. Абстрактната духовна борба получава реални черти. Изследователите вече са забелязали, че амбивалентното отношение към пустинята, характерно за библейските времена, е продължено и в старата литература (Витич-Неделкович 1999: 148). Макар с разпознаваеми черти, природата в средновековните творби е представена символично и не съответства, колкото и да изглежда така на пръв поглед, на реалното пространство. На ниво топос недокоснатата от човешка ръка природа е обиталище на зверове и демони,

² Всички цитати от *Житието на свети Петър Коршики* са по изданието: Теодосий 1988. По-надолу в текста не се посочват името на автора и годината на издаване, а само номерата на страниците (в кръгли скоби). – Б. а.

както твърди Йоан Лествичник: „дяволите нападат някои хора много повече на пусти места. И това не е чудно: демоните предпочитат да живеят там, тъй като Господ, за спасение на душите, ги е изгонил в пустините и бездната“ (Лествичник 1997: 146). Стремешт на Петър е „да стигне до пустиня, където ще бъде непознат“.

[В]прочем дивите зверове след идването на светеца бяха в мир с него и като на съсед не му причиняваха никакво зло, докато накрая не си отидоха съвсем (272).

Подобен на зверовете по усамотение, той се вписва в средата, която иначе е неблагоприятна към хората. По този начин героят придобива иреални черти.

В противовес на миролюбивото отношение на дивите зверове към пустинника самата природа е негостоприемна. Изкушенията идват от климатичните явления, които демоните използват като оръжие, но също така и от съвестта на човека. Човекът е социално същество, самотата не е естествена за него, така че хармонията е нарушена, а духът търси обществото на други хора. Само на пръв поглед изглежда, че обитателите на това място реагират, тъй като хармонията е нарушена, няма равновесие и „неговите обитатели“ са предизвикани да действат. Демоните, бесовете, змията се държат като коренни обитатели към пришълци:

Не се намери място за теб между хората, затова си дойде в нашите обиталища да ни прогониш и неправедно си присвои нашите скали и пещери... (278)

Всъщност природата физически, освен по изключение, не е неблагоприятна към човека, а му е подчинена в библейския смисъл, но самотният човек не е благосклонен към самия себе си, а самотата е неговото изкушение и най-големият му враг. Врагът е вътре в него. Природата не е негостоприемна за героя, тъй като е убежище от метежния живот, но поради неговото усамотение, което е противоестествено, се стига до демонични видения, изкушения. Природата получава негативно измерение и става място за страдание. Времето, прекарано от Петър на скалата в пустинята, е белязано с непрекъснати нападения. Победата над изкушението е неговото морално надмощие, неговата боголикост. Най-често заедно, но също и поединично, демоничните сили искат да го изтощат. Борбата придобива реални измерения. Красотата на недокоснатата природа, която съвременният човек издига на пиедестал, за средновековния е обиталище на мрачни сили.

* * *

Как тази негативна страна на природата влияе на изкушавания? Тя напада всички негови сетива и упорства да ги поразии и подчини. Точно този, който иска да победи телесността, е измъчван от телесното – от сетивното. Неизбежни са войната и сблъсъкът на двете противоположни естества (това на Петър, съзнателно и желано, което се стреми към мир и спокойствие, и подсъзнателното, демоничното, което се наслаждава на хаоса и конфликтите), а изходът е неизвестен. В тази борба Петър е нападнат точно от сетивни усещания. Някои от тях са тактилни: *смразяван*³ *от мраз и от слънце изгарян*; или *в онзи поток мътен започнаха да го влачат, и по острите камъни раздираха тялото му* (276). Съскането на змията, която не е посмяла да излезе пред преподобния, пречи на неговите молитви и атакува слуха му:

[В] своята пещера ден и нощ непрекъснато **яростно съскаше** и като предизвикваше със съскането си голям шум и страх, безпокоеше преподобния. А бесовете като видения **тропаха страховито** и **викаха** през нощта, често го нападаха... [А] понякога му се явяваха нощем, все едно сестра му идва, и **говореха** през **плач**: Братко, братко... (272 – 273)

Много повече от съскането пречат на Петър вербалните нападения на демоните. Вкусът му е атакуван от скромната храна – неговият обет е:

Безхлебен – малко е да се каже – сякаш беше безтелесен, **без никаква храна** и палене на огън пребиваваше, защото се задоволяваше да събира и яде издънките на дивите растения и **горчивите букови жълди**, ако това може да се нарече храна (271).

Все пак, въпреки горчивите жълди, тук има „**сладка** течаша вода“. Атакувано е и зрението му:

[К]ато голям **облак гарвани** и във **вид на всякакви зверове** се събраха и дойдоха при светеца. Зверовете **се обаждаха** с **ръмжене**, сякаш ще го изядат, а гарваните долитаха в пещерата все едно ще му избодат зениците на очите (276).

[К]ато голямо **множество войници** се събраха и дойдоха при светеца. И бяха изпълнили цялата долина и по скалите с **оръжие ходеха**, с **шлемове**, **прилични на главите на диви вепри**, и с **лица на мечки** и на **други зверове на главите**, и толкова **страшно зрелище** творяха, за да уплашат с видения светеца (278).

³ Всички подчертавания са мои – С. В. И. – Б. а.

И обръщайки се към Петър, главният сред бесовете подчертава сетивата – зрение, вкус, допир:

Какво, нещастнико, нима не е **по-горчиво** и **по-тежко** от всяка беда да живееш така? Как не ти хрумва, че смъртта е по-приятна от твоя живот? ... Нима сам не се погуби с **глад**? **Изгарян от слънцето, измъчван от вятър и дъжд**, в каменната пещера **тялото** ти се **смръзва** и **гние**, а **заради голо-тата кожата ти е почерняла като пръстга**, а **в нея като в чувал са костите ти, като сено изсушени**, едва се държат (280).

А когато става въпрос за диалог, използва и слуха като главно „оръжие“. Аскетизмът е довел до физическото разрушаване на тялото – то представлява най-яркият контраст на духовната му сила.⁴

Изкушаван е почти през всички свои сетива освен обонянието. Само в един монолог Петър ще спомене това сетиво, и то след борбата със змията, когато му се притича на помощ архангел Михаил:

Кой съм аз, почернял от страстите, изгнил и **вмирисан** от греховност, че изпрати преславния си и пресветъл свой ангел, Господи, да ми помогне? (275)

В ключовия момент, или кулминацията на страданието, е включено и петото сетиво, за да се изтъкне скромността на Петър. По този начин Петър се унижава прекомерно, съкрушен споменава и сетивото, което преди това не е споменавано.

В момента, когато Петър преодолява всички пречки и доказва, че неговото име е символ на вярата му, се случва и трансформацията във възприемането на заобикалящата го среда. Тя в един миг вече не е пустиня, а рай на земята – място за духовно преобразяване и среща с божественото (Попович 2007: 253).

Още в първите оригинални произведения на сръбската литература срещаме топоса на рая като място, в което са заситени и се наслаждават всички сетива (*Житие на свети Симеон, Втора хилендарска грамота*). В унисон с тогавашното схващане Бог още на земята дарява на Петър блаженство, след като той успешно е преминал през всички изкушения. Петър и на земята със сетивата си усеща благодатта на вечния живот. Насладата за ума, благодатта, отново е представена чрез сетивните усещания:

След това голяма светлина в **неизречимо видение** заблестя в пещерата и сънят го напусна и през дните, и през нощите, и мислеше, че все едно е на

⁴ Бичков твърди, че тук става въпрос за един вид антиестетика, съответно за символиката на духовното постоянство и съвършенство (Бичков1991: 240 – 241). – Б. а.

небесата, а не на земята, в радост и божествено веселие, и многодневно се **насищаше** с неизказани видения, така че дори забрави да яде оскъдните растения и горчивите жълди. [И] така, размишлявайки ден и нощ, и с умилено сърце като **сладък хляб** приемаше вместо **храна** и питие радостните си сълзи. Но и горчивите жълди и суровите растения беше усладил Бог, и в **манна ги беше претворил**, и **подсладил повече от блюдата** на трапезата на богатите. Като укрепваше с това сърцето и веселеше душата си, не го безпокоеше никое от тленните неща в света (282).

Както виждаме от цитираното, земното удовлетворение се показва чрез трапезата и задоволяването на две сетива – зрението и вкуса. Те са символ на духовните наслади и на онова, което телесно не може да се разбере – така стигаме до известния парадокс, че неизречимото се описва с познатото и изречимото. При това за подвижника е ключов момент да не приписва победата на себе си, а на Господ, за да не изпадне в най-големия грях – гордостта.

Теодосий още в *Житието на св. Сава* представя като топос на рая Света гора и пустинническият, постническият живот, който се води там. Той описва как точно на това място постниците, преминали подобно на Петър през изкушенията, са изпитали сетивна наслада:

[В]ъв високите планини живееха с елените, **виждайки** небето като църква, а Христос изобразен в душата си, имаха тесни колиби, украсени с трева, в които **търпяха**, **поучавани** от шума на дърветата и **цвърченето** на птиците, които ги **призоваваха** да хвалят Бога. С чист и **уханен** въздух **напоявани**, с безгрижност винаги развеселявани, бих казал, от жаждата за Бог въздигани високо над земята, смятаха се за много по-богати от богатите (117).

Като демонстрират, че всичките им сетива са задоволени, че изпитват духовна наслада, те свидетелстват, че вече принадлежат на божествената реалност. Затова са по-богати от всеки на земята, и макар физичните закони все още да им влияят, те не ги засягат, както не засягат и Петър:

[О]т дъжд и вятър шибани, от слънце и жега изгаряни, от студ и мраз измръзнали [...] (117).

Тъй като техният живот е непорочен, безметежен, безплътен и безтелесен, почти ангелски... (118).

За да се постигне такъв живот, цената е голяма, а наградата – още по-голяма. Петър, както и светогорците, още в земния живот е станал част от една друга реалност. Неговото почерняло тяло и изсушените му кости са само материална черупка, а духом той обитава другаде и вижда бо-

жествената светлина и наслада. Или както апостол Павел пише във Второто послание до Коринтяни: [...] *но ако и да тлее външият наш човек, пак вътрешният всеки ден се подновява* (2 Коринтяни 4:16), съответно: *Затова намирам удоволствие в немощи, в укори, в лишения, в гонения, в притеснения за Христа; защото, когато съм немощен, тогава съм силен* (2 Коринтяни 12:10⁵). Затова и учениците на Петър в момента на смъртта му са до него, със своето присъствие да потвърдят чрез сетивата:

[Ч]уха **неизречими песни и гласове**, които със **сладост** довеждат ума и сърцето до умиление... да видят откъде долита това **сладко** и за **слуха приятно пеене**. И като погледнаха към скалата на стареца и **видяха** неговата пещера сякаш **осветена с много свещи**... и я намериха [пещерата – бел. авт.] изпълнена с **благоуханни миризми** и друг в нея не видяха, освен преподобния в изсечения гроб да лежи, сякаш е заспал. [С] **лице светло сияеше** и така показваше външно чистотата и сиянието на своята душа. [И] преподобното му лице със **страх целуваха**, и така с камъни покриха каменния гроб и плакаха [...] (286 – 287).

С. Радойчич подчертава: „[...] да се отдадеш изцяло на сетивата си, е било любимо и често споменавано в литературата“ и е пренесено от Йонан Екзарх, глава 25, *За чувствата* (Радойчич 1975: 42). Цялостното задоволяване на всички сетива се осъществява в мига на преминаване към вечния живот! А ползата от смъртта на светеца преминава и върху неговото обкръжение, като предвещава неговата святост и помощта, която ще получат вярващите в него. Като доказателство за светостта точно обонянието има водеща роля. То е печатът на светеца и затова толкова често се подчертава в миговете на светителски чудеса. Олфактивните свойства на мощите се приемат като знак за благодат от Св. Дух и са почти задължителен символ за святост (Трифуневич 2006: 6, 10 – 11).

Ако погледнем назад към всички представени изкушения на Петър, можем да видим, че са били атакувани четири негови сетива, докато обонянието някак остава на заден план. Можем да се запитаме дали става въпрос за съзнателно намерение на автора, или не. В мига, когато Петър постига покой на земята, това е показано чрез задоволяването на две сетива – зрението и вкуса, докато учениците свидетелстват за светостта на Петър чрез всички сетива. Особен акцент се поставя върху светлината и благоуханието, които са постоянен знак за святост.⁶ Ако е

⁵ Библейските цитати са по синодалното издание *Библия сиреч Книгите на Свещеното Писание на Ветхия и Новия Завет*. София: Синодално издателство, 1993. – Б. пр.

⁶ Теодосий, когато описва смъртта на св. Симеон, също е единственият, който споменава за благоухание точно в момента на неговото преселение в отвъдното (Теодосий 1988: 144).

вече всепризнат факт, че в Средновековието нищо не е случайно, тогава и в този начин на описване на живота на Петър не може да липсва символично послание. Едва в мига на прехода към вечния живот и към доказаната святост се осъществява синестезийната връзка на всички сетива в едно цяло. Новият светец излива своята благодат върху онези, които остават. В този миг той не само им доказва своята святост, но и „ползата“ от себе си, за която Теодосий говори в увода на житието.

* * *

Вече е отбелязвано, че това житие е създадено по модела на *Житието на св. Антоний*, разказ за живота на първия християнски пустинник и аскет, което личи както от композицията, така и от мотивите и структурата на образите (Шпадиер 2014: 139 – 142, Витич 2018: 68 – 72). *Житието на св. Антоний* е „стандартно монашеско четиво и един от текстовете, без които не е могла една добра манастирска библиотека“ (Витич-Неделкович 1999: 143).

Животът на Петър е представен хронологично, докато *Житието на св. Антоний* има по-сложна структура (използват се различни повествователни похвати – хронология, ретроспекция и анекдоти). Набожността и добродетелността на Антоний са подчертани и от външния му вид. Атанасий Александрийски казва, че Антоний е бил *със същия телесен облик, както и преди*, въпреки голямото постене и съкрушения живот, докато изсъхването и физическият разпад на Петър Коришки са апострофирани и представляват контраст на духовната му виталност и набожност, но също и особен вид красота. Ако продължим да съпоставяме двата текста, при това от гледна точка на сетивните усещания, ще забележим, че и Антоний се бори с демоните и бесовете, като умъртвява сетивата си. Антоний е изкушаван чрез сетивата си – тук привеждаме един пример, в който се говори за обонянието, което всъщност в контекста на изкушението се появява само на едно място:

Там усети много неприятен мирис. Казаха му, че това е смрадта на риба и осолено месо на кораба. Антоний отговори, че тази миризма е по-различна. И точно докато той говореше, един младеж започна да вие, обзет от зъл дух, който беше дошъл и се беше скрил на кораба. И демонът, укорен в името на Господ Исус Христос, веднага се отдръпна и човекът оздравя.

(Александрийски 2014: 185)

При св. Антоний изкушенията във вид на бесове са описани кратко и стегнато, особено за периода, докато е живеел в гробницата. В това житие е отделено място на изкушенията на смъртните грехове, преди

всичко на сребролюбието и алчността. Борбата с алчността многократно се споменава експлицитно, а в *Житието на свети Петър Коришки* тя е само имплицитно представена. При Антоний изкушенията във вид на бесове са само едни от многото и имат временен и преходен характер, докато в житието на Петър изкушенията са конструктивен елемент на фабулата. Антоний на два пъти се връща сред хората. Животът му е бил активен, което се изразява в обработването на земя, плетенето на кошници, многобройните чудеса. Св. Антоний е активен и в борбата срещу еретиците, показано е и отношението му към владетелите (Константин, Констанций и Констанс). Привеждат се дългите му беседи с учениците, изтъква се, че е притежавал дара на прозорливостта. Нищо от това не е застъпено в *Житието на свети Петър Коришки*, но то присъства в разказите за живота на св. Сава, който по своите дейности и всестранността си е близък до св. Антоний. По думите на биографите на Сава – Доментиан и особено Теодосий – поради всекидневните си трудови задължения и нощните си молитви Сава не е бил изкушаван от бесовете.

Животът далече от хората като константа в живота на Петър е давал на книжовника ограничени възможности, но той майсторски ги е използвал, поставяйки действието не извън, а вътре в своя герой. Доколкото знаем, нито един сръбски средновековен автор не е използвал толкова целенасочено възможностите на сетивните изкушения в цялото им разнообразие. Вярно е, че и никъде не им се е предоставяла такава възможност, както в житието на анахорета, и Теодосий я е използвал по най-добрия възможен начин. Затова заключението на Милан Кашанин, че това Теодосиево житие е „малък, със съвършени пропорции и майсторски написан разказ“, а също така – че в двете написани от него жития намират израз две важни особености на автора: „деликатна чувствителност и ненадминато разказваческо умение“ (Кашанин 1990: 208).

Източници

Александрийски 2014: Александријски, А. *Житије Светог Антонија*.

Превод, предговор и коментари Даниел Дојчиновић. Бања Лука: Филолошки факултет, 2014.

Теодосий 1988: Теодосије. *Житија*. Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, 1988.

ЛИТЕРАТУРА

- Бичков 1991:** Бичков, В. *Византијска естетика, теоријски проблеми*. [Bičkov, V. Vizantijska estetika, teorijski problemi.] Београд: Просвета, 1991.
- Бичков 2012:** Бичков, В. *Кратка историја византијске естетике*. [Bičkov, V. Kratka istorija vizantijske estetike.] Београд: Службени гласник, 2012.
- Богдановић 1980:** Богдановић, Д. *Историја старе српске књижевности*. [Bogdanović, D. Istorija stare srpske književnosti.] Београд: Српска књижевна задруга, 1980.
- Витић-Недељковић 1999:** Витић-Недељковић, З. Демонска искушења у Теодосијевом „Житију светог Петра Коришког“. [Vitić-Nedeljković, Z. Demonska iskušenja u Teodosijevom „Žitiju svetog Petra Koriškog“.] // *Хиландар у осам векова српске књижевности*. Научни састанак слависта у Вукове дане, 28/1. Београд: 1999, 143 – 153.
- Витић 2018:** Витић, З. Атонски узорни Теодосијева житија. [Vitić, Z. Atonski uzori Teodosijeva žitija.] // *Српска славистика: колективна монографија. Том 2: Књижевност, култура, фолклор. Питања славистике*. Радови српске делегације на XVI међународном конгресу слависта, Vol. 2, 2018, 67 – 75.
- Гагова, Шпадијер 2001:** Гагова, Н., И. Шпадијер. Две варијанте анахоретског типа у јужнословенској хагиографији (Теодосијево Житије светог Петра Коришког и Јевтимијево Житије светог Јована Рилског). [Gagova, N., I. Špadijer. Dve varijante anahoretskog tipa u južnoslovenskoj hagiografiji (Teodosijev Žitije svetog Petra Koriškog i Jevtimijevo Žitije svetog Jovana Rilskog).] // *Словенско средњовековно наслеђе*. Зборник радова посвећен професору Ђорђу Трифуновићу, уредници Зорица Витић, Томислав Јовановић, Ирена Шпадијер. Београд: Чигоја штампа, 2001, 159 – 175.
- Јеротић 1988:** Јеротић, В. Житије Св. Петра Коришког у светлу дубинске психологије. [Jerović, V. Žitije Petra Koriškog u svetlu dubinske psihologije.] // *Теодосије, Житија*. Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, 1988, 43 – 91.
- Кашанин 1990:** Кашанин, М. *Српска књижевност у средњем веку*. [Kašanin, M. Srpska književnost u srednjem veku.] Београд: Просвета, 1990.
- Лествичник 1997:** Лествичник, Св. Ј. *Лествица*. [Lestvičnik, Sv. J. Lestvica.] Шабац: Графика Шабац, 1997.
- Маринковић 1999:** Маринковић, Р. Борба на камену, трећи култ Житије св. Петра Коришког. [Marinković, R. Borba na kamenu, treći kult

Žitije sv. Petra Koriškog.] // *Даница, српски народни илустровани календар*. Београд: Вукова задужбина, 1999, VII год. 148 – 164.

Попович 2007: Поповић, Д. Пустинје и свете горе средњовековне Србије. [Popović, D. Pustinja i svete gore srednjovekovne Srbije.] // *Зборник радова виизантолошког института*. Београд: Византолошки институт, 2007, XLIV, 253 – 277.

Радойчић 1982: Радойчић, С. *Одабрани чланци и студије 1933 – 1978*. [Radojčić, S. Odabrani članci i studije 1933 – 1978.] Београд – Нови Сад: Издавачки завод Југославија – Матица српска, 1982.

Радойчић 1975: Радойчић, С. *Узори и дела старих српских уметника*. [Radojčić, S. Uzori i dela starih srpskih umetnika.] Београд: Српска књижевна задруга, 1975.

Трифуневич 2006: Трифуневич, Ђ. Чуло мириса код старих српских писаца. [Trifunović, Đ. Čulo mirisa kod starih srpskih pisaca.] // *Источник*, Земун: Књижевно друштво Писмо – Друштво Источник, 2006, год. XV, бр. 57, 5 – 17.

Шпадиер 2014: Шпадијер, И. *Свети Петар Коришки у старој српској књижевности*. [Špadijer, I. Sveti Petar Koriški u staroj srpskoj književnosti.] Београд: Чигоја штампа, 2014.

Превод од србски: **Таня Нейчева**

МЕДИЦИНСКИЯТ ДИСКУРС В СЪВЕТСКОТО КИНО ОТ 70-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК

Наталия Няголова

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
Московски държавен университет „М. В. Ломоносов“

Наталия Няголова. Медицинският дискурс в советском кино 1970-х годов

В статията разглеждат се особености използването на медицинския дискурс в съветските филми 70-те години на ХХ век на материале на три филма от този период: *Дела сердечные* (1973, режиссер А. Ибрагимов), *Здравствуйте, доктор!* (1974, режиссер В. Левин), *Срочный вызов* (1978, режиссер Х. Бажанов).

Проследяват се измененията на социокултурния контекст в СССР след «оттепели» и присвоението на медицината статуса на сфера, легитимираща социалното государство. Интерпретируются особености на образа на лекаря в духа на своеобразния патернализъм, който се формира на основа на социалистическия реализъм и руската културна традиция на XIX век. Присъствието на медицинската интелигенция в кинематографа на СССР 60-те и 70-те години на ХХ век се разглежда на фона на измененията на културно-идеологическата атмосфера на епохата на брежневския «застой», а медицинският дискурс се анализира като важна част на киностилистиката на разглежданите филми, свидетелстваща за разширението на канона на социалистическия реализъм.

Ключевые слова: медицинският дискурс, поезика, патернализъм, социалистическия реализъм, «застой»

Natalia Nyagolova. Medical Discourse in the Soviet Cinema of the 1970s

Medical discourse plays an important role in certain Soviet films of the 1970s such as *Matters of the Heart* (1973; dir. V. Levin), *Hello, Doctor!* (1974, dir. V. Levin), and *An Urgent Call* (1978, dir. Kh. Bazhanov). In these films the shifts in the sociocultural context in the USSR after the Thaw are evident in the acquisition by medicine of a legitimate social status in society. Analysis reveals that the specific features of the image of the doctor are imbued with a particular kind of paternalism based on Socialist Realism and the nineteenth-century cultural tradition. The depiction of medical intelligentsia in the cinema of the 1960s and 1970s reflects the changes in the cultural and ideological atmosphere during the period of the Brezhnev “stagnation”. The analysis of the medical discourse demonstrates its important role in the cinematic stylistics of the films mentioned as well as the enlargement of the socialist realist canon.

Key words: medical discourse, poetics, paternalism, Socialist Realism, “stagnation”

През 60-те и 70-те години на XX век в съветското кино забележимо се увеличава броят на филмите на медицинска тематика. Производствените сюжети започват да бъдат измествани от сюжети за работата на лекарите, макар че фигурата на лекаря изглежда малко странно за свикналия да възпява труда на работническата класа социалистически реализъм. Самата медицинска практика изглежда достатъчно далечна от колизиите на производството и трудно се подава на характерните за производствения жанр мотиви, свързани с изпълнението на плана и социалистическите съревнования. Работата на медицинския персонал е трудно измерима чрез количествени показатели, така важни за плановото стопанство. Още повече че съветската власт е достатъчно недоверчива към интелигенцията и особено към лекарското съсловие, представителите на което нерядко имат еврейски произход. В обществената памет все още не е заглъхнало ехото от репресиите по „Делото срещу лекарите“ от 1953 г., в рамките на което са привлечени под отговорност стотици известни медици с обвинението за принадлежност към „еврейския буржоазен национализъм“. „Размразяването“ донася както реабилитация на оцелелите обвиняеми по делото, така и връщане на образа на лекаря в съветското изкуство, макар и обозначен по аналогия с пролетариата често като „медицински работник“.

През 60-те години в съветската система настъпват значителни изменения. За първи път след Втората световна война се появява интерес към комфорта на отделния човек, към житейските блага, а този интерес се проявява и към телесния комфорт, пряко свързан с медицината. Фигурата на лекаря, както и тази на учителя, постепенно става един от най-разпространените образи на интелигенцията, а медицинската система се превръща в една от базовите институции на социалната държава в СССР. През „размразяването“ се променя и отношението на обществото към медицината като цяло. Съветската медицина функционира като подчертано държавна система, чрез която личният живот на човека се подлага на определен контрол и въздействие. Държавата легитимира себе си чрез медицинските практики и същевременно бдително ги контролира и управлява. Подобряването на здравето на населението се интерпретира като важна победа на социалистическото строителство. Създава се траен механизъм на взаимно оправдаване между държавната власт и медицината, стремително расте броят на лечебните заведения, медицинската наука достига небивали върхове и мащаби. Същевременно системата на здравеопазването е толкова строго организирана, че нейната задължителност и настъпателност изглеждат донякъде агресивни. Болният се оказва обект, чието мнение не се зачита особено, и така „взаимодействието с тези институционални

структури често е травмирац, а в медицината – сфера, непосредствено намесваща се в личното пространство – особено травмирац...“ (Аронсон 2006: 126).

„Размразяването“ донася изменения не само в политическата система на СССР, но и радикално преустройство в ежедневието на човека. Здравето започва да се възприема като персонална ценност, обръща се особено внимание върху качеството на живот на отделния човек. Постепенно отношенията между лекар и пациент започват да придобиват чертите на едно особено общуване, което надхвърля рамките на институционалния протокол. Изискванията към медиците рязко се повишават, включвайки не само висок професионализъм, но и цяла гама от морални качества. В киното все по-често се появяват обаятелни образи на лекари, които, колкото представляват системата, толкова и разклащат нейните строги граници с необикновените си постъпки и нравствен максимализъм. Така се концептуализира образът на лекаря във филмите на медицинска тематика от периода на „размразяването“, който особено успешно представя „социализма с човешко лице“. Примери за реализацията на тази тенденция стават цяла поредица филми от края на 50-те и началото на 60-те години на XX век: *Скъпият ми човек* (*Дорогой мой человек*, 1958), *Коледи* (*Коллеги*, 1962), *Денят на щастието* (*День счастья*, 1964), *Градски романс* (*Городской романс*, 1970). В съветската система образът на лекаря има двойствен характер – от една страна, лекаря е представител на държавата, грижеща се за всеки свой гражданин, а от друга, този образ наследява старата руска традиция, формирана най-ярко в практиките и текстовете на XIX век като фигура на доверител и пророк.

В условията на силно централизираната съветска обществена структура в сферата на медицината процъфтява патернализмът, който „поради различни културно-исторически причини е тясно свързан с руската медицинска практика“ още от дореволюционната епоха (Родиков, Кочетова, Пахомова 2016). Патернализмът изгражда образа на лекаря като притежаващ лична харизма и особена емоционална привлекателност, той става застъпник на традиционните ценности – морални, семейни, сексуални, на успеха и кариеризма, рицарски води борба със смъртта. Така медицината се оказва важна част от културните трансформации от 60-те и 70-те години, когато човекът се възприема като обект на социалните грижи и същевременно като обект на хуманното отношение на лекаря. Хармоничните отношения между лекар и пациент в съветското кино са представени все по-често като резултат от личните качества на медиците, а не толкова като плод на добре работещата социална маши-

на. Здравето все повече се оказва пункт от договора между лекар и пациент, а не между гражданите и държавата.

Обект на изследване в настоящия текст са три съветски филма от 70-те години на XX век, които стават знакови явления в поредицата от филми на медицинска тематика през периода – *Сърдечни работи* (*Дела сердечные*, 1973) на режисьора Аждар Ибрахимов, *Здравейте, докторе!* (*Здравствуйте, доктор!*, 1974) на режисьора Василий Левин и *Спешно повикване* (*Срочный вызов*, 1978) на режисьора Хералд Бежанов. Целта на анализа им е да бъде представено функционирането на медицинския дискурс като особен образно-стилистичен похват в поетиката на творбите.

Определение за медицински дискурс е предложено от В. Б. Куриленко, М. А. Макарова и Л. Д. Логинова:

[М]едицинският дискурс може да бъде определен като комуникативно-речево ниво на съществуване и реализация на професионалната култура на специалистите медици, структурата и съдържанието на който се определя от духовните ценности и норми на дадената професионална група, от целите и задачите в социално-културните практики и професионалната дейност на неговите членове.¹

(Куриленко, Макарова, Логинова 2012)

Особената харизматичност на образа на лекаря, характерен за дадения период от развитието на съветската култура, се отразява в кастинга на актьорите – изпълнители на главните роли в изброените филми. Георгий Тараторкин, Василий Лановой, Евгений Киндинов по онова време са вече звезди на съветския екран. И тримата актьори не само са доказали своите професионални качества, но и присъствието им е трайно свързано с плеяда от персонажи интелегенти във филмите на Лев Кулиджанов, Алексей Сахаров, Пьотър Тодоровски.

Най-близък до идеологическия модел на социалистическия реализъм се оказва филмът *Здравейте, докторе!* на режисьора Василий Левин. Преуспяващият московски хирург Александър (В. Лановой) – талантлив, амбициозен, прекрасен съпруг и баща, взема решение да се установи в дълбоката провинция, за да работи като селски лекар. Важна роля за това решение изиграват срещите му със стария местен доктор Трофим Петрович (Н. Волков-старши) и председателя на колхоза Матвей Глушчин (С. Медведски). Във филма последните двама герои олицетворяват двете характерни за разглеждания период тенденции във

¹ Преводът на цитатите в статията е мой – Н. Н.

филмите на медицинска тематика – идеологическото „наставничество“ и лечебната традиция на XIX век. Работата на селския лекар се успоредява във филма с едно важно явление от социокултурния процес на руския „Златен век“, а именно т. нар. „отиване при народа“ („хождение в народ“), което започва през 1874 година и във филма този столетен „юбилей“ е специално обговорен. Феноменът „отиване при народа“, при който младежи и девойки от дворянското съсловие, образовани и социално обезпечени, заминават доброволно по селата, за да работят за благо на селското население и да разпространяват социалистическите идеи, се възприема от руската интелигенция като „връщане на дълга пред народа“, което е всъщност и главният мотив в дейността на народниците“ (Фурман 2007: 53). Във филма образът на лекаря е представен в народнически дух като учител на народа, просветител и авторитет за селското население. Мотивът за „служенето“ се оказва синоним на упражняването на лекарската професия въобще. Професионалните качества на Александър Николаевич, които на фона на столичната среда в началото на филма са назовани и обсъдени нееднократно в разговорите на близкото му обкръжение, в селото вече са изместени от душевни и морални качества. Медицинският дискурс губи своята терминологичност за сметка на лингвотерапевтичната си функция (Куриленко, Макарова, Логинова 2012). Професионалното взаимодействие и приемственост между стария селски лекар Зубцов и Александър Николаевич, представени с няколко кадъра в семейството на болното момче и в операционната зала, са метафоризирани впоследствие чрез мотива на песента – и двамата обичат и пеят една и съща песен – старинен руски романс, макар че хармонизацията на гласовете им изисква известно време. Случаите от лечебната практика са представени лаконично, като медицинската страна на проблема е по-скоро оправдание на моралните колизии и действията на централните персонажи. Ролята на властта за развитието на съветското здравеопазване е представена чрез дейността на председателя на колхоза (строителство на нова болница, подпомагане на транспортирането и хоспитализацията на болните, утвърждаване на авторитета на младия лекар). Моделът на патернализма, характерен за поетиката на социалистическия реализъм, е последователно реализиран в отношенията на Зубцов и Саша – техните възгледи за селската медицина се сблъскват с някои остарели представи на председателя на колхоза. В духа на 70-те години те обръщат особено внимание на санаторното възстановяване на болните, което за две десетилетия след Втората световна война е изградено в система, „която няма аналози в световната практика“ (Антонюк, Гвозденко 2018: 7). За Глушчин приори-

тетно е здравето на механизаторите и доячките, а двамата медици са загрижени за съдбата на старците в колхоза. Глушчин говори за санаторното лечение като за „ремонт“, а Зубцов иронизира неговото отношение към човека като към машина, което поражда асоциации с цял ред механистични метафори в поетиката на социалистическия реализъм, в това число и с образа на „великия машинист“ Сталин², представяйки председателя като човек от „старата партийна закалка“. Интересно е, че строго медицинските причини за заболяванията често се заменят с историко-психологически – с тежкия опит на Втората световна война например. Темата за войната присъства и на друго ниво на кинотекста – военния лексикон, логиката на използването на който по думите на Е. Добренко отразява „милитаризма като ментален еквивалент на тоталитарния режим“ (Добренко 1993: 209), прозвучава в думите на Глушчин, сравняващ лекарите с „генерали на военен съвет“. Александър Николаевич пледира за професионализъм, за последна дума на специалистите, Зубцов настоява да бъде помислено за „народа“ и „старците като минало на този народ“, а председателят заявява, че основният му съветник е „джобът“, наличните средства.

В речта на двамата лекари се проявяват поколенчески, поведенчески, идейни несъвпадения. Различните им специалности (Трофим Петрович е терапевт, а Саша – хирург) слагат отпечатък върху стилистичното изграждане на изказа на героите. Зубцов общува с болните в духа на домашната медицина на XIX век – той е ласкав и внимателен, използва множество умалителни обръщения, устойчиви словосъчетания („Знаете как у крестьян: „Само пройдет“), много реторични обрати („Будете раздумывать по поводу морального права или окажете ему помощь?“), книжна и архаична лексика, най-вече реалии, свързани с дореволюционна Русия (земский врач, „идти в народ, к людям, вооружившись знаниями, чтобы быть полезным“). На неговия фон Саша е радикален и решителен – качества, които по принцип се свързват със специалността му на хирург. Той е носител на новаторския подход, на прогресивните методи в медицината, на специализираното лечение. В изказа му присъстват редица термини: „Прекратите истерику!“; „Странно, но, по-моему, у Вас нет радикулита“. Младият лекар последователно използва учтивата форма при общуване с болния и речта му е лишена от доброжелателната фамилиарност на Трофим Петрович. Той е вежлив, но дистанциран, владее „стратегииите за установяване и поддържане на контакта с болния, както и използването на стандартно-ситуативни и нестандартни речеви

² *Великят машинист на историята* е заглавие на апологетична статия на Лазар Каганович от 1939 г., посветена на 60-ия юбилей на Сталин.

формули, включването в общия ход на разговора на теми, като че ли несвързани с централната посока на диалога“ (Барсукова 2007: 17).

Подобен по сюжет и хронотоп е и другият разглеждан филм – *Спешно повикване* на режисьора Хералд Бежанов. Главният герой на филма – младият хирург от елитна клиника в Саранск Сергей Игнатиевич Петров (Е. Киндинов), попада в мордовското село Сидорки заради спешен случай, изискващ хирургична консултация и операция. Основният сюжетогенен конфликт на филма се заключава в противопоставянето между младия специалист и талантливия, но сприхав селски лекар Терентий Жуков (Е. Лебедев). Петров, както и Александър Николаевич от *Здравейте, докторе!*, се готви за защита на дисертация, често срещано явление през разглеждания период, когато „прогресът на медицинската наука през 70-те изисква широко внедряване на научни разработки в медицинската практика“ (История 2020). Самоуверен, способен и амбициозен, Петров победоносно преминава през всички житейски ситуации в републиканската столица. Попадайки в дълбоката провинция, без лаборатория и техническо обезпечение, младият лекар се оказва почти безпомощен. Филмът се строи по схемата на инициационния социалистикореалистически сюжет, в който младият човек преминава през поредица от изпитания, за да стигне до истината за себе си и света (Кларк 2002: 139).

Проблемите на селската медицина в СССР през 70-те години на XX век стават особено актуални, тя е подложена на съществена реорганизация, а малките населени места започват да се обслужват от централните районни болници (Шчепин, Медик 2011: 22). Във филма научно-техническият напредък на съветското здравеопазване е представен на фона на морално-психологическите особености на лекарската професия и ролята на субективния фактор, на отделната личност в нея.

В духа на „размразяването“ във филма градът, цивилизацията се конотират отрицателно, а природата, селото, „естественият човек“ – положително. На сталинския и хрущовския апел за борба за подчиняване на природните условия чрез строежите на века и изменението на климатичните дадености в субкултурата на „размразяването“ се противопоставя копнежът по естествен живот и един своеобразен русоизъм в целомъдрието на чувствата. Сергей Петров попада именно в такава среда, той е надменен и предубеден спрямо нея, но точно на село, а не в столичната клиника героят намира истинските хора и истинските чувства. За семиотичната натовареност на топоса на селото напомнят и дългите пейзажни кадри с прекрасни гледки на Мордовия, а също сцените от бита и обредите на мордовските селяни. Стилистичните речеве контрасти отразяват противопоставянето град – село, което пронизва цяла-

та структура на филма. Особено показателен е епизодът с ранената ръка на седемдесетгодишния дърводелец Егор Пацайкин (Н. Парфьонов), който категорично отказва да се довери на младия лекар. В диалога медицинският дискурс се гради върху принципа на контраста, създавайки гротесков ефект:

Петров: Ръцете ми са стерилни. Мръднеш ли, ще ти ударя един по физиономията, разбра ли? Новокаин със стрептомицин. Истеричка! Кажу си, че те е страх, и ще те приспя. А ти – Терентий, та Терентий...

Пацайкин: Глупак си ти! Не ме е страх от нищо. Аз трябва да работя, а ти ще ми съсипеш ръката.

Петров: Засега ти сам си я съсипал. Пинсета!

Пацайкин: По физиономията... Аз на теб такъв плесник бих ти ударил... Пале! Аз петдесет години с тая ръка дърво обработвам, а ти...

Петров: Скалпел! Ох, такъв щях да ти тресна за палето, ако беше по-млад...

Пацайкин: Ти какво стържеш там?! Ръката ми ли искаш да отрежеш?!

Петров: Запомни: ръка или крак се режат с пълна упойка, а и ако ставаше дума за нещо сериозно, щях да те откарам в Сидорки или Саранск. Разбра ли? И сам знам какво да правя. Ама ти нали си... умен... Набор за мускулен шев...

Пацайкин: Ей, студентче, а костта счупена ли е?

Петров: Не е. Студент, значи. А Жуков какъв е за теб? Професор?

Пацайкин: Абе, професор не професор, а вие, от града, не можете да се мерите с него...

Спешно повикване³

Комичният ефект на диалога е продиктуван от контраста между разговорни и терминологични стилови елементи. Недоверчивият дърводелец има свои представи за медицинските качества на лекаря и за състоянието си. Изреченията, които използва, са елиптически, изпълнени с разговорна и просторечна лексика (плюха, полста), които в един и същ контекст с медицинската терминология (новокаин, стрептомицин, пинцет, наркоз) звучат подчертано експресивно. Пацайкин успоредява в речта си манипулациите на лекаря с добре познатите му дърводелски дейности („ты чего там пилишь“; „этой рукой дерево обделываю“). Независимо от нежеланието на селянина да се довери на младия лекар, последният намира общ език с него благодарение на шеговито-

³ *Срочный вызов* [филм] / сцен. Х. Бежанов, В. Ховенко; реж. Х. Бежанов; опер. Вл. Папаян; худ. Л. Платов, Л. Мочалина; комп. Е. Хагагортян. Мосфильм, 1978, 94 мин., цв.

заплашителния тон, в който влиза, и новата за речта му форма „ти“, снемаша ненужната за ситуацията дистанция.

Филмът *Сърдечни работи* на режисьора Аждар Ибрахимов се отдава от използваната вече в предходните два филма сюжетна схема за инициацията на младия лекар в селски условия. Филмът може да бъде определен като градска киноповест, разказваща за едно нощно дежурство на московски кардиологичен екип от „Бърза помощ“. Във филма градът се оказва пълноправен герой. Нощните картини на съветската столица, урбанистичните мрежи на булевардите, тревожните московски апартаменти и вътрешните дворове на кооперациите са заснети от свободната и талантлива камера на прекрасната съветска операторка Маргарита Пилихина. В поетиката на филма могат да бъдат открити много черти, характерни за съветската градска проза, която по онова време бележи своя разцвет в текстовете на Ю. Трифонов, А. Битов, В. Маканин, Л. Петрушевская – преобладаващ „производствен смисъл“ на човешкото съществуване, мотивите „друг живот“, „жилищен въпрос“, въздействието на града върху човека... (Шаравин 2001: 8).

Филмът е киноповествование за делниците на интелигента медик, който се сблъсква в своята работа с еснафи, безнаказани началници, тежкоболни обикновени хора и предателство от страна на любимата жена. Професията на Евгений Павлович (Г. Тараторкин) е отговорна и трудна, разбирането от страна на околните е минимално, той все още живее с майка си – очарователна интелигентка над 60-те, и е отчаяно влюбен в своя красива колежка, достатъчно прагматична и неприемаща неговия „свят идеализъм“. Лекарят мъжествено понася неудържимото крушение на личния си живот, отдавайки се изцяло на работата си. Високият професионализъм на екипа и победите в борбата за човешкия живот са представени на фона на някаква всеобща печал у лекари и пациенти, на усещане за непостижимост на житейската хармония. Заглавието на филма има двойко значение – от една страна, екипът е кардиологичен, което едва ли е случаен избор – през 70-те години на XX век рязко се увеличава смъртността сред съветското население в резултат на онкологични и сърдечносъдови заболявания (Фролов 2001). Филмът носи характерния за 70-те години жанров облик на производствената драма – героите прекарват по-голямата част от живота си на работа и професионалната реализация замества личния им живот или се препокрива с него. Романът на Евгений Павлович и Наташа (Е. Маркова) тече в работни условия, а редом с тях е несподелено влюбената в лекаря Лида (А. Шуранова). Интересно поле за функционирането на медицинския дискурс във филма е

работната среда на медиците, представена чрез разговорите в паузите между случаите в централата на „Бърза помощ“.

В тези разговори рядко медицинският дискурс присъства в чист вид. Голяма част от тях са посветени на немедицински теми – модните цветове за сезона, наскоро купената перука, концерта с френски шансони... В тези разговори участва най-вече Наташа, тя е отегчена от тежката работа („Одно ночно дежурство стои полжизни“, „Жуткая головная боль, я не могу ехать“, „Оставь, пожалуйста, все это из области журналистики!“), мечтае за семейство, деца и собствено жилище. Образът на Лида следва линията на „тургеневските девойки“. Тя е „момиче с принципи“, смела, иронична, отговорна и безкрайно самотна. С присъщата откровеност на позамогнал се дребен собственик шофьорът Борис Иванович (А. Папанов) ще я определи така:

Ех, Лидия, Лидия, гледам те и повярвай ми – понякога ми идва да се разплача. Всичко знаеш, за всичко съдиш – кой е добър, кой е лош, имаш такива напредничави мисли, такива принципи винаги имаш, а собствения си живот да уредиш не можеш.

*Сърдечни работи*⁴

Лида е непримирима, неуморима, интересува се от новостите в медицината, от откритията на съвременната наука. В един от епизодите вниманието ѝ е привлечено от статия с необичайно заглавие – *Чудесата и загадките на мозъка*. Това не е случайна подробност във филма, а отразява важна особеност от социокултурния контекст. Научнопопулярните издания стават особено търсени от читателската аудитория още в края на 50-те, а през 70-те те са истински източници на нова информация или, както пише главната редакторка на научнопопулярното списание „Знанието е сила“ Нина Филипова: „Ние искахме да бъдем като мост между науката и обществото“ (Кукулин 2017).

Евгений Павлович в свободното от работа време води сериозни професионални разговори или играе шах. Той е съдържан, мълчалив, деликатен. Единственият момент, в който изменя на вродената си вежливост, е в сцената в ресторанта, когато се сблъсква с разюзданото поведение на компания от пияни бюрократи, разбили огромно огледало в заведението.

В споменатия епизод се наблюдава дискредитация и десемантизация на медицинския дискурс от страна на мнимите пациенти:

⁴ *Дела сердечные* [филм]/ сцен. В. Кунин, С. Ласкин; реж. А. Ибрахимов, опер. М. Пилихина, худ. Г. Мясников, комп. А. Меликов. Мосфилм, 1974, 92 мин., цв.

1. бюрократ: Докторе, сега трябва да го закарате в болница.

2. бюрократ: Ако успеят да го закарат...

1. бюрократ: Ще го закарат...

3. бюрократ: В болница, докторе, ще полежа три дни... ще те позлатя...

Евгений Павлович: Разбирам. Огледалото е голямо.

3. бюрократ: Не е в това работата, от скандала няма да се отърва.

Евгений Павлович: Ще трябва да платите. Наталия, запиши „фалшиво повикване“.

1. бюрократ: Какво? Какво говори тоя?

2. бюрократ: Как фалшиво? А в болница?

1. бюрократ: Така, ето какво е то безплатното лечение. Вие сте длъжни да го откарате в болница.

2. бюрократ: Запознат ли сте със закона? От улицата, от работното място и от обществените места „Бърза помощ“ открива пострадалия в болница.

3. бюрократ: А Вие за мен май въобще не сте и доктор. Пфу! За десетачка бихте се държали другояче. А за двадесет и пет още по-добре. Ку-ку!

Евгений Павлович: Ако не бях облечен в тази престилка, ако не бях на работа, сега така бих ви светнал и тримата, та нямаше да могат да ви изчегъртат от стената. Млък, лакейски мутри!

Сърдечни работи

Със своята стилистика цитираният диалог нарушава цяла поредица от шаблони в съветското изкуство. Отдаденият на работата си герой се сблъсква с особен тип „вредители“. Ако през 50-те основният враг е врагът с партиен билет или чуждестранният агент, през 60-те – еснафът, то през 70-те все по-често в отрицателна светлина се появява бюрократът номенклатурчик. Речта на антагонистите (трима на брой – клише от жанра на съветската комедия) е нехомогенна и е изградена от разговорни форми (денёк, не оберешься, десятка), бюрократични цитати (закон знаете...), междуметия (пфю!, ку-ку). Диагнозата „инфаркт“, поставена от компанията, в речта на лекаря се опровергава чрез устойчивото словосъчетание „лъжливо повикване“ („ложный вызов“). На моралните отговорности на професията, метафоризирани чрез бялата престилка – типичен медицински атрибут, в края на последната реплика са противопоставени в разговорен стил възможностите за саморазправа (вмазал, отскребит, холуйские морды). От каноничното „наставничество“ на партийните кадри във филма не остава и следа.

70-те години на XX век в СССР получават в критическата литература различни названия – „зрял социализъм“, „дългото седмо десетилетие“, „застой“ (Раскатова 2016: 81), които въпреки връщането към ня-

кои по-строги форми от страна на държавната машина се оказват пропускливи за някои нови тенденции в съветското изкуство – осветяване на нови нелицеприятни сфери от живота на обществото, все по-категорично разделение между личен и професионален живот у героя. В сложния съветски кинопроцес от 70-те години е отразено самосъзнанието на художественотворческата интелигенция – както създаваща, така и нарушаваща правилата на соцканона. Новите тенденции се отразяват не на последно място в речта на героите, в избора на „професионални“ сюжети и в разгледания контекст медицинският дискурс функционира не само като елемент от „ефекта на реалността“, но и като словесен израз на специфичната травматичност на съветската интелигенция, подложена на нови морални, поколенчески, социални и професионални колизии в епохата на „размразяването“.

Литература

- Антонюк, Гвозденко 2018:** Антонюк, М. В., Гвозденко, Т. А. Исторические аспекты развития санаторно-курортного лечения в России. [Antonyuk, M. V., Gvozdenko, T. A. Istoricheskie aspekty razvitiya sanatorno-kurortnogo lecheniya v Rossii.] // *Здоровье. Медицинская экология. Наука*, 2018, № 2 (74), 2 – 10.
- Аронсон 2006:** Аронсон, П. Утрата институционального доверия в российском здравоохранении. [Aronson, P. Utrata institutsional'nogo doveriya v rossiyskom zdравоохранenii.] // *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2006, № 2, 120 –131.
- Барсукова 2007:** Барсукова, М. И. *Медицинский дискурс: стратегии и тактики речевого поведения врача*. [Barsukova, M. I. Meditsinskij diskurs: strategii i taktiki rechevogo povedeniya vracha.] Автореферат дисс. на соиск. учен. степени кфн. Саратов, 2007.
- Добренко 1993:** Добренко, Е. А. *Метафора власти. Литература сталинской эпохи в историческом освещении*. [Dobrenko, E. A. Metafora vlasti. Literatura stalinskoj eposhi v istoricheskom osveshhenii.] München: Otto Sagner, 1993.
- История 2020:** История ИГМАПО. Иркутская государственная медицинская академия последипломного образования. Страницы истории. [Istoriya IGMAPO. Irkutskaya gosudarstvennaya meditsinskaya akademiya poslediplomnogo obrazovaniya. Stranitsy istorii.], Иркутск, 2020, <<http://igmapo.ru/igmapo/istoriya-igmapo>> (11.08.2020).
- Кларк 2002:** Кларк, К. *Советский роман: история как ритуал*. [Klark, K. Sovetskij roman: istoriya kak ritual.] Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2002.

- Кукулин 2017:** Кукулин, И. Вл. Периодика для ИТР: советские научно-популярные журналы и моделирование интересов позднесоветской научно-технической интеллигенции. [Kukulín, I. V. Periodika dlya ITR: sovetskie nauchno-populyarnye zhurnal i modelirovanie interesov pozdnesovetskoj nauchno-tehnicheskoy intelligentsii.] // *Интелрос*, 2017, № 145, <<http://www.intelros.ru/readroom/nlo/145-2017/33084-periodika-dlya-itr-sovetskie-nauchno-populyarnye-zhurnaly-i-modelirovanie-interesov-pozdnesovetskoj-nauchno-tehnicheskoy-intelligencii.html>> (12.08.2020).
- Куриленко, Макарова, Логинова 2012:** Куриленко, В. Б., М. А. Макарова, Л. Д. Логинова. Лингвотерапевтическая направленность как базовая категория медицинского дискурса. [Kurilenko, V. B., M. A. Makarova, L. D. Loginova. Lingvoterapevticheskaya napravlennost' kak bazovaya kategoriya meditsinskogo diskursa.] // *Современные научные исследования и инновации*. 2012. № 1, <<https://web.snauka.ru/issues/2012/01/6431>> (28.02.2022).
- Раскатова 2016:** Раскатова, Е. М. „Идеологические фильтры“ и позднее советское кино. [Raskatova, E. M. „Ideologicheskie fil'try“ i pozdnee sovetskoe kino.] // *Лабиринт*. Журнал социально-гуманитарных исследований, 2016, № 6, 81 – 90.
- Родиков, Кочетова, Пахомова 2016:** Родиков, М. В., Л. В. Кочетова, Р. А. Пахомова. Модели взаимодействия врача и пациента в современной медицине. [Rodikov, M. V., L. V. Kochetova, R. A. Pahomova. Modeli vzaimodeystviya vracha i patsienta v sovremennoy meditsine.] // *Современные проблемы науки и образования*, 2016, № 6, <<https://science-education.ru/ru/article/view?id=25737>> (1.03.2022).
- Фролов 2001:** Фролов, В. В. *Медицинская книга* [Frolov, V. V. Meditsinskaya kniga.] Москва, 2001, <<http://www.hi-edu.ru/e-books/MedKnigaTipologOcobAssort/about.htm>> (12.08.2020).
- Фурман 2007:** Фурман, Ф. П. Народничество: от народолюбия через народоведение – к народоводству. [Furman, F. P. Narodnichestvo: ot narodolyubiya cherez narodovedenie – k narodovodstvu.] // *Дискурс Пи*, 2007, № 1 (7), 52 – 56.
- Шаравин 2001:** Шаравин, А. В. *Городская проза 70-х – 80-х гг. XX века*. [Sharavin, A. V. Gorodskaya proza 70-h – 80-h gg. XX veka.] Автореферат на соиск. ученой степени дфн, Брянск, 2001.
- Щепин, Медик 2011:** Щепин, О. П., В. А. Медик. *Общественное здоровье и здравоохранение*. [Shhepin, O. P., V. A. Medik. Obshtestvennoe zdorov'e i zdravoohranenie.] Москва: ГЭОТАР-Медиа, 2011.

ЕЗИК И ПРАВОПИС НА ЧЕШКИТЕ НАДГРОБНИ НАДПИСИ В СРЪБСКИ БАНАТ

Шимон Тесарж
Масариков университет, Бърно

Шимон Тесарж. Язык и правописание чешских надгробий в Сербском Банате

В статье рассматриваются необычные письменные документы – чешские надгробные надписи на католических кладбищах в местах Бела Црква, Чешко Село и Крущица. Эти кладбища – одно из немногих общественных мест, где письменный чешский язык используется широко. В статье исследуется влияние сербской орфографии на письменную форму чешского языка. Также описаны особенности нелитературного чешского языка и изменения, вызванные контактом с сербским. Материал для анализа был собран в ходе полевых исследований, и на его основе была создана база данных, содержащая всего 334 надписей. Длительная изоляция, ограниченное обучение чешскому языку и постоянный контакт с сербским привели к нарушению чешских орфографических обычаев. Результатом являются различные графические реализации, в которых смешаны фонетический и этимологический способы обозначений.

Ключевые слова: надгробная надпись, чешское меньшинство, Банат, Чехи в Банате

Šimon Tesař. The Language and Orthography of Czech Gravestone Inscriptions in the Serbian Banat

The paper focuses on unusual written documents – Czech tombstone inscriptions in Catholic cemeteries in Bela Crkva, Češko Selo and Kruščica. These cemeteries are among the few public spaces where written Czech is actively used on a large scale. The paper examines the influence of Serbian orthography on the written form of the Czech language. Features of non-literary Czech and changes caused by contact with Serbian are also described. The material for the analysis was collected during a field research and on its basis a database was created with a total of 334 tombstones. Long-term isolation, limited teaching of Czech and permanent contact with Serbian have disrupted Czech spelling customs. The result shows a variety of graphic realizations that mix phonetic and etymological spelling.

Key words: tombstone inscription, Czech minority, Banat, Czechs in Banat

Увод

В многоетническия Сръбски Банат, който е бил част от Австро-унгарската империя чак до 1918 г., вече почти 200 години живее чешко малцинство. В настоящата статия разглеждаме надписите на чешки език върху надгробни плочи, които се намират в гробищата на селата Крушчица, Чешко село и град Бела църква. Фокусираме се основно върху начина на изписване, използван при надписването на надгробните плочи, както и върху езиковата страна на тези текстове. Опит за по-детайлно описание на надгробните надписи на чешки език сме направили в дипломна работа (Тесарж 2020), която ще послужи като отправна точка за настоящия текст.

В исторически план основаното от сърби село Крушчица понастоящем е мултиетническо и е разположено на около 5 км североизточно от Бела църква. Католическото гробище в Крушчица се намира в югозападната част на селото. Поддържано е много добре и е често посещавано. Намира се в съседство с православно гробище.

Чешко село е основано през първата третина на XIX в. като изцяло чешко населено място. Намира се на около 6,5 км северозападно от Бела църква. През 2011 г. селото наброява 40 жители (Вукмирович 2014: 34). Към настоящия момент, 2021 г., по неофициални данни в селото живеят 20 жители¹. На югозапад от селото е разположено гробището, до което се стига по черен път. Гробището не е голямо и е заобиколено от дървета и зеленина. Влизането става през порта или по отпъкана пътека между дърветата. По време на нашето посещение гробището беше окосено и добре поддържано.

При последното преброяване на населението в Сърбия през 2011 г. като чехи са се самоопределили 644 жители на община Бела църква, което е повече от 1/3 от общия брой граждани, самоопределящи се като етнически чехи в Сърбия (Джурич 2014: 119).

Банатските чехи са с католическо вероизповедание, затова гробовете им се намират в католическите гробища. В Бела църква има както католическо, така и православно гробище. Католическото гробище е разположено в южната част на града. При посещението ни една четвърт от него беше потънала сред високи треви и саморасли дървета и до тази част на гробището достъпът ни беше осуетен. Гробището е сравнително голямо и в него се намират гробове на немски, унгарски и румънски католици. Влизането може да стане през две порти. В гробището се

¹ Тази информация ни бе предоставена от жители на Чешко село по време на посещението ни в селото през октомври 2021 г. – Б. а.

намират две постройки, най-вероятно параклиси, които са в окаяно състояние.

Методи

Материалът за анализа е събран по време на теренно проучване в гореспоменатия ареал. Проучването се проведе в периода 19 – 23 август 2019 г. Надгробните надписи бяха документирани чрез снимков материал, а на място бяха направени преписи на онези надгробни надписи, които е невъзможно да бъдат прочетени или преписани от снимките. В анализа не бяха включени надгробните надписи на сръбски език. Установени бяха общо 344 надписа, създадени на чешки език. Впоследствие те бяха транскрибирани, след което пристъпихме към тяхното изследване.

За самия анализ създадохме таблица с всички транскрибирани текстове, открити в ареала. След това проследихме наличието или отсъствието на съответното явление във всеки текст, напр. изписване на <od-> и <ot-> в думата *odpočívat*. Наличието или отсъствието е изразено бинарно, т.е. наличие = 1, отсъствие = 0, както е показано в таблицата по-долу. Получените по този начин данни после можеха лесно да бъдат сравнени с данните от другите обекти.

Таблица 1. Модел на анализа

ID	надгробен надпис	<i>odpočívat</i>		
		брой	<od->	<ot->
БЦ1	ZDE ODPOČÍVAJÍ [...]	1	1	0

От транскрибираните надписи бе създаден каталог, който е част от дипломната работа и е публично достъпен (Тесарж 2020: 75 – 113). Отделните надписи са каталогизирани под съкращенията БЦ – Бела църква, К – Крушчица и ЧС – Чешко село. Съкращението се придружава и от сериен номер.

Структура на надгробните текстове

Надписите на надгробните камъни в изследваните обекти до голяма степен са създавани по шаблон. Въпреки това всеки надпис сам по себе си е уникален. Цялостният му облик в голяма степен зависи от автора, респективно от поръчителя на надписа на надгробния паметник. Възложителят е избирал според предпочитанията си един от моделите, които са били на разположение в неговия културен ареал, и е прилагал знанията си по чешки правопис при създаването на текста. Тези знания

могат да бъдат на различно ниво, тъй като преподаването на чешки език невинаги е било едно и също за всички поколения банатски чехи. През различните периоди чехите са изложени както на различни германизиращи и унгаризиращи влияния, така и на постоянно присъстващото сръбско влияние. По време на унгарското управление в периода 1893 – 1918 г. обучението се осъществява на унгарски език (Кокаисъл 2009: 239). Последното чешко училище в Сръбски Банат затваря през 1962 г. В края на 90-те години започва да се предлага незадължително обучение по чешки език (Щепанек 2003: 8). Понастоящем чешки учители се изпращат в Сръбски и Румънски Банат в рамките на *Програмата за подкрепа на чешкото културно наследство в чужбина*. Организационно тя се осъществява от Центъра за международно сътрудничество. Обучението по чешки език за деца и възрастни е по желание.

Надписът на надгробния паметник обикновено започва с въвеждаща част, например <ZDE ODPOČIVA JINOH²> (БЦ49). Следва информация за покойника – име, фамилия, дата на раждане и на смъртта или информация за продължителността на живота му. Надписът завършва със заключителна част, например <Klyd jeho popely!> (Мир на праха му!) (К129Б). Към заключителната част може да бъде добавен и поетичен текст, например стихотворение.

Това сегментиране е много практично и позволява изследваните надгробни надписи да бъдат разделени на няколко типа. Отделните типове са базирани на отсъствието, респективно на наличието на някой от сегментите в надгробния надпис. Най-общо можем да разграничим шест типа надписи.

1. Само име и фамилия.
2. Име, фамилия, дата на раждане, на смъртта или информация за продължителността на живота.
3. Въвеждаща част и средна част.
4. Средна част и заключителна част.
5. Въвеждаща част, средна част и заключителна част.
6. Въвеждаща част, средна част и заключителна част, допълнена от поетичен текст.

Първите 2 типа се срещат в най-малка степен. Общо 28 надгробни надписа спадат към тип 3. Най-много надписи от този тип са констатирани в Крушчица – върху 15 надгробни плочи. Същия брой надписи като тип 3 има и тип 4. Най-много надписи от този тип се намират в Крушчица (16), а най-малко – в Чешко село (1). Преобладаващ във всички гробища е тип 5, който съдържа както въвеждаща, така и

² Чешката дума *jinoch* се изписва с *ch*, а не с *h* и означава младеж, юноша. – Б. ред.

заклучителна част. Среща се общо в 254 надписа. Четири надгробни надписа съдържат заключителна част, съпроводена от стихотворение. Най-много надписи от този тип се срещат в Чешко село (3).

За въвеждащата и заключителната част се използват шаблонни изрази и липсва богато разнообразие. Най-често срещаният тип въвеждаща част в гробищата в Бела църква и Крушчица е фразата *Zde odpočívá/odpočívají* (*Тук почива/почиват*). Този тип предлага различни правописни варианти, напр. <zde odpočívají> (БЦ9), <ZDE OTPOČIVAJI> (БЦ45), <ZDE ODPOČIVAJY> (ЧС3), <ZDE POČIVA> (БЦ21)³. Доминираща в Чешко село е фразата *Zde odpočívá v ráni zesnulý* (*Тук почива предалият се богу*). Надгробните надписи, които съдържат този тип въвеждаща част, са в непосредствена близост един до друг и с изключение на един надгробен надпис, вероятно от 1871 г., всички останали са от първата половина на ХХ век. Следователно е възможно да е налице заимстване на определен шаблон или модел. Във въвеждащата част може да има и влияние на сръбския език в лексикално отношение. В един случай наречието *zde* (*тук*) е заменено със сръбското *ovde* (К134А). В няколко надгробни текста се появява глаголът *počívati* вместо чешкия *odpočívati*, напр. <ZDE POČIVAJU> (ЧС27).

Най-често срещаната заключителна част е фразата от типа *Klid popeli jejich* (*Мир на праха⁴им*). Тя е доминираща във всичките проучвани локации. Фразата вероятно е фразеологична калка на немската фраза *Friede ihrer Asche*, която е сред най-често срещаните в надгробните надписи на немски език в гробището в Бела църква. Структурата и на двете фрази е една и съща. В чешкия вариант обаче се среща с променен словоред, въпреки че при няколко надгробни надписа е запазен немският словоред, напр. <Klid jejih porepe> (Мир на техния прах) (К178А).

Сръбско влияние се наблюдава във фрази от типа *Pomník postavil* (*Паметника построи*). За образец е служела широко разпространената фраза от сръбските надгробни надписи *Spomenik podiže* (*паметника издига*). Тази фраза е зарегистрирана върху десет надгробни плочи.

Използвана графика

В повечето надгробни надписи се използва латиница. В три надгробни надписа – два от Бела църква и един от Крушчица, е използвана кирилица. И трите надписа имат идентичен начин на изписване на въвеждащата част <ЗДЕ ОДПОЧИВА>, независимо дали надписът се отнася за

³ Изписването на малки и големи букви е съобразено с оригинала. – Б. а.

⁴ Буквалният превод е „Мир на пепелта им“. – Б. ред.

едно, или за две лица – <ЗДЕ ОДПОЧИВА | КРОУТИЛ | ВЕНЦА МАРИЦА | Р. 1924 – 1989 Р.1929 – | КЛИД ПОПЕЛЕ ЈЕИХ> (К141Ц).

На надгробната плоча БЦ52 в Бела църква в надписа <ЗДЕ ОДПОЧИВА | КУЖЕЛКА | ФРАНЦИШКА | РОЗЕНА 1927 – | KUŽELKA TEREZIJA | ROZ. 10.X 1904 ZEM. 4. I 1991 | КЛИД ПОПЕЛЕ ЈЕИ> (БЦ52) се комбинира кирилица с латиница. Смятаме, че най-напред е създаден надписът, написан на кирилица. Едва покъсно в пространството между средната част и заключителната част е допълнен надписът на латиница. Шрифтът и в двата текста е различен.

В надписа <ЗДЕ ОДПОЧИВА | КУЖЕЛКА | ФЕРДИНАНД | РОЗЕНА 1933 – | И АНА | РОЗЕНА 1932 – | КЛИД ПОПЕЛЕ ЈЕИХ> (БЦ53) притежателното местоимение, подобно на надписа от Крушчица, е във формата си за 3. лице множествено число. По същия начин в надписа е подхотено и при формата на страдателното причастие на глагола *rodit* (родя), независимо от това дали става въпрос за мъж, или за жена. И двата надгробни паметника първоначално са издигнати едновременно на двама души.

Надгробните паметници БЦ53, БЦ52 вероятно са изработени през една и съща година или по едно и също време от един и същ майстор или фирма. Формата на надгробния камък, както и на надгробната плоча, декорациите и разположението на надписа на практика са идентични. И в двата надписа присъства фамилията Кужелка. Следователно и в двата гроба са погребани членове на семейство Кужелка.

Надгробният паметник К141Ц в Крушчица и тези в гробището в Бела църква имат идентична форма, декорации и разположение на надписа и са от един и същи период. Двете гробни места в Бела църква са оградени с цокъл и са покрити с бетонна надгробна плоча, върху която има пластично изображение на кръст. В Крушчица няма надгробна плоча. Гробното място не е оградено по никакъв начин и представлява обикновена могила от пръст, покрита с цветя и с издигнат надгробен камък.

Конкуренция между чешкия и сръбския правописен узус

Написаните на кирилица текстове съдържат чешките думи *klid* (мир), *odpočivat* (почивам), чиито графични решения на латиница в надписите са с различни вариации. Във всички обекти регистрираме фонетично изписване с неутрализиране на звучността *klit*, *otpočivat*. Вариантите с ипсилон *klyd* преобладават предимно при надгробните плочи в Крушчица и Бела църква. Графичният вариант **klyt* не се среща в текстовете. В два надгробни надписа в Крушчица регистрираме варианта <klud> (К65, К83).

Много често се среща притежателното местоимение *jejich* (техен). В надгробните надписи се открива само в заключителна част от типа *Klid popelu jejich*. Под влиянието на сръбската среда при изписването на звука [x] се използва латинската графема <h>, напр. <KLIT POPELI JEJICH> (K38).

Ипсилон <y> се използва различно в надгробните надписи: 1. среща се в съответствие с правилата на чешкия правопис, напр. <slzy> (ЧС1) или <zesnulý jinoch> (K150); 2. среща се на места, където според правописното правило би трябвало да има меко *i*, напр. <klyd popely> (БЦ55), <jinoch> (K139); 3. вместо ипсилон се изписва графемата «i», напр. <zahinul> (K152), <zesnuli> (прав 3. л. ед. ч. м.р.) (ЧС17); 4. графемата «y» не е реализирана и на нейно място има алогограф на друга графема, напр. <slze> (ЧС14). В конкретния случай поради влиянието на сръбския език се наблюдава морфологична интерференция. Морфологичното окончание -y за ж.р. мн.ч., именителен/винителен падеж, е заменено със сръбското окончание за винителен падеж мн.ч. -e. Тази интерференция може да е следствие от приликата при названието за *сълза* в чешкия и сръбския (чеш. *slza*, сръб. *суза*).

Писането на <y> в надгробните надписи се използва дори и след меки съгласни. Това явление се наблюдава и при имената на лица. В текстовете се среща собственото име *Kateřina*, което се изписва като <Kateřyna> (K174Б) или <КАТЕЃYNA> (K11). Освен това мъжките имена *Šimon* и *Martin* се срещат в надгробните надписи във вариантите <Šyman> (K64) и <MARĆYN> (K121Ц).

Друга проява на влиянието на сръбската среда върху чешкия правопис може да се наблюдава при графемата «ř». Тя е реализирана по няколко начина в разглежданите текстове. Различните графични решения са предизвикани от промяна в характеристиките на звука [ř] в западнобаватския чешки език, което се е отразило и при изписването на този звук. Промяната при произнасяне на звука [ř] при младото поколение в Крушчица е регистрирана за първи път от Славомир Утешени (1970: 141). При тях звукът започва да губи вибрацията си и се слива със звука [ž] в звучна позиция и със звука [š] в беззвучна. Най-старият надпис, в който е регистрирана замяна на <ř> с <ž>, е надписът K137A, вероятно от 1916 г.

Промяната в характеристиката на [ř] се проектира в някои думи в надгробните текстове. Една от тях е глаголът *zemřít* (*умра*). Среща се в надгробни надписи, обикновено в средната част, където е съобщена датата на смъртта, напр. <Zde odpočiva | v Panu zesnula | BARBARA

ŠOVANEK | rozena KUŽELKA | zemřela 28. listopada 1923 | v staří 25 roku. | Klid popeli jejij!> (K35).

В 36 надгробни надписа в Крушчица се среща глаголет *zemřít* с книжовните си форми *zemřel*, *zemřela* (*умрял*, *умряла*). В 13 от надписите глаголет е изписан по различен начин. В 3 от тях се среща вариантът с графемата <ž> – *zemžel*. В някои надписи вместо диакритичния знак [̣] се използва друг диакритичен знак, напр. в надписа K127A глаголет е записан с [̣] над г <Ř>. Този начин на изписване се използва и в други думи, напр. <ROŽEN>, <STARĪ>. Среща се и в други надписи, напр. <KATEŘINA> (K31) или <TESAŘ> (БЦ35). В два надгробни надписа присъства <z> – <zemzel> и <zemzela> (K52). В надпис K52 графемата <e> е заменена с <a> – <zamřel>. В седем надгробни надписа изобщо не е използван диакритичен знак при глагола *zemřít* – <zemrel> или <zemrela>.

В Чешко село глаголет *zemřít* се среща в 50 надгробни надписа. Графемата <ř> е запазена в 44 случая. Единствено в надпис ЧС40 вместо „хачек“ е използвана „чарка“ – <zemřel>. В един надгробен надпис са използвани вариантите <zemžel>, <zemžela> (ЧС18). В другите четири надписа не се използват диакритични знаци. Подобно на надпис K52 в надписите ЧС3 и ЧС9 графемата <e> е променена на <a> – <zamřel>.

Гробището в местността Бела църква се характеризира с най-малко участия на глагола *zemřít*. Глаголет се среща само в 6 от 75 надгробни надписа. В четири случая глаголет е реализиран чрез книжовните форми *zemřel*, *zemřela*. В надгробен надпис БЦ4 е използван вариантът <zemžela>, а в надпис БЦ20 – вариантът без диакритичен знак <zemrel>.

Изписването на <ž> вместо <ř> се появява и в други думи. Една от тях е съществителното *stáří* (*възраст*), което също се среща в средната част на надписа. Наред с цифрата той предоставя информация за възрастта на починалия, напр. <Zde odpocívá | v panu zesnulý jinoch | FRANTIŠEK | ŠOVANEK | v stáří 20 roků | zemřel 25. února 1945. r. | Klid jeho popely!> (K150). Среща се и вариант без „хачек“ <stari>.

Едно от фамилните имена на гробището в Крушчица е *Kuželka*. В повечето надписи фамилията се изписва *Kuželka*. Само в надпис K21Б тя е реализирана като <Kuřelka>. Промяната на звука [ř] се появява и при изписването на името *Kateřina*. Наред с *Kateřina* се среща и изписване *Katežina* или *Katežyna*.

Подобно на графемата <ř> графемата <ě> също не присъства в сръбската графична система. Следователно надгробните паметници могат да бъдат подложени и на анализ, който да установи до каква степен

изписването на графемата <ě> е запазено в чешките надписи на надгробни паметници.

Една от думите, подходящи за такъв анализ, е прилагателното име *věčný* (вечен). То е част от фразата тип *Zde odpočívá věčným snem* (Тук почива във вечен сън). На гробището в Бела църква тази фраза се появява в пет надгробни надписа. В четири от тях графемата <ě> е запазена. Единствено в надпис БЦ28 графемата <ě> е заменена с <je>.

В Чешко село не е използвана фразата тип *Zde odpočívá věčným snem*. Отклонение се среща само при изписването на името *Alžběta* <ALŽBJETA> (ЧС30). Този вариант се появява и в няколко надгробни надписа в Крушчица. Фрази от типа *Zde odpočívá věčným snem* се появяват в пет надгробни надписа в Крушчица. В три надписа прилагателното се изписва с <je>, в един надпис „хачек“ не присъства и само в един се открива графемата <ě>.

В Крушчица се срещат и други думи с графемени елементи <je> вместо <ě>. Това са местоимението *sobě* (себе си), записано като <SOBJE> и съществителното *květiny* (цветя) във формата за родителен падеж <KVJETN> (K119Б). Също така и собственото име *Alžběta* се среща изписано като *Alžbjeta*.

Числителни имена и названията на месеците

В средната част на надгробните надписи месеците от датата на раждане или датата на смъртта са изписвани с цифри или с думи. Ако датата е обозначена само с цифра, месеците се изписват или с арабски, или с римски цифри.

Числовите данни се реализират по различен начин в надгробните плочи. В голяма част от надгробните надписи е посочена само продължителността на живота, напр. <JAROTA KATARINA | 1926 – 1997 | ČEST PAMATCE⁵> (БЦ19). Този модел изцяло доминира в района на Бела църква. Друг начин за отбелязване на продължителността на живота е чрез използване на съкращения, напр. <NAR. 1887 ZEM. 1949> (РОД. 1887 ПОЧ. 1949) (БЦ16А) или посочване на пълната дата на раждане и смърт, напр. <13.03.1897. – 19.07.1975.> (БЦ33) или <ZEMŘELA 3. IV. 1940> (ЧС29).

В сръбския узус годината се изписва с числително редно име и точка след него. По този начин е изписана годината и в някои надгробни надписи, напр. във вече споменатия в предишния параграф надпис БЦ33.

⁵ Буквалният превод на израза *Čest pamatce* е „Почит на паметта“, което е най-близко по смисъл на българския израз „Поклон пред паметта му/я“ – Б. ред.

Изписаните с думи названия на месеците се срещат предимно в надгробни паметници, изработени през първата половина на XX век или преди това. В гробището в Бела църква са използвани само цифри. Противоположно на това, в Чешко село преобладава словесното обозначаване. В Крушчица се срещат и двата начина, но предимство има цифровото обозначаване.

Използват се и чешки, и сръбски названия (с латински произход) на месеците. В някои надгробни паметници името на месеца е изписано с главни начални букви. Названията на месеците обикновено са в родителен падеж. Регистрираме следните названия на месеците: <ledna> (ЧС32), <Ledna> (K101), <unora> (ЧС47), <FEBRUÁRU> (ЧС44), <BŘEZNA> (ЧС46), <Brezna> (K43), <dubna> (ЧС52), <aprila> (K105Б), <Kvetna> (ЧС56), <Kvétna> (ЧС75), <Kvě> (ЧС55), <MAJE> (ЧС78), <MAJA> (K11), <Maje> (K16), <JUNI> (ЧС53), <července> (ЧС65), <srpna> (ЧС69), <Srpna> (ЧС77Б), <zaří> (ЧС76), <Řina> (ЧС67Б), <RIJNA> (ЧС34), <řijen> (K199Ц), <ОКТОБРА> (K158), <Listapada> (ЧС68), <Listopadŭ> (ЧС60), <listopada> (K35), <Novembra> (ЧС17), <PROSINCE> (ЧС33).

При скланянето на имената на месеците в повечето случаи са добавени окончанията за чешкия родителен падеж: *-a*, *-и* или *-e*. Окончание-то *-a* се появява и във формата за родителен падеж на месец ноември, напр. <listopada> (K35). В този случай вероятно е следствие от влиянието на окончанието в сръбския език за м. р. родителен падеж: *-a*. Използвани са и сръбски названия със сръбски окончания в род. пад. ед. ч., напр. *juni*, *oktobra* или *novembra*.

Диакритика

Използването на диакритични знаци в надгробните паметници е разколебано и несистемно. В много случаи разчитането е затруднено заради ерозията върху камъка на самия паметник, поради което невинаги е ясно дали става въпрос за поставен диакритичен знак, или просто за дефект върху камъка. В някои случаи надгробният камък е в такова състояние, че надписът изобщо не може да бъде разчетен.

В повечето надгробни надписи не се разграничава диакритичният знак за дължина над гласните, напр. <ZDE ODPOČIVA | V PANU ZESNULA | KRISTINA LEKSA | NAR. 1988 – ZEM. 2009 | ODPOČIVEJ V РОКОЈ⁶> (БЦ45). Вероятно това явление е вследствие на влиянието на сръбския правопис. И дори в сръбския език да има дължина при гласните, при писане тя не се означава. И при означаването на меките съгласни също може да липсват диакритични знаци.

⁶ Odročivej v pokojí (бълг. Почивай в мир). – Б. ред.

Само в малко на брой надгробни надписи диакритичните знаци се появяват коректно, напр. <ZDE ODPOČÍVAJÍ | VĚČNÝM SNEM | ŠMIDA | ANA JOHAN 1915-2000 1909-1983 | KLID POPELU JEJICH> (БЦ1). Друга група надгробни надписи е тази, при която се откриват диакритични знаци, но не на всички места, където според чешката правописна норма трябва да бъдат поставени, напр. <ZDE | odpočívají v Pánu | zesnuli rodiče | KORNALIKOVI | JOS. ze 25 Kvě leta Pane | 1885 stáří sveho 67 let | KAT. 25. Un. 1871 | stari 52 let | KLID JEJICH POPELI> (ЧС55).

Има и графични решения, които не са често срещани в чешка среда. Диакритичен знак за мекост над <t> в някои надгробни надписи се използва в съчетанието *tí* <t'í>, напр. в собствените имена <Frant'íšek> (ЧС73Б, ЧС75) или <MART'IN> (К137Ц). В надписа К121Б се появява вариант на името Мартин <MART'YN>. Два надгробни надписа съдържат съществителното *nešťestí* (нещастие), което е реализирано в два варианта: <NEŠTĚŠTÍ> (К152) и <NEŠŤĚŠŤÍ> (К77).

В надгробните надписи също се използва диакритичният знак за мекост и над буквата <n> в съчетанието *ni* <ñi>, напр. <POMŇIK> (К121Б), или в местоимението *ona* (тя) в местен падеж – <ñi> (К101). Надписът (К121Б) по-нататък съдържа думите <SYŇI A VŇUCI> (СИНОВЕ И ВНУЦИ). В изписването на думата *vnuci* графемата <ñ> е отразено произнасянето ѝ от чешкоговорещите като [vñuci]. В единствено число думата също се произнася с гласната [ñ] като [vñuk].

Изписването на звука [ñ] е повлиян от сръбския правопис, при който той се изразява с помощта на диграфа <nj>. В надгробните надписи се открива и думата *syni* (синове), изписана като <SINJI> (БЦ45) или *romník* (паметник), записана като <POMNJIK> (К134А).

Други особености в текстовете на надгробните плочи

В пет надписа на надгробни плочи, при които в заключителната част е използван изразът *Pomník postavil* (букв. Паметника постави), вместо глагола *postavil* се срещат варианти с глагола *zdvihnout* (вдигна) или *rozdvihnout* (издигна). Глаголът *zdvihnout* се появява само в три надгробни надписа в района на Крушчица, и то във формата за 3 л. мн.ч. При изписването на този глагол се стига и до изпускане на графемата <d>. Надписи К134А и К137Ц съдържат варианта <zvíhají>. Вариантът <zvuňají> се открива в К82. Този метод най-вероятно отразява начина, по който се е произнасял този глагол. Изпадането на съгласната *d* в съчетанието *zdv* е документирано в групата на чешките диалекти в *Архива на народния език*.

В два надгробни надписа са използвани варианти на глагола *pozdvihnout*. В надпис БЦ45 глаголът е в 3 л. мн.ч. – <podzvihli>, в надгробен надпис ЧС8 – в 3 л. ед. ч. – <podzvih>. При изписването на втория вариант се проявява характерна особеност за чешките диалекти в по-тесен смисъл, а именно изпадане на *-l* (*-л*) в окончанието за мъжки род на миналото причастие. И в двата варианта при глагола *pozdvihnout* се регистрира и размяна на местата на консонантите в съчетанието <zd> в <dz>. Причина за тази размяна трябва да се търси в говоримия език. В аудиозаписите⁷ от теренното проучване в Крушчица регистрирахме две реализации в произношението на този глагол – при един мъж (р. 1954 г.) като [pod'zvihne], а при друг мъж (р. 1942 г.) – като [pozvihne]. В първия случай се вижда, че при някои респонденти се е стигнало до преосмисляне на структурата на анализирания дума. Такова произнасяне не е регистрирано в чешките диалекти (*Архив на народния език*).

В надгробните текстове регистрирахме и диалектни влияния от банатските чехи в текстове, писани иначе на книжовен език. Става дума за замяната *ý* > *ej*, например <starej> (ЧС38), <zesnulej> (ЧС68) или <padlej> (К129А), и замяната *ě* > *í*, например <KLID NEZAPOMENUTELNÍ VĚČNÍ PAMÁTCE>⁸ (ЧС1).

Заклучение

В настоящата статия разгледахме написаните на чешки надгробни надписи в района на Чешко село, Бела църква и Крушчица. В същото време поставихме акцент върху начините на изписването им и върху не книжовните особености, които се срещат в тези текстове. Езикова изолация на чешкото малцинство, влиянието на немската, унгарската и сръбската среда, промените в лингвистичната и социалната доминация на езика, практическото отсъствие на литературна или друга писмена продукция, както и лимитираното образование по чешки език са довели до дестабилизиране на представите за книжовния чешки език и за неговия правопис. В надгробните надписи под влиянието на сръбския език преобладава фонетичният правопис. Правописната система обаче не е стабилизирана и поради това се стига до смесване на сръбски и чешки правописни особености. Затова в надписите на надгробните плочи глаголът *odpočívati* може да се срещне изписан в няколко варианта, например <odpočívaj> и <otročívaj>. Първият вариант запазва етимологичното <d> в представката *od-*. Вторият вариант отразява действителното произнасяне и при него е приложен фонетичният принцип. Идентично е вари-

⁷ Използваните аудиозаписи от проучването в Крушчица се съхраняват в Дигиталния архив. – Б. а.

⁸ Klid nezapomenutelní věčný památce – букв. Покой на незабравимата вечна памет. – Б. ред.

рането при изписването на <t> и <d> в думата *klid*. Морфологичната интерференция в сръбския език може да се установи при спрягането на глагола *odpočívati*, например *otpočívaju* (БЦ62), или при скланянето на съществителните *listopad* и *slzy*. В родителен падеж съществителното *listopad* получава сръбското окончание *-a*, напр. *listopada* (К35). В надгробния надпис ЧС14 съществителното *slzy* се среща с окончанието *-e* за винителен падеж множествено число в сръбски като <slze>. В някои надгробни надписи се наблюдава използване на сръбска лексика: в един от случаите чешкото наречие *zde* е заменено със сръбското *ovde*. Във въвеждащите части се регистрират форми на сръбския глагол *počívati*, който понякога съдържа чешка диакритика и се спряга като чешки глагол. В надгробните текстове се използват както чешки, така и сръбски названия на месеците. Регистрирани са и елементи с диалектен характер.

ИЗТОЧНИЦИ

А. Архивни колекции:

Архив за народния език: *Archiv lidového jazyka (ALJ), uložený v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR v Brně.*

Дигитален архив: *Digitalni arhiv Balkanološkog instituta (DABI) SANU.*

Б. Дипломна работа

Тесарж 2020: Tesař, Š. *České náhrobní nápisy v lokalitách Bela Crkva, Kruščica a Češko Selo v srbském Banátu.* Diplomová práce 2020. Vedoucí práce: Mgr. Pavel Krejčí, Ph.D. Ústav slavistiky FF MU Brno.

ЛИТЕРАТУРА

Джурич 2014: Đurić, V. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. Etnokonfesionalni i jezički mozaik Srbije.* Republika Srbija. Beograd: Republički zavod za statistiku, 2014.

Кокаисъл 2009: Kokaisl, P. *Krajané: po stopách Čechů ve východní Evropě.* [Praha]: Za hranice – Společnost pro rozvojovou spolupráci při Provozně ekonomické fakultě ČZU v Praze, 2009.

Щепанек 2003: Štěpánek, V. Mizející menšina. Historie a současnost českého osídlení srbském Banátě. // *Národopisná revue. Ústav lidové kultury ve Strážnici*, 2003, XIII, № 1, 3 – 10.

Утешени 1970: Utěšený, Sl. O posrbšřování kruščické češtiny v jugoslávském Banátě. // *Naše řeč*, 1970, LIII, № 3, 138 – 145.

Вукмирович 2014: Vukmirović, Dr. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji. Uredni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. i 2011. Podaci po seljima.* Republika Srbija. Republički zavod za statistiku. Beograd, 2014.

Превод от чешки: Мария Лолова

КАТЕГОРИЯТА ОДУШЕВЕНОСТ И НЕЙНОТО ОТНОШЕНИЕ КЪМ СКЛОНЕНИЕТО В НЯКОИ СЛАВЯНСКИ ЕЗИЦИ

Алена Данийова
Масариков университет, Бърно

Алена Данийова. Категория одушевлённости и её отношение к склонению в некоторых славянских языках

В представленной публикации рассматривается категория одушевлённости и её отношение к склонению в выбранных славянских языках. Категория одушевлённости рассматривается в чешском, русском и белорусском языках. Затем сравнивается до какой степени категория одушевлённости влияет на склонение имён существительных мужского рода в чешском, белорусском и русском языках, а также приводятся примеры склонения одушевлённых и неодушевлённых имён существительных мужского рода в таблицах.

Ключевые слова: категория одушевлённости и неодушевлённости, славянские языки, склонение, имя существительное, мужской род, чешский язык, русский язык, белорусский язык

Alena Danyiová. The Category of Animacy and its Relation to Declension in Some of the Slavic Languages

The presented publication deals with the category of animacy and its relation to declension in selected Slavic languages. Animate categories are examined in Czech, Russian and Belarusian. Subsequently, the extent to which the category of animacy affects the declension of masculine nouns in Czech, Belarusian and Russian is compared, and examples of the declension of vital and non-vital masculines in the tables are given.

Key words: the category animate and inanimate, Slavic languages, declension, noun, masculine, Czech, Russian, Belarusian

Темата за категорията одушевеност е изключително важна при изучаването и изследването на съвременните славянските езици. Категорията одушевеност в славянските езици се развива постепенно, като в старобългарския език¹ се проявява в много ранен етап от неговото развитие (Горшков 2004: 75). Категорията има определяща роля при скло-

¹ В оригинала на статията е използвано понятието *staroslovenština*, което според установената българска терминологична традиция съответства на понятието *старобългарски език*. – Б. пр.

нението на съществителните имена в съвременните славянски езици, например в чешки, руски и беларуски език. За разлика от споменатите славянски езици съществителните имена в съвременния български език не изразяват граматическо разграничаване между живи и неживи същества, като това е свързано със загубата на падежната система. В настоящия текст ще разгледаме тази граматична категория с акцент върху чешкия език в сравнение с други славянски езици.

Одушевеност

От началото на чешката литература до XVI век в категорията мъжки род поетапно се формира диференциация на две групи думи. Първата обозначава живи същества, а втората – предмети, явления и др. Към класа думи, означаващи живи същества, принадлежат названията на хора и животни², които са обособени като индивиди и могат да бъдат самостоятелно изброявани и възприемани (Покорни 1983: 20).

Одушевеността е независеща от синтаксиса граматическа категория, която включва названия на хора и животни, но не и названия на растения. При съществителните имена одушевеността е разбираана преди всичко в смисъл, по-тесен от този на биологическата одушевеност. Категорията одушевеност се проявява:

- в синтаксиса;
- в словообразуването;
- в склонението (флективната морфология) (Бахманова и кол. 2002: 571).

Във флективната морфология съществителните имена от мъжки род се разделят на две групи³:

- одушевени съществителни от мъжки род – *masculinum animatum* (имена на живи същества);
- неодушевени съществителни от мъжки род – *masculinum inanimatum* (имена на предмети и явления) (Покорни 1983: 20).

Одушевеността се проявява като решаващ фактор за избор на окончание само в мъжки род (Карлик и кол. 1995: 234). Одушевеността и неодушевеността⁴ често се означават като субкатегория, защото е типична само за мъжки род и е формално изразена само в някои падежи освен в именителен падеж ед.ч. (Покорни 1983: 22). Същия възглед споделя и М. Чехова, отбелязвайки, че одушевеността е характерен признак само за

² Имат способности за движение, размножаване и обмяна на веществата. – Б. а.

³ Тези две групи са се отделили в хода на историческото развитие на чешкия език. – Б. а.

⁴ В лингвистичната терминология още опозиция *animatum* : *inanimatum* (срв. Щиха и кол. 2013: 300) – Б. а.

съществителните от мъжки род, който се проявява само в някои падежи. Накратко казано, одушевеността като категория принадлежи единствено на съществителните имена от мъжки род (Чехова 1976: 24).

Категорията одушевеност в чешкия език и нейното отношение към склонението на съществителните имена от мъжки род

В чешкия език съществува разлика между биологическата и граматическата одушевеност и неодушевеност. Противоречието между тези две групи е обусловено от два фактора:

1. Езиково разбиране за действителността (противоречието е преднамерено, мотивирано):

- Неживи обекти се назовават с одушевени съществителни от мъжки род – това произтича от диспозицията при езиковото преобразуване на действителността към антропоморфизъм и анимализъм. Доказателство за тази особеност е метафоричният пренос на названия, като напр. *housle mají krk* (букв. *цигулката има шия*, бг.: *цигулката има гриф*), *čas běží* (букв. *времето тича*, бг. *времето лети*), *puška selhala* (букв. *пушката изневери*, бг. *пушката засече*) и т.н. Антропоморфизмът и анимализмът са характерни най-вече за названията на шахматните фигури: *ztratit střelce či jezdce* (*да загубя офицер или кон*); за названията на играчки: *pouštět draka*⁵ (*пускам хвърчило*), *koupit gumového panáka* (*да купя гумено човече*); за названията на картите за игра, които имат изображения на човешки фигури: *dostat filka*, *spodka* (*да изтегля вале*⁶), *dostat žolíka* (*да изтегля жокер*) и т.н. Също така форми на одушевени съществителни от мъжки род във винителен падеж ед. ч. се срещат и при експресивно употребени думи, напр. *jíst vuřta* (*ям вурст*), *dát si turka* (*поръчвам си турско кафе*), *natáhnout budíka* (*навивам будилника*), *plavat kroula* (*плувам кроул*) и т.н. При съществителното *nebožtík* (*покойник*) представата за човешко същество е силно изразена (Покорни 1983: 23 – 24);

- Биологично живи същества са назовани с неодушевени съществителни от мъжки род. Например съществителните *lid*, *dav*, *národ*, *skot*, *hmyz*, *dobytek* (*хора*, *тълна*, *нация*, *едър рогат добитък*, *насекоми*, *добитък*) обозначават биологически живи обекти, но принадлежат към неодушевените съществителни⁷. Граматическата категория одушеве-

⁵ На чешки думата „драк“ означава: 1. змей, ламя, дракон; 2. хвърчило. – Б. пр.

⁶ И двете думи означават *вале*. Първата е според немския тип карти, а втората – според широко разпространения в цял свят френски тип карти за игра. – Б. ред.

⁷ Множеството от различни индивиди, принадлежащи към една и съща общност (*dav*, *národ*, *lid*/*тълна*, *народ*, *хора*), включва мъже, жени и деца. – Б. а.

ност се отнася само за човешки или животински индивиди, но не и за техните събирателни (Покорни 1983: 24).

2. Разколебаване между одушевеност и неодушевеност:

- Неживи обекти са назовани с одушевени съществителни имена от мъжки род, напр. алгебрични термини, които означават неживи абстрактни понятия, но според своята словообразователна структура сигнализират за одушевени съществителни имена от мъжки род: *jmenovatel*, *násobitel*, *dělitel*, *mocnitel* (знаменател, множител, делител, степенен показател) и т.н. Подобна е ситуацията и при съществителните *činitel*, *ukazatel*, *jezdec* (фактор, показател, картотечен разделител)⁸ (Покорни 1983: 24 – 25);

- Живи обекти са назовани с неодушевени съществителни имена от мъжки род – съществителните имена *korál*, *bacil* и *mikrob* (корал, бацил и микроб) имат стари неодушевени форми, но по-новите са в съзвучие с природонаучното разбиране за одушевеност (пак там: 25).

Същевременно при съществителните имена категорията се характеризира с непостоянство, резултат от употребата на одушевлено съществително име от мъжки род като собствено име на нежив обект. Това разколебаване на категорията се среща при два типа съществителни собствени имена:

- Съществително нарицателно име на живо същество е използвано като заглавие на списание (напр. *Host*);

- Съществително собствено име е използвано като собствено име на нежив обект, напр. *Jupiter – nejvyšší bůh*, и *Jupiter – planeta sluneční soustavy* (Юпитер – най-висшият бог/Юпитер – планета от Слънчевата система), срв. *pozorovat Jupiter/Jupitera* (наблюдавам Юпитер) (Покорни 1983: 25).

Съществителните имена *koně*, *lidičky* и *rodiče* (коне, хорица и родители) се смятат за аномалии, защото в ИП⁹ мн. ч. имат форми за неодушевени съществителни, но на синтактично равнище се съгласуват като одушевени съществителни от мъжки род: *draží rodiče zemřeli*, *co ti lidičky dělají* (скъпите им родители починаха, какво ще правят тези хорица) и т.н. (пак там: 26).

Основната разлика в парадигмите на одушевените и неодушевените имена в чешки език е във формите за именителен и винителен падеж.

⁸ Многозначността на посочените чешки думи може понякога да се изразява и в случаите, когато една и съща дума означава както одушевени, така и неодушевени обекти, напр. *činitel* – 1. деятел, функционер, служител; 2. множител; 3. обстоителство, фактор; *jezdec* – 1. ездач (на кон); 2. канцеларски книгоразделител. – Б. а.

⁹ Аббревиатурите ИП, РП, ДП, ВП и МП и означават съответно именителен, родителен, дателен, винителен и местен падеж. – Б. пр.

При одушевените съществителни от мъжки род формите за ИП и ВП ед. ч. са различни, напр. ИП ед. ч. *pán, student, muž* (господин, студент, мъж), но ВП ед. ч. *pána, studenta, muže*. Неодушевените съществителни от мъжки род имат едни и същи форми за ИП и ВП както в единствено, така и в множествено число (Бахманова и кол. 2002: 571).

Влиянието на категорията одушевеност върху развитието на флексията при съществителните имена от мъжки род се проявява още в късния праславянски език. Неговото първо проявление е т.нар. родително-винителен падеж при одушевени съществителни имена от мъжки род. В по-нататъшното развитие влиянието на категорията одушевеност се проявява при ИП мн. ч. на неодушевените съществителни от мъжки род (Бахманова и кол. 2002: 571). Същевременно някои автори отделят персоналността като субкатегория на одушевеността в чешкия език. Изразно средство на персоналността е окончанието *-ové* при някои одушевени съществителни от мъжки род в ИП мн. ч., напр. *pánové, Dánové, Rusové* (господа, датчани, руснаци) и т.н. (Карлик, Некула, Русинова 1995: 234).

В чешкия, за разлика от руския и беларуския език, съществителните имена се делят на одушевени и неодушевени само в мъжки род, напр.: *muž, pán, profesor, kolega, doktor, docent* и др. (мъж, господин, професор, колега, доктор, доцент) – одушевени съществителни имена от мъжки род; *stůl, stroj, les, hrad, dům, pokoj* (маса, машина, гора, крепост, дом, стая) – неодушевени съществителни имена от мъжки род (Карлик, Некула, Русинова 1995: 234). В чешкия език определянето на одушевеността е много важно за правилното съгласуване на сказуемото с подлога, напр. при одушевените съществителни от мъжки род пишем т. нар. меко *-i* в сказуемото, но при неодушевените съществителни от мъжки род пишем т. нар. твърдо *-u*. Граматическата одушевеност не е задължително да се препокрива с признаците на реалната одушевеност, напр. названията на растенията имат форми на неодушевени съществителни *duby, stromy* (дъбове, дървета), докато съществителните събирателни имена, като *dobytěk, národ, lid, hmyz, dav* (добитък, народ, население, насекоми, тълпа), имат окончания на неодушевени склонитбени типове. С тези окончания се съгласуват и формите на прилагателните имена, местоименията и причастията¹⁰, напр. *Tyto malé národy měly vždy problémy a byly tím poškozeny* (Тези малки народи винаги са имали проблеми и поради това са били оцетявани) (Карлик, Некула, Русинова 1995: 234).

Одушевеността и неодушевеността играят важна роля и при формите на прилагателните имена и местоименията, които поясняват дадено съществително име: *tito pánové*, но *tyto stroje*; *milí chlapci*, но *krásné*

¹⁰ Имат се предвид минало деятелно и минало страдателно причастие, включени в посочения пример. – Б. ред.

zátku (тези господа, но тези машини; мили момчета, но красиви замъци). Във ВП ед.ч. неодушевените съществителни имена имат нулево окончание¹¹ (*hrad, stroj* – замък, машина), но одушевените винаги имат падежно окончание (*rána, muž* – господин, мъж¹²).

Неодушевените съществителни имат една и съща форма в ИМ и ВП мн.ч. (ИП мн. ч. – *hrady, stroje*; ВП мн. ч. – *hrady, stroje*), но одушевените съществителни от мъжки род в тези падежи имат различни форми (ИП мн. ч – *ráni, muži*; ВП мн. ч. – *ránu, muže*). Съществителните имена от мъжки род, завършващи на **-a**, **-e** (*předseda, soudce* – председател, съдия), без изключение са одушевени (Хавранек, Йедличка 2002: 59). Неодушевените съществителни имена от мъжки род в ИП ед. ч. имат нулево окончание (*hrad, stroj*), а одушевените или са без окончание (*rán, muž*), или са с окончание **-a** или **-e** (*předseda, soudce* – председател, съдия) (Хавранек, Йедличка 2002: 59).

Според вида на окончанието склонитбените типове за одушевени и неодушевени съществителни имена могат да бъдат твърди или меки. Твърдият тип одушевени е представен от *rán*, мекият тип одушевени – от *muž*. При типа *rán* трябва да се различават и подтиповете *hoch* (момък) а *občan* (гражданин), а при типа *muž* – подтиповете *otec* (баща) и *obyvatel* (жител) (Карлик, Некула, Русинова 1995: 244). При неодушевените и одушевените съществителни имена в ИП ед.ч. се различават две склонения и четири типа. При одушевените съществителни с окончание **-a** или **-e** различаваме две склонения и за тях имаме два типа. За склонението на съществителните имена от мъжки род имаме общо шест склонитбени типа (Хавранек, Йедличка 2002: 61).

По типа *rán* се скланят одушевени съществителни имена от мъжки род, които в ИП ед. ч. завършват на твърда или на неутрална съгласна¹³ и

¹¹ В този случай именителен и винителен падеж съвпадат (ИП *kdo? co?/кой? какво? – hrad, stroj*, ВП *koho? co?/кого? какво? – hrad, stroj*). Тук е необходимо да уточним, че изразите „без никакво окончание“ и „без окончание“, които можем да срещнем в по-старата научна литература, не са съвсем коректни и не отговарят на концепцията на съвременната граматика, тъй като се приема, че и в именителен падеж ед.ч. имената имат окончание – твърда, мека или неутрална съгласна или гласна), и така се класифицират по склонитбени типове. – Б. а.

¹² В този случай родителен и винителен падеж съвпадат (ИП *koho? čeho? – rána, muže*, ВП *koho? co? / rána, muže*). – Б. а.

¹³ Неутрална съгласна (*obojetná souhláska*) е специфично понятие в чешкото езикознание, което няма еквивалент в българската фонетична система. Разграничението между меки и твърди съгласни в чешкия език е свързано и с правописната норма: след мека съгласна задължително се пише т. нар. меко „и“ (**i**), докато след твърда – твърдо „у“ (**y**). Има обаче група съгласни, след които може да се пише както меко, така и твърдо „и“, като в някои случаи това разграничение има семантична или морфологична функция. – Б. ред.

които в родителен падеж ед. ч. имат окончание **-a**. По този тип се скланят и редица съществителни собствени имена като *Hugo, Marko* и фамилни имена като *Styblo* и *Vočadlo* (Карлик, Некула, Русинова 1995: 244). По типа *muž* се скланят одушевени съществителни от мъжки род, които в ИП ед. ч. завършват на мека или неутрална съгласна и които в РП ед. ч. имат окончание **-e**. Към него се причисляват и завършващите по подобен начин собствени и фамилни имена, като *Aleš, Řehoř, Kokeš, Kadlec, Halas, Beneš, Švec, Klimeš, Mráz, Vondrovic, Petruj* и др. По подтипа *obyvatel* (*жител*) се скланя съществителното име *přítel* (*приятел*), което в РП мн. ч. има формата *přátel* (Карлик, Некула, Русинова 1995: 244 – 245). Одушевените съществителни имена от мъжки род, които в ИП ед. ч. имат окончание **-a**, се отнасят към типа *předseda* (*председател*), а тези, които имат окончание **-e** – към типа *soudce* (*съдия*). Типът *předseda* има подтипове *sluha, husita* и *paňáca* (*слуга, хусит, палячо*) (пак там: 246).

Склонението на одушевените съществителни имена от мъжки род в чешки език е онагледено в следната таблица (Хавранек, Йедличка 2002: 62, 66):

Падеж	Твърд тип		Мек тип	
Именителен	pán	předseda	muž	soudce
Родителен	pána	předsedy, paňáci	muže	soudce
Дателен	pánovi, -u ¹⁴	předsedovi ¹⁵	muži, -ovi	soudci, -ovi
Винителен	pána	předsedu	muže	soudce
Звателен	pane! hochu!	předsedo!	muži! oťče!	soudce!
Местен	(o) pánovi, -u	předsedovi	muži, -ovi	soudci, -ovi
Творителен	(s) pánem	předsedou	mužem	soudcem

В РП ед. ч. при одушевените съществителни имена от мъжки род (от типа *pán*) се е наложило окончанието **-a**: *pána, studenta, doktora, slona* (*господин, студент, доктор, слон*) и т.н., за разлика от неодушевените съществителни имена от мъжки род (тип *hrad*), при които доминира окончанието **-u**: *hradu, parku, hotelu, sloupu* (*замък, парк, хотел, стълба*) и т.н. Окончанието **-a** се наблюдава при старинни съществителни имена в чешки език, като напр. *leden/ledna, říjen/října, chleb/chleba, ostrov/ostrova, kostel/kostela, les/lesa, potok/potoka, rybník, sýra, ovsa, octa* (*януари, октомври, хляб, остров, църква, гора, поток, рибарник, сирене, овес, оцет*) и т.н. В ДП и МП ед. ч. одушевените съ-

¹⁴ Двете окончания означават, че всички съществителни, които се причисляват към този тип, при определени обстоятелства могат да завършват на едното или другото от тях. – Б. а.

¹⁵ Съществителните имена, които се скланят по тип *předseda*, имат само окончание **-ovi**, напр. *předám dopis předsedovi, Otovi, kolegovi, Honzovi* (ще предам писмото на председателя, на Ото, на колежата, на Хонза) и т.н. – Б. а.

ществителни от мъжки род имат окончания **-u, -ovi, -i**, напр. *panu Janu Novákovi, příteli Tomášovi, soudci/soudcovi, předsedovi, kolegovi* и т.н. При неодушевените съществителни имена от мъжки род не съществува окончанието **-ovi** (Покорни 1983: 21).

Неодушевените съществителни имена с нулево окончание в ИП ед. ч. се скланят по типа *hrad* (с подтипове *ostrov, zámek, domeček*) и *stroj* (Карлик, Некула, Русинова 1995: 250). Неодушевените съществителни имена от твърд тип имат два (евентуално три) вида окончания, напр. *do hradu* (РП ед. ч.) – *do lesa* (РП ед. ч.), *na hradě (v lese)* (МП ед. ч.) – *na zámku* (МП ед. ч.) (Хавранек, Йедличка 2002: 62):

Склонението на неодушевените съществителни имена от мъжки род ед. ч. в чешки език е онагледено в следната таблица (пак там: 61):

Падеж	Твърд тип	Мек тип
Именителен	hrad	stroj
Родителен	hradu, ostrova	stroje
Дателен	hradu	stroji
Винителен	hrad	stroj
Звателен	hrade, zámku, domečku!	stroji!
Местен	(o) hradě, -u, ostrově, -u, domečku	stroji
Творителен	(s) hradem	strojem

Категорията одушевеност в руския език и нейното отношение към склонението на съществителните имена от мъжки род

В руския език разликата между одушевени и неодушевени обекти се изразява в системата на съществителните имена с помощта на формални граматични средства. Макар в съвременния руски език да няма склонителни типове за одушевени и неодушевени съществителни имена, се наблюдава разлика в склонението на одушевени и неодушевени съществителни имена от мъжки род във ВП ед. ч., напр. *вижу завод/вижу пионера*), и във ВП мн. ч. за всички родове на съществителните имена (напр.: *вижу заводи/пионеров, вижу книги/ученици, вижу окна/животных*) (Адамец и кол. 1996: 47). Склонението на одушевени съществителни имена от мъжки род единствено число в руски език онагледява таблицата (пак там: 61):

ИП	пионер (пионер)	писател (писател)	врач (лекар)	попугай (папагал)	воробей (врабче)
РП	пионера	писателя	врача	попугая	воробья
ДП	пионеру	писателю	врачу	попугаю	воробью
ВП	пионера	писателя	врача	попугая	воробья
ТП	(с) пионером	(с) писателем	(с) врачом	(с) попугаем	(с) воробьём
МП	(о) пионере	(о) писателе	(о) враче	(о) попугае	(о) воробье

Във ВП ед. ч. одушевените съществителни имена от мъжки род имат същото окончание като в РП ед. ч., а във ВП ед. ч. неодушевените съществителни имена от мъжки род имат същото окончание както в ИП ед. ч. (Хавранек 1961: 289). Нека сравним казаното със следващата таблица, която представя склонението на неодушевените съществителни имена в руски език от мъжки род единствено число (Адамец и кол. 1996: 61):

ИП	завод	автомобиль	плач	трамвай	улей
РП	завода	автомобиля	плача	трамвая	улья
ДП	заводу	автомобилю	плачу	трамваю	улью
ВП	завод	автомобиль	плач	трамвай	улей
ТП	(с) заводом	(с) автомобилем	(с) плачем	(с) трамваем	(с) ульем
МП	(о) заводе	(об) автомобиле	(о) плаче	(о) трамвае	(об) улье

Представените по-горе таблици онагледяват разликата при склонението на одушевените и неодушевените съществителни имена от мъжки род и това колко е важна категорията одушевеност в руския език.

Съществуват одушевени съществителни имена, които от граматическа гледна точка и въз основа на тяхното значение бихме класифицирали като неодушевени, но всъщност принадлежат към одушевените, напр. *покойник, мъртвец, робот, русалка, бог, снеговик* (бг. *снежен човек*) и др. И обратното – като неодушевени съществителни имена се скланят думи, които според лексикалното си значение бихме класифицирали по-скоро като одушевени съществителни имена, напр. *коллектив, армия, група, народ, толпа* и др. (Галкина-Фьодорук, Горшкова, Шански 1958: 204). При някои съществителни имена признакът за одушевеност или за неодушевеност не е съвсем ясно очертан:

- Названията на някои животни могат да бъдат разбирани като одушевени, напр. *ловить омаров* (*ловя омари*)/*покупать омары* (*купувам омари*);
- Като неодушевено се скланя съществителното име *дух*: *вносить дух сотрудничества* (*да внесе дух на сътрудничество*) (Хавранек 1961: 289 – 290).

Съществителните имена от мъжки род, завършващи на *-тель*, които означават математически понятия, в руски език се скланят като неодушевени съществителни, напр.: *умножить числитель и знаменатель* (*да умножа числителя и знаменателя*), *разложить на множители* (*да разложи на множители*) и т.н. В чешки език е точно обратното, най-често тези съществителни се скланят като одушевени съществителни имена, напр. *najít společného jmenovatele* (*да намеря общия знаменател*) (пак там: 290).

В случай че за назоваване на личности се използват неодушевени съществителни имена, като напр. *дуб, пень, колпак* (*дъб, пън, калпак*¹⁶), в РП ед. ч. те имат окончания на одушевени съществителни. Това обикновено са обидни изрази, които се използват в разговорния руски език, напр. *помню этого старого колпака, этого пня не уговоришь* (букв. *пмня този стар калпак, бг – помня този стар цървул; този пън не можееш да го придумаеш*) и т.н. Същевременно форми на одушевени съществителни имена имат съществителните в следните фразеологизми: *дать стрекача* (дословно „чуруликама“, *плюя си на петите*), *хватить трепака* (дословно „хвана танца „трепак“, *хващам ритъма*), *чесать гопака* (дословно „чеша танца „гопак“, *да се хвана на хорото*) и т.н. (пак там: 291).

Категорията одушевеност в беларуския език и нейното отношение към склонението на съществителните имена от мъжки род

В беларуския всички съществителни имена се делят на одушевени и неодушевени¹⁷. Одушевените съществителни имена означават названия на хора и на различни живи същества, като напр.: *студэнт* (*студент*), *сын* (*син*), *карова* (*крава*), *мужчына* (*мъж*), *муха* (*муха*), *карась* (*каракуда*) и др. Неодушевените съществителни имена означават названия на предмети, явления и чувства, напр.: *ключ*, *дыван* (*килим*), *дабрата* (*доброта*), *тэлефон* и др. В беларуския няма правило, което да гласи, че всяко съществително име, което назовава живо същество, трябва да е одушевено, и обратното. Разликата между одушевени и неодушевени съществителни имена се означава на граматическо равнище. Подобно на руския език, при одушевените съществителни имена формата във ВП мн.ч. съвпада с тази в РП, а при неодушевените – с ИП, напр.: ВП – *бачыць людзей* (*да видя хората*), РП – *плошча без людзей* (*район без хора*), ВП – *бачыць машыны* (*да видя колите*), ИП – *гэты машыны* (*тези коли*) (Бурак 1985: 111).

Склонението на съществителните имена от мъжки род единствено число в беларуския език онагледява следната таблица (пак там: 116):

ИП	сын	алень	крок	плуг	бор	ключ
РП	сына	аленя	кроку	плуга	бору	ключа
ДП	сыну	аленю	кроку	плугу	бору	ключу
ВП	сына	аленя	крок	плуг	бор	ключ
ТП	сынам	аленем	крокам	плугам	борам	ключом
МП	(аб) сыне	алені	кроку	плузе	бары	ключы

¹⁶ При аналогични случаи в българския език се употребяват други думи, означаващи неодушевени предмети. От примерите, дадени за руския език, в българския език се среща единствено думата *пън*, напр. *мълчи като пън*. – Б. ред.

¹⁷ На беларуски: *адусаўлёныя* и *неадусаўлёныя*. – Б. а.

От таблицата се вижда, че формите на одушевените съществителни от мъжки род съвпадат във ВП и РП ед. ч. (*сына, аленя – син, елен*), а неодушевените имат една и съща форма във ВП и ИП ед. ч. (*плуг, крок, бор, ключ – плуг, стъпка, бор, ключ*).

В множествено число съществителните от мъжки род в ИП имат окончания *-ы* или *-і*, в РП *-оў, -яў* или *-аў*, в ДП *-ам* или *-ям*. Във ВП одушевените съществителни имена от мъжки род имат окончания *-оў/ -яў* (също както и в РП), а неодушевените – окончания *-і/-ы* (също както в ИП). В творителен падеж имат окончания *-амі/-ямі*, а в местен *-ах/ -ях* (Бурак 1985: 118 – 119).

Склонението на съществителните имена от мъжки род множествено число в беларуски език е онагледено в следната таблица (пак там: 118):

ИП	сыны	алені	крокі	плугі	бары	ключы
РП	сыноў	аленяў	крокаў	плугоў	бароў	ключоў
ДП	сынам	аленям	крокам	плугам	барам	ключам
ВП	сыноў	аленяў	крокі	плугі	бары	ключы
ТП	сынамі	аленямі	крокамі	плугамі	барамі	ключамі
МП	(аб) сынах	аленях	кроках	плугах	барах	ключах

Изводи

За разлика от руски и беларуски чешкият език разграничава съществителните имена от мъжки род според категорията одушевеност и неодушевеност. В чешкия език категорията одушевеност е изключително важна, тъй като съществителните имена от мъжки род имат различни склонитбени типове за мъжки род одушевени и неодушевени. Затова в чешкия език е задължително разграничаването на съществителните имена от мъжки род на одушевени и неодушевени. В руския и беларуския език съществителните имена от мъжки род се скланят по подобен начин, по меки и твърди типове (напр. в руски твърд тип: *вол, шар, звук, зуб*, мек тип: *шмель, вихрь, конь, зверь*; в беларуски твърд тип: *сын, бот, верас*, мек тип: *ключ, алень, дождж*). В руски и беларуски език няма склонитбени типове за одушевени и неодушевени съществителни имена от мъжки род, но въпреки това при склонението им има разлика във ВП ед. и мн. ч. И в двата езика при склонение неодушевените съществителни имена от мъжки род имат едни и същи окончания в ИП и ВП ед. и мн. ч., но при одушевените съществителни от мъжки род окончанията в тези падежи са различни. В следващата таблица е направено сравнение на склонението на съществителното име от мъжки

род ед. ч. *syn* (*син*) в чешки, руски и беларуски език (Адамец и кол. 1996: 61):

<i>Падеж</i>	<i>Чешки</i>	<i>Руски</i>	<i>Беларуски</i>
Имен.	<i>syn</i>	сын	сын
Род.	<i>syna</i>	сына	сына
Дат.	<i>synovi, -u</i>	сыну	сыну
Винит.	<i>syna</i>	сына	сына
Зват.	<i>synu!</i>	---	---
Мест.	(о) <i>synovi, -u</i>	(о) сыне	(аб) сыне
Твор.	<i>synem</i>	сыном	сынам

От представената таблица се вижда, че склонението на съществителното име от мъжки род *syn* е много подобно в споменатите вече езици. В РП и ВП ед. ч. окончанието *-a* е еднакво и за трите езика. В ДП ед. ч. окончанието е *-u* (лат. *-u*), а в чешки освен него има и окончание *-ovi*. Форми за звателен падеж ед. ч. вече не съществуват в съвременния руски и беларуски език за разлика от съвременния чешки език, където те се използват много активно. От примерите може да се види, че склоненията на съществителните имена от мъжки род ед. ч. в чешки, руски и беларуски език са много близки, въпреки че чешкият език принадлежи към групата на западнославянските езици, а руският и беларуският – към източнославянските езици.

ЛИТЕРАТУРА

- Адамец и кол. 1996:** Adamec, P., V. Hrabě, J. Jiráček, I. Gr. Miloslavskij, St. Žaža. *Morfologie ruštiny I*. Brno: Masarykova univerzita, 1996.
- Бахманова и кол. 2002:** Bachmannová, J. a kol. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Lidové noviny, 2002.
- Карлик и кол. 1995:** Karlík, P. a kol. eds. *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Lidové noviny, 1995.
- Бурак 1985:** Бурак, Л. И. *Сучасная беларуская мова*. Вучэбнік дапаможнік для студэнтаў-завочнікаў ВНУ БССР. [Burak, L. Suchasnaya belaruskaya mova. Vuchebnik dapamozhnik dlya studentau-zavochnikau VNU BSSR.] Минск: Вышэйшая школа, 1985.
- Галкина-Фьодорук, Горшкова, Шански 1958:** Галкина-Фёдорук, Е. М., К. В. Горшкова, Н. М. Шанский. *Современный русский язык. Лексикология. Фонетика. Морфология*. [Galkina-Fedoruk, E. M., K. V. Gorshkova, N. M. Shanskij, N. Sovremennij russkij yazyk. Leksikologiya. Fonetika. Morfologiya.]. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1958.

- Горшков 2004:** Горшков, А. И. *Старославянский (древнецерковнославянский) язык*. [Gorshkov, A. I. *Staroslavjanskij (drevnetserkovnoslavyanskij) yazyk*. Učebное posobie dlya studentov.] Москва: АСТ: Астрель, 2004.
- Карлик, Некула, Русинова 1995:** Karlík, P., M. Nekula, Z. Rusínová. *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Lidové noviny, 1995.
- Куфнерова 1990:** Kufnerová, Zl. *Stručná mluvnice bulharštiny*. Praha: Academia, 1990.
- Покорни 1983:** Pokorný, L. *Gramatické kategorie*. České Budějovice: Pedagogická fakulta v Č. Budějovicích, 1983.
- Хавранек 1961:** Havránek, B. *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy. Díl I. Hláskosloví a tvarosloví*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1961.
- Хавранек, Йедличка 2002:** Havránek, B., A. Jedlička. *Stručná mluvnice česká*. Praha: Fortuna, 2002.
- Чехова 1976:** Čechová, M. *Mluvnické kategorie podstatných jmen ve vyučování českému jazyku*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1976.
- Щиха и кол. 2013:** Štícha, a kol. *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia, 2013.

Превод от чешки: **Цветомира Стоянова**

КАРЕЛ ХИНЕК МАХА (Karel Hynek Mácha, 1810 – 1836) е сред най-често срещаните имена на страниците на сп. „Славянски диалози“, което съвсем не е случайно. Първопричината е, че е сред най-убедителните примери за това какво означава понятието „поетически гений“ – той заговаря на литературен език, непознат до онзи момент в една страна, която от два века е не само политически асимилирана от Хабсбургите, но и в която немският език е имал привилегиите да бъде почитан като език на философията и на литературата. Името на Маха по традиция се свързва с поетиката на Романтизма и с раждането на модерната чешка поезия, но той е автор на стойности художествени произведения в областта и на прозата.

Достояние на българския читател са вече и редица разкази на Маха, които заедно с поемата *Май* и представителни за неговата поезия философско-лирически стихотворения са включени в тома, озаглавен *Избрано* (София: Парадокс, 2018).

Преди да публикува култовата си творба *Май* (*Máj*, 1836) и само година преди да напусне този свят, Маха създава своя единствен роман – *Цигани* (*Cikáni*, 1835), за чието авторство и днес продължават да се водят спорове. Усъмняването дали неговият приятел Карел Сабина, също писател, има участие в изграждането на текста, се дължи на факта, че произведението е публикувано едва през 1857 г., т.е. двадесет години след смъртта на Маха. Сред най-убедителните аргументи в защита на авторството на Маха са както сюжетната линия и наличието на ключови мотиви, които са основополагащи и в *Май*, така и самият изказ, специфичният синтаксис, поетическата имагинация, която е чужда на Сабина – белетрист, публицист и литературен критик. И тук, както и в *Май*, драматизмът в съдбата на героите е отзвук на екзистенциалната тревожност и безнадеждност, които съпътстват Маха през целия му твърде кратък живот. Неговите герои са белязани от стигмата на незаслужено страдание. Притихналата в прелест и тайнственост природа е сцената на трагедията на достойни хора, способни на силна и всеотдайна любов и пренебрегващи всякакви самосъхранителни граници.

**Афиш на филма *Цигани*
по едноименния роман на
К. Х. Маха (премиера 1922)**

Романът *Цигани* е непознат на българския читател. Изборът на XII глава (от общо петнадесет) е мотивиран от факта, че представя кулминационния момент в развързката на сюжетната интрига и съдържа ключови за Маха мотиви: престъпление и възмездие, обреченост на красотата и любовта. „Бащата убива бащата“ – финалната реплика на младия циганин, огласява един изключително характерен за художествения свят на Маха проблем за бунта срещу патернализма и възплътените в тази идеологема ипостаси на властта.

Сюжетната линия се гради около съдбата на младия циганин, останал в романа без име, но имаме основание да го приемем за алтер его на самия автор, тъй като възплъщава основните характеристики на неговия персонажен модел и по този начин става изразител на една цялостна, вътрешно непротиворечива представа за човешкия живот, която Маха прокарва през всичките си и поетически, и прозаически, и драматургични творби. Героят е отхвърлен и от семейството си, и от обществото – в романа този момент е генератор на сюжетираните събития, които са разгърнати в ретроспективен план именно в XII глава. Предхождащият я разказ има за цел да поддържа наративното напрежение посредством серия от недоизказани или нерешими до онзи момент ситуации, погълнати от водовъртежа на силни и съдбовни страсти. Експресивно пресъздадената емоция на героите никога не е мимолетна – от една страна, тя е израз на някаква непреодолима екзистенциална предопределеност, а от друга, внушението за нейната непреходност е постигнато чрез съучастието на потъналата в своята самотна тишина природата.

Въведение към разказа осъществява характерната за Маха пейзажна картина, която е изградена през погледа на непосредствено присъстващия повествовател. След описанието на дивата гора, високите скали, крепостните руини, сгъстената под тях колиба вниманието е фокусирано върху стария ветеран Барта – разказвача на истории, миловидната Леа и двамата цигани, от чийто разговор става ясно, че от дълго време никой не е виждал някогашната кръчмарка, но затова пък често пъти се мяркала някаква странна жена, която наричали Ангелина. Именно това са и основните герои в сюжетната линия, която ще поведе всички тях към една необратима трагедия. Ангелина ще се окаже не само някогашната кръчмарка, но и любимата на стария циганин, зад чийто самоличност се крие венецианският гондолиер Джакомо – за да отмъсти за своята похитена от графа любима, той ще извърши убийство и ще бъде осъден на смърт. В сцената на XII глава, която предлагаме в български превод, ще се разкрие още една тайна на Ангелина – прельстена от граф Валдемар, тя ще роди мъртво дете. Ема – законната съпруга на графа, страдаща от жестоката му ревност, умира при раждането. Измъчван от угризения, графът не желае да вижда сина си, за да не му напомня за нея, и го дава на Ангелина, а тя го изоставя четиригодишен в гората. Така момчето попада в цигански табор, а тя – вследствие на тежките душевни травми и терзаещата я вина – губи разсъдък си. Изоставеното от нея дете ще бъде разпознато в лицето на младия циганин, който е заподозрян, че е убил графа – своя кръвен баща, за да му отмъсти, задето се е отрекъл от него. Леа, която е била влюбена в младия циганин, се оказва също жертва на графа – Ангелина я отвеж-

да при него, за да му достави похотливо забавление, а това става причина за смъртта на девойката. Писмото на разкаяние, оставено от графа (глава X), разкрива истината, от която следва, че младият циганин наследява неговия замък. Като изразител на авторовата философия за живота, той обаче се отказва от възможността за охолен, но бездуховен живот, облича циганските дрехи и „тръгва на път из широкия свят“.

Романът е екранизиран през 1921 г. под режисурата на Карел Антон.

Жоржета Чолакова

Олга Аугустова в ролята на Ангелина

Хуго Свобода в ролята на Джакомо

ЦИГАНИ

Глава дванадесета

Беше три следобед. В съдебната зала на близкото градче се събираха съдиите и съдебните заседатели. Дъждът беше вече спрял и през разпокъсаните облаци слънцето поглеждаше от време на време към зелената природа, изпращайки немощни лъчи и в съдебната зала през готическите ѝ прозорци. Това беше просторна зала, построена във формата на звезда; на всички страни имаше ниски сводести прозорци в готически стил, а на северната страна беше единственият ѝ вход. От готическия свод на тавана висеше сребърен светилник. Над южния прозорец точно срещу вратата бяха гербовете на града, над останалите прозорци се вееха разноцветни флагове. Покрай прозорците по стените висяха окачени щитове, доспехи и други подобни. Срещу вратата стоеше дълга, покрита с жълто сукно маса, зад която в дълга редица се настаняваха пристигащите в залата членове на съдебния състав; на масата имаше множество книжа, мастилници, пера, попивателни и други такива неща, положени и пръснати на различни места. Служителите от замъка и главният управител също присъстваха. Удари три часът и председателят на съда влезе в залата. Членовете на съдебния състав се поклониха, той зае своето място и по даден знак стражите въведоха в съдебната зала лудата Ангелина. Тъй като я бяха открили до стария дъб, тя също беше незабавно задържана и докарана в близкия град.

С провлачена стъпка, опирайки се на дълъг здрав прът, тя крачеше наред залата; стражите застанаха от двете страни на вратата. Тя се спря в средата, повдигна глава и впери неподвижен поглед през ниския прозорец навън в далечината. Главата ѝ беше забрадена и само някоя посивяла къдрица се виеше по набръчканото ѝ лице и по оголения ѝ, загорял от слънцето, от несгодите на времето и от вятъра костелив врат. Горната половина на тялото ѝ беше покрита само с една груба, окъсана риза, а останалата част от дрехата ѝ се състоеше само от една червена пола. На праметнат през рамото ѝ отдясно наляво тънък ремък висеше торба, в която имаше няколко парченца сух хляб и някой друг плод. След всяка стъпка по белия под оставаха следи от босите ѝ окаляни крака. Цялата ѝ фигура излъчваше някаква крайна упоритост.

Писарят приготви перото си, но първият въпрос на председателя на съда: „Беше ли вчера в къщата на евреина?“, остана без отговор.

– Питам – повтори той – беше ли вчера вечерта в къщата на евреина? Лудата не продума.

– Трябва ли да те уча как се отговаря? – продължи да пита той.

Тя мълчеше, без да помръдне.

– Донесете скамейка! – заповяда председателят на стражите.

Лудата падна на колене и с висок, силен глас извика:

– Не аз, не аз, той беше, той! Не аз, аз съм бедна жена, луда, жалка просякиня; защо ме оставяте да умра от глад? Смилете се над моята неволя, смилете се над моята голота! Дайте милостиня! Милостиня!

Думата „милостиня!“ беше изречена с ужасяващ, неистово звучащ глас; и тя отпусна глава и потъна в дълбоко мълчание.

– Говорì – заповяда председателят, – беше ли в къщата на евреина?

– Не аз, не аз, той беше, той! – отговаряше лудата.

– Какво той? Кой е той? – питаше разследващият.

– Той беше, той беше! Той ме прелъсти – прелъсти ги – всички, всички; не аз, той беше, той прогони детето ми – на него, на него го подава мъртвата луна! – И пак замлъкна.

Като видя, че така доникъде няма да стигне с нея, председателят я запита направо:

– Кой уби граф Валдемар от Борек? Ти знаеш, била си там, когато са копали ямата.

Ангелина се изправи, в очите ÿ, приковани в стената, проблесна страшна мълния и цялото ÿ тяло започна неудържимо да се тресе, но не отговори нищо. Председателят даде знак и стражата въведе в залата двамата цигани.

– Кой от тези двамата? – питаше той.

Лудата вдигна очи и като се хвърли на врата на стария циганин, посочи с пръст към по-младия:

– Той беше! Той беше!

– Значи ти си убиецът на графа на Борек? – попита председателят.

По-младият циганин, който продължаваше да стои със скрита в пазвата си десница, пристъпи напред, без да продума.

– Дясната му ръка беше в кръв, когато го доведоха при трупа на графа – заяви управителят на замъка.

– Покажи дясната си ръка! – заповяда му председателят.

Циганинът стоеше, без да помръдне.

– Стража! – махайки с ръка, се разпореди председателят.

Един от стражите се приближи до младия циганин и като разкъса дрехата му, оголи дясната му ръка и гърдите.

Циганинът стоеше, без да помръдне.

Дясната му ръка беше впита дълбоко в гърдата му, кръвта бликаше от разкъсаната рана и се стичаше по ръката му и по гърдите.

Точно по средата на гърдите си имаше кървавочервен родилен белег с форма на вдигната за клетва ръка.

Присъстващите застинаха и „убиец на баща си!“ се понесе като една обща въздишка от устата на всички в просторната зала.

– Това е моят син, моят син! – викаше лудата Ангелина, която беше видяла белега.

И като се хвърли на врата му, извика:

– Той беше, той беше! – сочейки с пръст към по-стария. – Не аз, не моят син – моят син! Моят син! Той беше! Той беше! – И се спускаше ту към единия циганин, ту към другия, крещейки непрестанно безсмислени думи, докато накрая, напълно изтощена, се свлече между двамата в средата на залата и като шепнеше със заглъхващ глас „моят син! моят син!“, остана да лежи там безпаметна.

Младият циганин пристъпи и като сочеше с окървавената си десница към падналата на земята Ангелина, заговори:

– Да, това е моята майка! За какво да продължавам да крия своя род? Животът няма смисъл за мене. Тя е моята майка! Къщичката, която вие наричате еврейска, някога бе стряха на моята люлка, а високите скали до стария замък бяха стените на моя дом в детството ми. Ала една нощ, бях едва четиригодишен, майка ми ме отведе далече-далече. Два дни и две нощи вървахме все напред; на третата нощ заспах под дърветата в скута на майка ми, а на сутринта бях останал самичък в гъстата гора. Никой не отговаряше на плача ми, на моя зов; цял ден се лутах из гората, но не намирах никакъв изход от нея. Настъпи нощта. Изморен и гладен, залитах из дълбокия дол, докато изведнъж в далечината виждам червено зарево, а малко след това – високи пламъци. Приближавам. Край огньовете лежат хора, скупчени в причудлив безпорядък. Кученце виси на бозката на свиня, прасенце – на вимето на кучка. Деца и жени лежат полуголи в росната трева, покрили телата си само с гъстите си коси, без да имат с какво друго да се завият. Край огньовете лежат брадясали мъже. Ужасяваща мизерия! Това беше цигански катун. И мене, изоставеното дете, те приеха при себе си, и този мъж – посочвайки към по-стария циганин, – стана мой баща и ме учеше, на каквото сам се бе научил – на четмо и писмо.

Дълги години скитах с тях в непрестанна борба с времето, с вятъра и стихииите. Преди половин година двамата с моя спътник, всъщност с моя баща, се отделихме от техния катун; скитахме се из тоя край и случайно стигнахме преди известно време тук, в долината. Веднага познах местността, но не се издадох пред спътника си. Намерих скалната пещера, която от детството си добре помнех, за да пренощуваме, и там срещнах –

без да разпозная тогава в нея моята майка – лудата, тази тук жена. Разпитвах за майка ми, но напразно. С изключение на това, което старият ветеран ми разказа за лудата, която била предишната кръчмарка, никой друг не знаеше нищо. Влюбих се – ах! – И като закри с кървавата си десница пълните си със скръб очи, потъна в дълбоко мълчание. При така бързо случилите се едно след друго събития напълно беше забравил за Леа, но сега, като разказваше, си спомни за нея и огромна мъка налегна сърцето му с цялата си стаявана досега сила. Плачеше за първи път, от както бе на четири години; и когато в очите му не остана вече сълза, капки кръв потекоха по пребледнялото му лице.

– Продължи да говориш, и за нея също – призова го главният управител на замъка, – тя не е вече между живите.

Страховит вик прозвуча от устата на циганина; и той пак потъна в мълчание. Но след малко дойде на себе си и продължи своя разказ:

– Едва вчера лудата, която досега никой не знаеше коя е, за първи път сама разкри, че е била сводница на моята любима и че тя е бившата кръчмарка, и тогава аз разпознах в нея моята майка.

Циганинът млъкна, а Ангелина се надигна – сякаш се беше пробудила от дълбок сън, сякаш изгубеният ѝ разсъдък се бе завърнал – и каза с ясни, разбираеми думи:

– Това е моят син! Моят нещастен син! И аз – аз съм причината за неговото нещастие!

– И значи, ти си убиецът на граф Валдемар от Борек? Всичко свидетелства срещу тебе! – извикаха ужасени председателят на съда и управителят на замъка.

Циганинът не отговори.

– Ето, чети! – заповяда председателят, подавайки му писмото, което бяха намерили у убития граф и което му бе предадено от управителя на замъка. – Може би това ще те накара да признаеш своята страшна вина!

Като в сън циганинът пое подаденото му писмо, разтвори го и започна да чете високо и ясно: „Валдемар Ломецки, граф на Борек, на всички, които четат или слушат четенето на това писмо, изпраща своя поздрав и своята последна воля“.

И циганинът зачете – без прекъсване, като в дълбок унес, без чувство, без промяна на гласа – цялото писмо, докато стигна до думите: „дясната му ръка беше малко по-дълга от лявата...“. При тези думи той започна силно да трепери и продължи да чете бавно с глух, страховит глас, а при думите „Той трябваше да бъде прогонен далеч от моите владения!“, кървавата му десница несъзнателно се сви в юмрук; а когато малко по-надолу прочете: „По белега на гърдите му и по по-дългата му дясна ръка, както и по изкривената му на една страна фигура ще

бъде разпознат“, той отвори длан и я притисна върху белега на гърдите си. Смълча се за миг, потъвайки в дълбок размисъл. След това вдигна кървавата си длан и я притисна силно до челото си, студено като мрамор, а белегът на гърдите му бе останал напълно скрит под отпечатъка на кървавата му десница. Гласът му ставаше все по-тих: „И дори да бъде мой убиец, аз му прощавам и съм...“.

Не продължи нататък. Здравно стискаше сгънатото писмо и очите му се взираха в него. Беше като каменна статуя, vyplътила онази най-дълбока скръб, която предвещава отчаяние.

Старият циганин стоеше неподвижен. Лудата слушаше внимателно. В началото беше спокойна, но като чу това, се хвърли на земята и започна да се гърчи като червей по орнаментите на пода. От време на време със стиснат юмрук се удряше по челото и по гърдите, ала устата ѝ не издаваше звук. Но при думите „И дори да бъде мой убиец“, бързо се опомни и като извиси глас, извика:

– Той не е, не е, той не е мой син! Той – той беше! Не аз, не аз – той е убиецът на своя баща!

И като сочеше с пръст към по-младия и викаше „Той беше! Той беше!“, тя се хвърли на гърдите на стария циганин.

Но той я отблъсна и застана в средата на залата. Спокойно и смирено беше лицето му, цялата предишна страховитост и буйна страст бяха изчезнали от него, и пламъкът на отмъщението беше угаснал в погледа и в сърцето му.

– Тази жена е моята някогашна любима! – каза той, сочейки лудата Ангелина. – Вчера я разпознах, тъй като тя самата каза името си; и отмъщавайки на мъжа, който някога я бе прелъстил, аз убих бащата на това момче. Ето това писмо е свидетелство против мен¹.

Той извади навит на руло лист и го подаде на съдиите.

– И след като бъда наказан със смърт за своето престъпление, нека това писмо да служи за спомен и може би и за оправдание на момчето, за да не ме прокллина за смъртта на своя баща, защото за него аз бях много повече баща, отколкото собственият му родител!

Съдиите прочетоха писмото на висок глас; още веднъж попитаха стария циганин дали всичко е така, както е описано в писмото и както сега си признава.

– Да, така е – потвърди циганинът, – това писмо е написано отдавна, много преди да я срещна отново. Тогава не съм си мислил, че някой ден то ще се превърне в свидетелство против мен.

¹ Този израз отпраща към Книга на Иов 16:8: „Ти ме покри с бръчки, за свидетелство против мене“. – Б. ред.

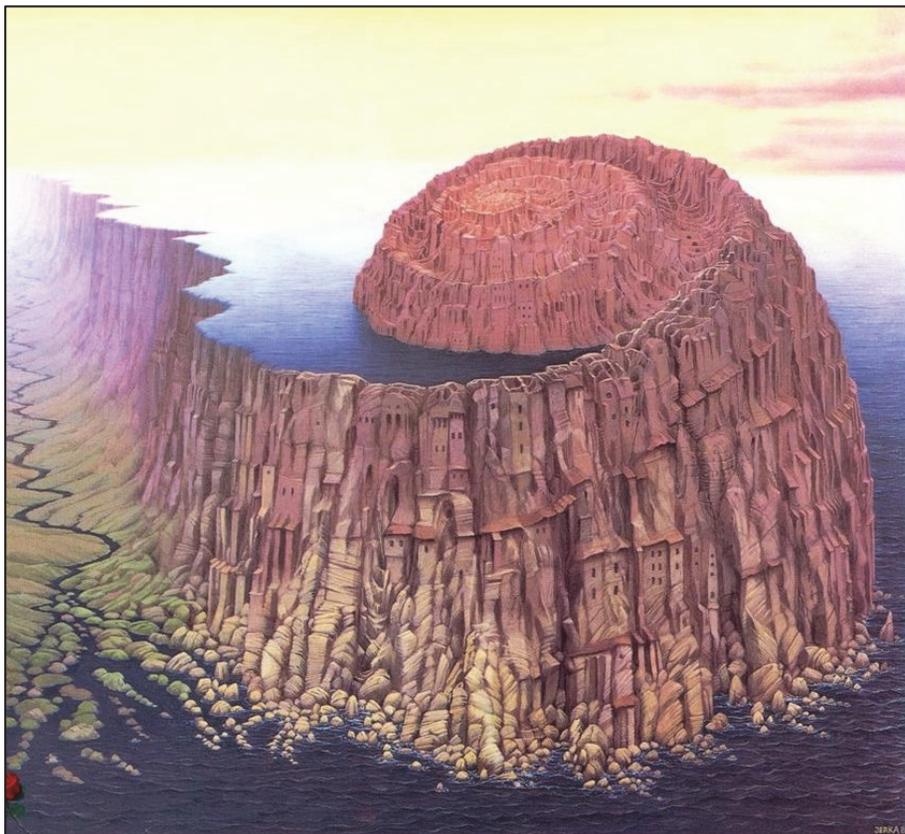
Замлъкна. Настъпи дълбока тишина.

Съдиите стигнаха до единодушно решение и присъдата гласеше: „След три дни да бъде обесен!“.

Лудата лежеше в краката му в несвяст, а младият циганин стоеше тъй, както преди – вцепенен, неподвижен като каменна статуя. Стискаше здраво писмото на убития си баща и очите му бяха вперени в него. Шепнеше глухо без памет, без мисъл несвързани думи:

– Моят баща! Баща ми е прелъстил моята майка – не, той е убил майка ми – чрез майка ми – не чрез майка ми е прелъстил моята любима – прелъстил е любимата на моя баща – моята майка – и моят баща е убил моя баща!

Превод от чешки: **Ангелина Недева**

Яцек Йерка, *Амонит*, 1989

Яцек Йерка (Jacek Yerka) е полски художник сюрреалист. Роден е през 1952 г. в Торун, където завършва Факултета по изящни изкуства в университета „Николай Коперник“. Картините му изграждат въображаемите светове на невъзможното, на една обезлюдена вселена, изградена от ярките цветове на мъчителната самота и на неосъществимите копнежи, от преливащите се форми на всичко, което отразява човешкото световъзприемане чрез разум и чрез съновидения. Носител е на редица престижни награди, включително на Световната награда за най-добър фентъзи артист, с която е удостоен през 1995 г.

ДАРКА ХЕРБЕЗ е сръбска поетеса от Босна и Херцеговина и преподавателка по сръбски език към Катедрата по славистика в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Завършила е сръбска филология във Филологическия университет на Университета на Баня Лука, където понастоящем е докторант.

Авторка е на стихосбирката *Дъщерята на Аполон (Аполонова кћи, 2008)*. Носителка е на множество поетически награди от международни фестивали, сред които „Фестивал на поезията за млади автори“ (Върбас), „Мелнишки вечери на поезията“ (Мелник) и др. Публикува в редица сръбски литературни списания и антологии, представящи най-новата сръбска поезия: *Извън кутията (Ван кутије, 2009)*, *Дани од снова (Дни от мечти, 2011)*, *Следи в пясъка (Трагови у песку, 2012)* и др. Нейни стихотворения са представени в бр. 16 на сп. „Славянски диалози“ за 2015 г. в превод на Блажо Николич и Гергана Иванова.

ТИ

И мирис бескрајног давања,
и горак укус немоћи,
и обрuch тихе борбе,
и свака бора на челу.
И даљина, та подмукла даљина.
И вријеме
којег је увијек премало.
И снага, и слабост,
и крик, и тиховање.
И љубав,
увијек љубав.
И ријечи је увијек премало.

ТИ

И ароматът на неизчерпаемото даване,
и горчивият вкус на безсилието,
и примката на тихите стълкновения,
и всяка бръчица по челото.
И разстоянието, ех, коварното разстояние.
И времето,
което никога не е достатъчно.
И силата, и слабостта,
и крясъкът, и умълчаването.
И любовта,
неизменно любовта.
И вечно недостигащите думи..

* * *

Нисам ни мислила да ћу те задржати.
 Лијепе ствари се најтеже сачувају.
 Нисам ни мислила да ћу те задржати.
 А можда и ниси толико лијеп.
 Нисам ни хтјела да те пустим у ову пјесму.
 А откуд онда у њој цијелој?
 Нисам хтјела чак ни да пишем.
 А зашто ме нервира оловка која престаје да ради?
 Нисам те ни тражила.
 Мисао је нашла мене.
 Ко ми брже измиче – она или ти?
 Нисам ни мислила да ћу те задржати.

СНОХВАТИЦА

Појавио си се као снови
 Ниоткуда
 Исувише лагано прошетао по зидовима једне душе
 Нечујно
 Без дозволе и питања
 Дошао и нестао
 А можда те није ни било
 Можда ми се само причинило

ДЕЦЕМБАРСКА

Можда је могло и боље.
 Можда је и било времена.
 Можда није само даљина,
 можда је постојала жеља.
 Можда смо могли имати парк
 или прве зимске пахуље.
 Можда нисмо само обојили сивило накратко.
 Можда смо на прољеће могли удахнути неку планину
 или неке љетне вечери отићи само у кино.
 Јесен намјерно не спомињем, нарочито октобар.
 Можда је могло и више,
 можда је и било времена.
 Ипак...
 Не бих се усудила рећи да нас није ни било.

* * *

Не съм си и помисляла, че ще те задържа.
 Хубавите неща се опазват най-трудно.
 Не съм си и помисляла, че ще те задържа.
 А може би дори не си чак толкова хубав.
 Не ми се щеше да те пускам в тези стихове.
 А как тогава в тях се озова?
 Дори не ми се искаше да пиша.
 А защо ли ме вбесява прекъсващата химикалка?
 Не съм те търсила.
 Мисълта намери мен.
 Кой ми се изплъзва по-успешно – тя ли, ти ли?
 Не съм си и помисляла, че ще те задържа.

СЪНОВИДЕНИЕ

Ти изскочи като сън
 От нищото
 Някак бавно, бавничко обходи огражденията на душата
 На пръсти
 Без разрешение и без въпроси
 Дойде и изчезна
 А е възможно и да не те е имало
 Може само да ми се е сторило

ДЕКЕМВРИЙСКО

Сякаш можеше и по-добре.
 Сякаш имаше и време.
 Сякаш не е и до разстоянието,
 сякаш трепкаше желание.
 Сякаш можехме да се сдобием с парк
 или с първите снежинки зиме.
 Сякаш не обагрихме само за кратко цялата сивота.
 Сякаш напролет бихме могли да вдишаме планината
 или пък някоя лятна вечер да отидем на кино.
 Есента умишлено не споменавам,
 още повече – октомври.
 И въпреки това...
 Не бих се решила да кажа, че дори не ни е имало.

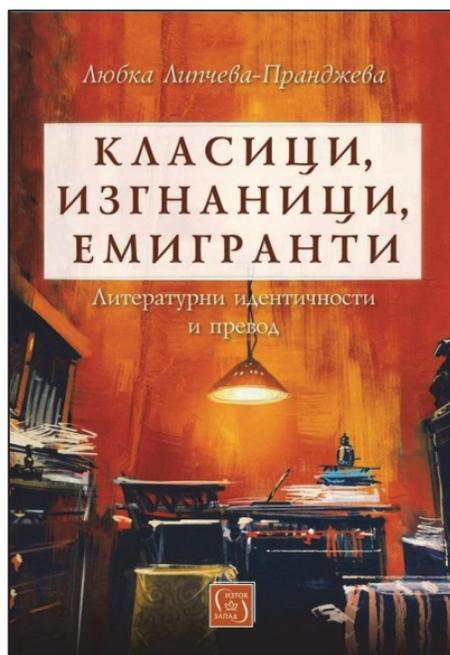
Любка Липчева-Пранджева. *Класици, изгнаници, емигранти. Литературни идентичности и превод.* София: Изток – Запад, 2020, 415 стр. ISBN 978-619-01-0654-8.

Проучването на чуждоезичните преводи на български литературни произведения и на възприемането им в съответната културна среда е изключително важна литературоведска задача, която в делника на изследвателя често се натъква на редица препятствия. Основното от тях е значително ограниченият достъп на българистите до редица източници, налични единствено в чуждестранни архиви и библиотеки.

В предишна своя книга – *Битие в превода. Българска литература на немски език (XIX – XX в.)* (München Berlin: Verlag Otto Sagner, 2010), Любка Липчева-Пранджева поднесе плодотворни изследователски заключения,

станали възможни чрез достъпа до съответните източници в чужбина. В настоящата си монография *Класици, изгнаници, емигранти. Литературни идентичности и превод* литературоведката запазва, но и разширява акцентите, поставени в предишните ѝ изследвания (не само в посочената книга).

Класици, изгнаници, емигранти. Литературни идентичности и превод започва с методологико-въвеждаща глава (с. 7 – 38), като понататък в същинската си част включва самостоятелни глави, посветени на отделни автори, започвайки от XIX век и достигайки до непосредственото настояще. В първата ѝ част става дума за представителни фигури от твърдото ядро на българския литературен канон – Вазов, Яворов и Йовков, допълнени с по-рядко допускания до този периметър Кирил Христов. Те се обособяват в същото съотношение и по друг маркер – на онези, които имат присъствие в чуждата езикова и културна среда

единствено чрез преводите на произведенията си („твърдите“ класици), и онзи, който и житейски пребивава в чужбина (К. Христов). Средната, преходната част на книгата е посветена на две фигури на действително завръщане в българския език и българската литература. Кирил Христов и Христо Огнянов се завръщат в България както в личностно-житейски, така и в творчески план, буквално носейки със себе си българските си творби, писани в чужбина. Ако в първата част на книгата във фокуса на отделните микроизследвания стоят преди всичко преводите на посочените автори на чужди езици, като се започне от Кирил Христов, към този проблемен кръг се присъединява и друг, посветен на отношението „литература и емиграция“. Любка Липчева-Пранджева обособява и анализира различните аспекти на това сдвояване, съотнасяйки го към два основни типа емигранти – доброволните и прокудениите. Кирил Христов разиграва най-известното самоинсцениране на доброволния литературен, а и светогледен емигрант. Като емигрант от същия тип може да се разглежда и Димитър Инкьов, разбира се, в съвсем различна политическа среда. Случаят с Илия Троянов от мое гледище е доста заплетен. Емигранти в традиционния смисъл са неговите родители, емиграцията не е негово съзнателно решение. Освен това творчеството на Илия Троянов няма отношение към българския език. Въобще, както внимателно е анализирано и от авторката във финалната глава на книгата, „емиграцията“ при Троянов не предхожда творчеството му, а идва по-късно в него като една специфична тема. Напротив, Христо Огнянов е един от най-ярките примери за принудения емигрант, за прокуденика, който за цял живот ще остане посветен на своята духовна родина, на ограбената от комунизма България. Още тук бих искал да изразя принципния си скептицизъм, че творчеството на Димитър Динев може да бъде мислено и дефинирано в рамките на понятието „емигрантска литература“. То, подобно на това на Троянов, няма отношение към българския език, а освен това след падането на комунизма и границите в Европа понятието „емиграция“ придобива съвсем друг смисъл.

Започвайки от Христо Огнянов, втората част на книгата обхваща автори, които житейски са се установили в чужда езикова среда, но творчески и научно се движат между два езика, като това движение също има различни изражения. Христо Огнянов (научно и с помощ по отношение на немския език) и Димитър Инкьов (художествено-есеистично) се придвижват от българския към немския като език, на който пишат текстовете си. Илия Троянов и Димитър Динев творят изцяло на немски език и едва и единствено чрез преводите на произведенията им се „завръщат“ в българския. Както е видно и от досега от-

белязаното, като цяло вниманието в книгата е съсредоточено върху литературнотекстовите преходи между българския и немския език, между българските и немскоезичните културни контексти. Като обща концепция монографията е внимателно премислена и стройно и прегледно изградена.

Всяка от главите обаче запазва своята самостоятелност, демонстрира своя постройка, акценти и изследователски прийоми и в този смисъл може да се чете и напълно независимо от останалите.

Преди обаче да пристъпи към конкретните анализи, в главата *Увод* (с. 7 – 38) Л. Липчева-Пранджева предлага литературнотеоретически зарисовки върху понятието „световна литература“, както и ориентири към съдържанието на отделните глави и преследваните в тях изследователски цели. С оглед на първия аспект бих искал да отбележа накратко следното.

В български контекст върху понятието „световна литература“ могат да се водят единствено и само интригуващи и ефектни теоретични дискусии. Дори ако се ограничим единствено до накратко обсъдените от Л. Липчева-Пранджева негови теоретици – от Гьоте през Ауербах до Дамрош, Казанова и т. н., повече от ясно е, че понятието „световна литература“, макар да притежава едно относително простичко твърдо ядро, е разтегливо като планетарен локум¹. Но която и от вариативните му сладостни нотки да вземем, дали Гьотевата „утопичност“ (с. 11)², или някоя от литературоведски значително по-издържаните дефиниции на Дамрош, към настоящия момент вероятността чрез него конкретни български творби и автори да могат да бъдат „мислени“ като „световни“, не просто клони, а е направо залостена в нулата³. От мое гледище анализиране на български автори през парадигмата на „световната литература“ е невъзможно. Ето и още един аргумент в тази посока.

Ефектната, подхваната на няколко пъти в увода и споделяна от Л. Липчева-Пранджева позиция, че „световната литература се пише от

¹ Л. Липчева-Пранджева има надеждата, че чрез понятието „превод“ „безкрайната верига от нови и нови модели за световност на литературата“ ще преустанови роенето си (с. 19). Може би не толкова самото роене на моделите е заплаха, колкото практико-аналитичната им нефункционалност.

² Аз бих добавил, че бележките на Гьоте за „световната литература“ (някои от тях цитирани на с. 10 – 12) до такава степен са пронизани от превъзбуден оптимизъм по спасяването на човечеството чрез побратимяване на националните литератури, че могат да бъдат четени като подранила културна програма на световния комунизъм.

³ Чувам, че двама-трима съвременни български автори са клекулнали в стартовите блокчета за изстрелване в „световната литература“. Бих искал да предупредя, че дългото стоене в подобна позиция упражнява неимоверен натиск върху коремно-чревния тракт.

преводачите“, държи сметка за факта, че без превода „световната литература“ би била „създавана“ единствено за малцината преди всичко професионални литературоведи, които могат да четат чужди литературни произведения в оригинал. В същото време е очевидно, че сам по себе си преводът на чужд език не може да снабди дадено произведение със световна одежда. За това са необходими още множество предпоставки, сред които от основно значение е интензивната интертекстуално-художествена и литературоведска рецепция на превода. Брутален антипример в случая е българската литература. Наличието на множество нейни преводи на чужди езици не я е ощастливило със световно битие. За нея всичко приключва във факта на превода или в най-добрия случай – малко след него, в няколкото редки отзиви и рецензии.

В този смисъл адекватно е решението на Л. Липчева-Пранджева да не се впуска нито в прекалени теоретизации, нито в търсене на доказателства за превръщането на българската литература в (част от) „световна(та)“, а чрез по-частни аспекти от парадигмата на „световната литература“ да търси отговори на въпроса по какъв начин преводът на български литературни произведения на чужди езици влияе върху образа и статута на авторите им в родната културна среда (с. 24). Л. Липчева-Пранджева предпочита да назовава този статут „литературна идентичност“. Оттам и подзаглавието на книгата ѝ.

Сред няколкото изследователски подхода, приложени в книгата, бих искал като начало да открия използването на изследователски фигури или модели, през които текстовете на дадения автор и техните преводи биват съотнесени едни към други. Такъв е случаят с главите за Вазов и Кирил Христов. В тях по същество е следвана идентична изследователска стратегия, макар че резултиращите наблюдения водят до различни заключения.

Първата глава *Патриарха – раждане в своето и чуждото* (с. 39 – 106) прилага следната критическа фигура модел. Основното питане звучи така. Допустимо ли би било определени творчески решения и социокултурни ходове на Вазов да се съотнесат и обвържат в надредна аналогия⁴? Дали в тях не се разпознава една странна, но и издайническа

⁴ Главата *Патриарха – раждане в своето и чуждото* (с. 39 – 106) представлява сбор от няколко микроизследвания. Макар в тях да може да се разпознае въпросната ефективна свързваща ги критическа аналогия, по отделните подглави и дори по някои от техните части е работено самостоятелно. Така главата придобива „ризоматичност“, като читателят има значителна свобода сам да проследява, подбира и рекомбинира отделните микроанализи. Например преводите на Вазови произведения на немски език и свързаните с тях метатекстове не са разгледани компактно в отделна част, а са обект на множество аналитични зарисовки, откриваеми на различни места в главата.

корелация между странстващия Вазов, описанията на чуждоземни странствания в собствените му творби (напр. от стихосбирката *Италия*) и очевидната загриженост на Вазов да осигури чуждоезиковите „пътешествия“ на произведенията си? От друга страна, дали късните излети на Вазов из родните градове, села и паланки не добавят още един, завършващ пласт към тази аналогия, прицелвайки се в провеждане на микросоциологическа анкета сред населението до каква степен личните му стратегии, включващи и превеждането на произведенията му на чужди езици, са сработили с оглед на превръщането му в „патриарх“?

От главата *Патриарха – раждане в своето и чуждото* би могла да се извлече и една типология на армията от свързани и несвързани помежду си „помощници“ на Вазов, при осъществяването на преводите на чужди езици. Първата и най-важна батарея в нея включва личните му приятели, някои от които с изключително високи икономически и политически позиции, напр. Гешов, Шишманов и т. н. Втората група събира неговите възторжени почитатели, най-вече студенти, които след установяването си в чужбина полагат усилия за популяризирането на творчеството му в съответния чуждоезичен контекст, поемайки включително и ролята на преводачи⁵. Третата група са собствено преводачите на произведенията му. С оглед на нея специално отбелязване заслужава фактът, че в повечето случаи това са хора със слабо владение на българския език, един вид запалянковци⁶, които чрез преводите на творбите му търсят незаета ниша за реализация на амбициите си на посредници на чужди култури⁷.

В главата *Кирил Христов – конструкти на въобразеното чуждо* (с. 189 – 252) Л. Липчева-Пранджева следва модел, чрез който да се разкрие взаимосвързаността на разнопосочни явления. За целта изследователката подбира определени възлови творби и събития от творческата и житейската биография на автора, които след това поставя в наслагващи се една върху друга опозиции: между погнусеното напускане на България и триумфалното завръщане в нея, между охулването на съвремен-

⁵ Такъв е случаят например със загребския студент С. Вацов (с. 60).

⁶ Типичен е случаят с руския преводач В. Уманов-Каплуновски. Л. Липчева-Пранджева прегледно скицира как Вазов ловко използва пълната му неориентираност в българския език и българската литературна среда, за да го манипулира и така да блокира превода на други български автори на руски език (вж. 61 – 65).

⁷ Аз лично съм на мнение, че повечето от тези начеващи преводачи избират Вазов и въобще българската литература, тъй като, бидейки напълно непозната, тя е крайно „безопасна“. В съответната чужда среда почти никой не владее български, следователно много по-малко вероятно е курсите на преводите да бъдат забелязани и начеващият преводач да се провали още при първите си полети.

ната българска литература и нейното преподаване в курса по български език в Пражкия университет, между възвеличаването на германската раса и временното отричане от нея в полза на славянството и т. н. Всички тези апории заедно с обстоятелството, че през цялото време, докато е в чужбина, К. Христов пише на български и копнее да се „завърне“ в българската литература, доказват цялата проблематичност, целия провал на отказа му от „своето като родно“ (с. 196). Те доказват обаче и ефимерността на жестовете, противоречието между действителност и привидност, между публично заявяването и преживяното в чужбина далече от публичността.

Ако съположим тези две глави от книгата на Л. Липчева-Пранджева, ще видим, че единият (Вазов) се явява планово интронизиран „патриарх“ на същинско родното, а другият (Христов) – случайно пръкнал се литературен „пророк“ от Мойсеев тип, който, след като я е спасявал през чуждата пустиня, сега връща българската литература в историята и обетованата родина.

Бих добавил и още нещо. Няма съмнение, че и двамата са самовлюбени. Единият (Ив. Вазов) е по-завоалиран, по-обран, подмолен и лувкав, другият (К. Христов) – експониран, агресивен, праволинеен и по същество – самовредящ си. За претенциозния български поет или писател – в миналото, а и днес – финално доказателство за собственото му величие е, разбира се, превеждането на произведенията му на чужди езици. Нещо повече, в българската среда преводите на чужди езици се разглеждат като самостоятелно и автоматично произвеждащи величие. Както и конкретното проучване на Л. Липчева-Пранджева показва, започвайки от Вазов, българската литературна и културна среда с изключение на наистина малцина скептици винаги е жарко и безкритично готова да вярва и да се превъзнася по тази преводна изключителност. Да посрещаш самонапомпалия се с чуждоземско сияние Кирил Христов със салюти и влакови шпалири, е тежка проява на крайно малодушие и бездънно чувство за малocenност у посрещашите!

Що се отнася до различните изследователски подходи в книгата, ясна хронологична творческобиографична линия следват главите за Христо Огнянов и Димитър Инкьов. В *Българските езици на Христо Огнянов* (с. 253 – 296) това е хронологията на отделните му стихосбирки, първоначално разгледани самостоятелно една за друга, а в края на главата – съотнесени на основата на отделни елементи. Акцентът е поставен върху поетико-тематичните им аспекти.

При цялата ми професионална благоразположеност към Христо Огнянов трябва да призная, че дори и много плътните и обобщаващи

наблюдения на Л. Липчева-Пранджева върху светогледните, тематичните и стилистичните особености на поезията му не можаха да ме убедят в естетическата ѝ стойност. Уважение и признание заслужават родолюбието му и огромните му усилия за запознаване на западногерманската научна и културна среда с историята, културата и литературата на България. Не че тя някога особено се е интересувала от тях! Монографиите и съставителството му на немски език имат своята историческа стойност. Лириката му обаче бих разглеждал по-скоро като свидетелство за времето и за личния му духовен свят, а не като по някакъв начин открояващо се художествено явление.

За разлика от панорамния поглед към Хр. Огнянов главата за Д. Инкъов, *Димитър Инкъов. За късите пътища и дългото пътуване на читателя* (с. 297 – 334), проследява един кратък творчески и биографичен участък – от първите му публикации през 1950-те до емигрирането му в средата на 1960-те. Чрез сбити критически скици Л. Липчева-Пранджева последователно въвежда читателя в ранните му текстове, но когато трябва да обсъди рецензентските отзиви за тях, акцентът някак неизбежно се измества към базовите характеристики на тогавашната българска литературна среда – невежество, тъпоумие, зверско лицемерие, нечовешка подлост и коварство, гонене на самоизгода и угодничество, безгръбначност и т. н. Ясно е намерението на изследователката да осъществи засрещане на личните късни спомени на автора с действително случилото се с ранните му творби в България. Аз обаче не бих се доверил безкритично на собствените му версии. Разказът за бягството му на Запад е образцово четиво за наивници (с. 330).

Главата *Майчин или авторски – езикът като избор за литературна идентичност* (с. 335 – 413) в началото си също следва модела на хронологично изградената творческа биограма, но и значително го усложнява, насищайки го с много детайлни информации от различни полета, като например от сферата на литературната социология – статистики за преводи и публикации, награди и т. н. Първоначално е очертана появата на онези текстове на Илия Троянов и Димитър Динев, в които доминира българска тематика, а след това отново хронологично е обхванат преводът им на български и рецепцията им в България. Фактологията в тази част е много богата и демонстрира отличната похватност – художествена, но и преди всичко публична – в позициониране на Троянов и Динев спрямо българската тема. Във финала на главата са обособени две подчасти: едната, посветена на „поетиката“ на Диневата проза, а другата – на скандала около българския превод на *Macht und Widerstand* на Троянов. Става дума за две частни изследвания, демонстриращи още

веднъж въпросната похватност. Макар да е неколккратно отбелязано, струва ми се, че е възможно по-конкретно и по-директно да се разнищи и критически оголи безспорно умелото бораване на двамата автори с мултикултурализма, с производството на български етнонационален екзотизъм, с чуждокултурните стереотипи за българите и т. н.

Главата за Пейо Яворов, *Яворов на немски – асиметрии на преводното присъствие* (с. 107 – 142), предлага друг изследователски подход. Тя е по-кратка, много компактна и вътрешно единна. Посветена е единствено на структурно-композиционен и сравнително-междуетиков анализ на отделен текст. В сравнение с многобройните вече анализи на стихотворението *Две души* предложеният от Л. Липчева-Пранджева остава преди всичко в сферата на морфограматически, морфосемантически и метрико-композиционни аспекти на произведението, като не се отклонява в доказването на вторично възникващи от тях и заплитачи се като вейки значения. Аз лично възприемам този анализ като примерно очертание на онова, което един преводач от структурно-художествено и морфосемантическо гледище трябва да е способен да разпознае в стихотворението, за да може след това адекватно да го преведе. След приключването на анализа си изследователката взема единични проби от многобройните преводи на стихотворението на немски език, за да установи дали подобно разпознаване се е случило. Е, не се е!

На следващо място бих открил работата на изследователката с чуждестранни архиви. Изцяло на изследване на отделен личен архив е посветена главата *Кирил Христов – конструкти на въобразеното чуждо* (с. 189 – 252). Важни изследователски заключения във връзка с произведения на Иван Вазов и Йордан Йовков е позволила и работа с архиви на германски издателства. Тъкмо недостъпността на архива на Христо Огнянов засега лишава изследователите от възможността да реконструират контекстите, в които българските му емигрантски стихосбирки са възникнали (с. 281, 284).

Не по-малко важни са изворите и библиографските систематизации в книгата. Повечето професионални литературоведи считат тези изследвания за стоящи далеч под нивото на тяхното призвание на ефирни тълкуватели. Затова решават да се отърват от „непрестижните“ усилия в тази посока, прехвърляйки ги към библиотекарите и библиографите. След като обаче в главата *Яворов на немски – асиметрии на преводното присъствие* (с. 107 – 142) Л. Липчева-Пранджева вече е предложила прегледно очертание на немските преводи на *Две души*, а в главата *Йорков на немски – статистики на четенето* (с. 143 – 188) – завършена библиографска, времева и количествена систематизация на

цялостната история на преводите му на немски език с конкретни разбивки по единични творби и сборници, по жанрове и по теми и т.н., всеки бъдещ изследовател ще може да разчита на твърда и окончателно проверена фактическа основа за собствените си търсения. Важни статистически и библиографски обобщения предлагат и приложенията към финалната глава *Майчин или авторски – езикът като избор за литературна идентичност* (с. 335 – 413).

Изследователката не остава единствено при презираната от мнозина текстуална и паратекстуална фактология. Наблюденията ѝ обаче винаги имат своите основания в нея, анализите израстват на нейна почва, а не са брани, както е при мнозина други „интерпретатори“, от цветолистчетата на собствената им фантазия. За жалост, на места авторката влиза в изказовата стилистика на подобни интерпретатори деконструктивисти⁸.

Книгата *Класици, изгнаници, емигранти. Литературна идентичност и превод* на Любка Липчева-Пранджева има достойнството да се насочва към слабо изследвани проблемни полета, предпочита да отваря дискусия върху тях, а не да дава окончателни отговори, съдържа разнообразни изследователски подходи и наблюдения, както и богата фактологическа информация, придържайки се към конкретността на литературните текстове и техните контексти.

Благовест Златанов

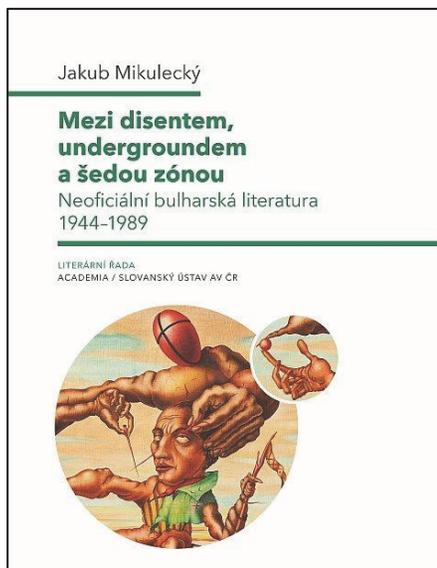
⁸ Поначало имам трудности с изречения като: „Изместен е преди всичко модусът на тази другоцентрична европейска картография, защото при цялата си демонстрирана фриволност фантазното движение всъщност категорично запазва ориентира на изходното като свой тълковен речник...“ (с. 53).

Jakub Mikulecký. *Mezi disentem, undergroundem a šedou zónou. Neoficiální bulharská literatura 1944-1989.* Praha: Academia / Slovanský Ustav AV ČR, v.v.i., 2021, 511 s. ISBN 978-80-200-3255-3 (Academia), ISBN 978-80-86420-78-3 (Slovanský Ustav AV ČR, v.v.i).

Европейската българистика се обогати с един стойностен академичен труд – *Между дисидентството, ъндърграунда и сивата зона. Неофициалната българска литература 1944 – 1989*, чийто приносен характер тепърва предстои да бъде открит от страна на българските научни среди. Неговият автор – Якуб Микулецки, е представител на най-младото поколение на чешката литературоведска българистика и още със своята дебютна монография убедително заявява присъствието си в научните среди, откривайки нови тематични посоки за чешкото, а и въобще за европейското

литературознание. Впечатляващите качества на проникновен изследовател са високо оценени от чешките научни среди, свидетелство за което е удостояването му с наградата на Чешката академия на науките за млад учен за 2022 г. Наградата е на името на чешкия изобретател химик Ото Вихтерле и е създадена през 2002 г. За първи път тя е връчена на представител на Славянския институт към ЧАН и при това за научна дейност в областта на българистиката. Монографията на Я. Микулецки представя на чешката читателска аудитория първото цялостно и пространно проучване на многообразните прояви на резистентност на българската литература срещу тоталитарния режим. А това е тема, на която дори българската научна мисъл все още е длъжница.

Още със своята докторска дисертация, която защитава като редовен докторант на Пловдивския университет през 2016 г., и с избора на темата за чешкия ъндърграунд и неговата емблематична фигура – Егон Бонди, Якуб Микулецки очертава бъдещото си изследователско поле:

това на независимата от идеологическите императиви на комунистическия режим литература. Българист по образование и литературен историк по призвание, Якуб Микулецки предлага на чешката читателска аудитория първото цялостно изследване, посветено на така наречената „неофициална българска литература“, чиято хронологическа рамка е маркирана от политическите граници на „народната република“. Предимствата на вънпоставената спрямо националния ни литературен контекст авторова позиция се проявяват в прилагането на концептуална и терминологична парадигма, формирана въз основа на задълбоченото и детайлно познаване на аналогичните литературни процеси в другите страни от Източния блок, както и на богатата база от научни изследвания, посветени на тази проблематика. В този смисъл монографията на Якуб Микулецки би трябвало да се чете не само като литературноисторически разказ за една отминала епоха, но и като респектираща със своята прецизност методологическа система, евристично приложима при изследване на релевантна проблематика.

В условията на идеологическа цензура и на безусловно регламентиран естетически канон във всички страни, следващи съветския модел на политическо управление, се създава „неофициална литература“, чието понятие Микулецки дефинира като продукт на определени политически обстоятелства, присъщи на страните от Източна Европа по време на комунистическия режим, т.е. като явление с ясно маркирани времеви и пространствени граници. Разбира се, недемократична, репресивна политика се е провеждала не само в този времепространствен исторически кадър и механизмите на идеологическата цензура са произвеждали сходни съпротивителни рефлексии и в други културни епохи и геополитически зони, но понятийният апарат и изследователската стратегия на монографията са конкретно обвързани с онези литературни явления, които са алтернатива на направляваните от комунистическата власт идейни и естетически директиви. В изследването на Микулецки „апокрифната“ художествена продукция е обвързана единствено с литературата, създавана извън идеологическите и естетическите императиви и независимо от издателската политика на комунистическия режим, но смятаме за напълно допустима и принципно възможна приложимостта на понятийния апарат, както и на някои основни тезиси и към други подобни литературноисторически процеси. А това вече говори за научната стойност на разглежданата монография и в една по-широка изследователска перспектива, надхвърляща тематичната рамка на разглеждания труд.

Многообразните прояви на българската неофициална литература Микулецки класифицира в три групи: 1) самиздатска литература;

2) литература „за чекмеджето“ и 3) конфискувана литература (с. 14). Очевидно и трите типа неофициална литература се създават и разпространяват в противовес на официалната литература, тиражирана от държавните издателства, но разликата между тях засяга преди всичко различните форми на читателска комуникация. По отношение на самиздатската литература Микулецки засяга един дебатиран в науката въпрос относно това доколко тиражът може да служи за критерий, при положение че в българския контекст тази категория не е силно застъпена особено в сравнение с някои други литератури от социалистическия лагер, като например руската, чешката, полската. Към тази група се отнасят произведения, преписвани на пишещи машини и разпространявани „на ръка“, поради което не би могло да се съди нито за броя на копията, нито за обхвата на аудиторията. Позовавайки се на други изследователи (по-конкретно на Михал Пршибан), авторът отбелязва, че минималният тираж на този тип издания е шест копия, което съответства на допустимия брой на листовите, между които се поставя индиго, преди да се сложат на ваялка на пишещата машина. Отпечатването на даден текст по този начин означава, че все пак той е предназначен да бъде разпространяван, но по неофициален път. Отсъствието на този показател отличава литературата, писана „за чекмеджето“ – при нея липсва дистрибутивна мотивация, тъй като от съображения за сигурност писателят, познавайки издателската конюнктура, не предлага своя ръкопис за публикация, нито прави своето произведение достойно на читателската публика посредством самиздат. Гаранция за автентичността на тези текстове според чешкия изследовател е фактът, че техните автори са починали преди падането на режима през 1989 г.

Микулецки определя групата на конфискуваната литература като най-сложна за дефиниране: към нея се отнасят текстове, които първоначално са толерирани в полето на официалната литература, но скоро след тяхното публикуване са спрени от продажба. От тази категория авторът си поставя за цел да избере онези произведения, чиято поетика нарушава социалистическия дискурс и същевременно е естетически репрезентативна.

Диференциалният признак на трите типа неофициална литература – самиздатска, „за чекмеджето“ и конфискувана, следователно се отнася до начина на разпространение, който в условията на идеологическа и естетическа цензура е действително един от основните идентификатори, разграничаващи всички тези издания от официално публикуваните и отговарящи на критериите на държавните издателства книги. И в трите типа неофициална литература чешкият изследовател открива прояв-

ление на два типа дискурс, които в определени случаи могат и да се съчетават – дисидентски и контракултурен: първият е политически идеологизиран в защита на човешките права и е насочен против марксистко-ленинската концепция за общественото развитие, обслужваща властовия модел на режима, докато вторият представлява преди всичко аполитическа естетическа реакция срещу нормативния характер на социалистическия реализъм. Според автора в българския контекст се реализира в по-голяма степен вторият – контракултурният дискурс, чиято сфера на проявление е не само литературата, но също изобразителното изкуство, музиката (особено на рок групите), хепънингът. Взаимодействието между двата типа дискурс в някои други национални контексти, както изтъква Микулецки, е не само съзвучно, но и конфронтационно в случаите, когато контракултурата разпознава в „елитното дисидентство“ авторитарния тон на официалната литература, независимо че огласява други идеологически ценности. Поради липсата на активни контакти на българското дисидентство със Запада и на задграничната диаспора на български интелектуалци емигранти, които да подкрепят „отвън“ това идеологическо движение „вътре“ в страната, според Микулецки в България е силно изразен контракултурният дискурс.

Направеният преглед на български изследвания по темата показва задълбочените познания на автора не само на емпиричния литературен материал, който той проучва, но и на специализираната научна литература у нас. Изтъквайки стойностните страни на българското литературно познание по този въпрос, в същото време авторът на разглежданата монография заявява и своята собствена изследователска позиция, която се дистанцира от наблюдаваната практика към този литературен кръг да се отнасят и произведения, публикувани в държавни издателства и свободно достъпни до читателските среди. В българските изследвания той откроява два основни подхода, според които този тип литература се определя или като „антитоталитарна“, или като „алтернативна“, като и в двата случая се допуска участието и на официално издадени текстове. Якуб Микулецки ясно дефинира своето изследователско поле, като изключва от него произведенията, публикувани в държавните издателства. Обект на неговото внимание остават само текстовете, които битуват като самиздат, които са останали като авторски ръкописи, и такива, които са били обект на рестрикции непосредствено след своето публикуване. „В никакъв случай нямаме за цел да изградим нов „антикомунистически“ канон“ – уточнява той, „още повече че някои от разглежданите автори са били с лява ориентация“ (с. 30).

Самият обект на изследване предполага неофициалната българска литература да бъде ситуирана в контекста на общественно-политическите процеси, настъпили след установяването на комунистическия режим у нас. Институционалният контрол, провеждан от държавно-партийната власт, е фактологично и аналитично очертан, а неговите последствия са проследени с оглед както на новообразуваните формирования, провеждащи директивите на литературното развитие, така и на жестоките сътресения в житейската и творческата съдба на десетки български писатели, осъдени от властта. С впечатляваща информираност Микулецки прави обзор на т. нар. „лагерна и затворническа литература“ на Змей Горянин, Йосиф Петров, Олга Чавова, Иван Дичев, Васил Зафиров, Иван Хаджииванов, Илия Кехайов, Стефан Стамов, Стефан Попстефанов, Герчо Джамбазов, Йордан Ковачев, Йордан Русков и др. В този тип литература са отразени не само личните преживявания и протестът против несвободата, наложена от режима, но и солидарността с антикомунистическото движение в Унгария, кулминирало през 1956 г.

Отделна глава в разглежданата монография е посветена на Яна Язова – „най-плодотворната писателска личност в периода 1944 – 1974“ (с. 92), чиито произведения в по-голямата си част остават „в чекмедже-то“, включително и нейните романи, посветени на българската история, които биват издадени едва посмъртно през 80-те години в условията на „перестройката“. Причините за отказа да бъде публикувана нейната трилогия *Балкани*, Микулецки вижда не толкова в някаква идеологическа или естетическа несъвместимост с официалния патриотичен курс, а по-скоро в персоналният етикет на Язова като „буржоазна писателка“. В монографията се включват като самостоятелни части и други аналитични текстове, персонално фокусирани върху отделни репрезентативни писатели: Русчо Тихов, Константин Павлов, Георги Мицков, Борис Христов, Георги Рупчев, Димитър Воев. По този начин в монографията се отваря двойна оптика, която съчетава панорамния обзорен разказ с фокусирано вглеждане в творческия профил и поетиката на емблематични творчески индивидуалности.

Като самостоятелен раздел на неофициалната литература чешкият изследовател разглежда дневниковата и мемоарната литература с антисоциалистическо съдържание, създавана преди 1989 г., при това в някои случаи и от официално признати писатели, литературни критици и учени, като Чудомир, Борис Делчев и Петър Диневков. Разбира се, става дума за техни непубликувани текстове, писани в продължение на десетилетия, в които авторите дават непосредствен и непредубеден израз на

своите съмнения, колебания и разочарования от случващото се най-вече в културния живот на страната. Тази двойственост между публичния и дневниковия образ Микулецки находчиво определя като „шизофрeнна дихотомия“, която е често срещано явление сред творческите среди по време на тоталитарния режим (с. 100). Към тази категория несъмнено принадлежат и дневниковите записи на Йордан Вълчев и Олга Чавова, които разказват за преживяното в политическите затвори. Ценни са и наблюденията върху дневника на Илия Бешков и на заявената позиция на карикатуриста срещу колективизацията, идеализацията на пролетариата, съветския атеизъм. За репресивните механизми на тоталитарната власт и фалша на публичния културен живот свидетелстват дневниците още на Змей Горянин, Йордан Русков, отец Данаил Мусински, патриарх Кирил, дори на обичания от режима поет Александър Геров или на Константин Константинов, чиито „неиздадени спомени“ излизат чак през 2011 г. В тази глава от монографията са представени дневниците и на редица други български интелектуалци, чрез които не само се реконструира истинското антихуманно лице на комунистическата власт, но се открояват специфични проявления на неофициалната литература в българския контекст. Освен като преки свидетелства на лично преживени или споделени сблъсъци с властта непубликуваните до 1989 г. мемоарни текстове стават основа и на романови сюжети, какъвто е случаят със *Семената на страха* (1991) на Ванцети Василев и с *Краят на потоците* (1995) на Свилен Капсъзов.

Контракултурата в условията на десталинизацията Микулецки очертава все така с безспорна вещина и аналитична прецизност. В самиздатската поезия на Русчо Тихов или на групата на „сърдитите“ русенски поети протестът, както отбелязва авторът, е насочен против „червената буржоазия“, против пошлостта, консуматизма и бездуховността на съвремието. Откроени са аспекти на поетиката, присъщи на аналогични литературни явления, свързани с различни национални контексти, като например замяна на ортодоксалното християнство с източнорелигиозни инвенции в поезията на Крум Ацев или експониране на еротичното в непубликувани стихотворения на Георги Мицков. Сред стихосбирките, чийто тираж е конфискуван веднага след появата им, е открoена книгата на Иван Динков *На юг от живота* (1967), огласяваща неговата гражданска непокорност. В областта на прозата е изведен алтернативният модел на т. нар. „производствен роман“ с оглед на неиздадените романи *Хроника на жестоките дни* на Филип Дахилов и *Покривът* на Георги Марков.

Картината на контракултурата в България е допълнена и с много точни наблюдения върху опитите на български драматурзи и режисьори, най-вече от Бургаския театър, още в края на 50-те години да противодействат на идеологическите и естетическите клишета. В главата, посветена на Константин Павлов, е очертан профилът на твореца, преодолял илюзиите на своето поколение. Неговите стихове, писани от 70-те години нататък „за чекмеджето“, са интерпретирани с много верен усет и с умение да се открие неговият уникален поетически свят, съчетаващ аристократично разграничаване от бездуховността на неговото съвремие и самоиронията. Определяйки поезията и драматургията на К. Павлов като „скачени съдове“, Якуб Микулецки открива образи, в които те се сговарят, като например този на Персифедрон или на унифицираните маси, които крачат в кръг (стихотворението *Адаптация* и пиесата *Бунт в неделя*).

Важен и стойностен литературноисторически синтез представлява частта, посветена на отзвук на Пражката пролет в неофициалната българска литература, по-конкретно в поезията на Христо Фотев, Биньо Иванов, в прозата на Златка Чолакова, както и в по-късните дисидентски издания от 80-те години, като например самиздатското списание „Мост“, или в стихове на Блага Димитрова. Микулецки се спира и на сатирата – поетическа и драматургична, която или не е допусната до читателската и зрителската аудитория, или веднага след публичната си поява е заклеймена от обслужващите режима литературни критици като идеологическа провокация – примерите, които коментира авторът, са *Люти чушки* и *Епиграмки в рамки* на Радой Ралин, *Библейски отгласи* на Владимир Кирицов, *Хипотези* на Иван Коларов, пиесата на Радой Ралин и Валери Петров *Импровизация*, *Ръкописи* на Иван Кулеков и др.

Съществен дял в неофициалната българска литература заемат самиздатските стихосбирки, на които авторът посвещава самостоятелна глава. Познанията му върху аналогичния феномен в другите страни от социалистическия лагер, както и на неговите проявления в българска среда гарантират високата научна стойност на неговите разсъждения и коментари. Така например книги, които са издадени не в държавни, а в частни издателства, преди да бъдат национализирани, не би било редно да се определят като самиздат, поради което Микулецки изключва от тази група сборника с разкази от 1948 г. *Завръщане* на писателя и журналиста анархист Велко Стоянов-Зидаря. „В българския контекст като самиздат или протосамиздат могат да бъдат определени независими издания едва след 1949 г. насетне, когато издателската дейност в страната е вече изцяло под монопола на държавните институции“ (с. 245).

Първият факт, свързан със същинския самиздат, който посочва Микулецки, е от периода на държавния цензурен орган Главлит (1952 – 1956) – това е напечатаната на пишеща машина стихосбирка на Змей Горянин *Нощ и ден* (1955), съдържаща и по-стари стихотворения. През периода 1963 – 1966 г. Микулецки откроява русенския самиздат, организиран от Веселин Тачев. Следват стихосбирката на Светлозар Йгов *Отсъствия* (1981), издадената посмъртно *Поезия* (1985) на Васил Урумов, *Бял лист* (1986) на Христо Николов-Ричката, *Целият бавен следобед* (1986), *Райски ябълки край Варвара* (1989) на Севдалин Генов, *До стената* (1988) на Красимира Алексиева, *Византийски елегии* на Драгомир Асенов, поемата на Георги Рупчев *Смъртта на Тибалт*, стихосбирката *Животът – капчица сълза* на Сабахатин Байрамов и др. Богатият литературноисторически преглед респектира както със своята обстойност, така също с дълбочината на аналитичните наблюдения, с внимателното вглеждане в поетиката на всеки един автор. По-слабото развитие на българския самиздат в сравнение с другите литератури, развиващи се при сходни обществено-политически условия, Микулецки обяснява с липсата на организирани дисидентски структури, както и с липсата на такива радикални и мащабни политически катаклизми, каквито се разгръщат в ГДР (1953), Унгария (1956), Чехословакия (1968), Полша (1956, 1980 – 1981). вследствие на което репресивните механизми на властта са действали срещу отделни личности, а не срещу организирано масово движение (с. 270). Като отличителна особеност на българския самиздат Микулецки отбелязва преобладаващото присъствие на кратките жанрови форми, най-често на сборници със стихотворения или разкази, които освен самостоятелно са публикувани и в самиздатските периодични издания – алманаха „НЛЮ“ или списанията „Кула“, „Мост“, „Глас“.

Приноси са също така страниците, на които като част от българската неофициална литература е представено творчеството на автори от турски произход, които реагират срещу проведената от режима репресивна акция, целяща замяна на техните имена с български. Литературното отражение на наречения от властта „възродителен процес“ Микулецки представя чрез творчеството на десетки турски поети, публикувано едва след 1989 г., както и чрез неиздания роман на Свилен Капсъзов *Краят на потоците*.

Монографията на Микулецки вписва в историята на неофициалната българска литература и нонконформистката група „Кукув ден“¹, свър-

¹ Названието на групата е различно от това на фолклорния празник Куковден. Понякога обаче е изписвано като една дума.

зана както с експерименталното кино, така и с емблематични литературни произведения, каквито са романът *Къщата* на Емилия Дворянова или стихотворения на Орлин Дворянов, както и различни дисидентски сдружения, на които се дискутират забранени автори и теми и се четат непубликувани авторски произведения. Въобще книгата на Якуб Микулецки представлява прецизно систематизирана литературна история на неофициалната българска литература от времето на тоталитарния режим. Респектиращи са както нейната широкообхватна тематична амплитуда, така и проблематизирането на самата същност и понятиите рамки на разглеждания комплекс от явления, който все още е недостатъчно проучен от българската литературна наука. Чрез уместно и ненадрапчиво съпоставяне на българската ситуация с други съизмерими национални контексти чешкият учен задава ценна изследователска перспектива, която разчита на компетентното и обективното прилагане както на типологически критерии, присъщи на литературата, създавана в контекста на контракултурата, така също и на внимателния интерпретативен прочит на представителни литературни текстове. Да се надяваме, че този приносен научен труд ще стигне до българската читателска аудитория, и при това скоро.

Жоржета Чолакова

Борис Йоцов. Биобиблиография. Съставител: Румяна Дамянова. София: Издателски център „Боян Пенев“ – Институт за литература – БАН, 2018, 272 с. ISBN 978-619-7372-17-5.

Изданието *Борис Йоцов. Биобиблиография* е първото и най-пълно представяне на научното наследство на българския учен, политик и общественик Борис Йоцов (1894 – 1945). Биобиблиографията е резултат от работата по интердисциплинарния изследователски проект „Българският литературен пантеон и славянският свят в научното наследство на Борис Йоцов: реконструкция на идеите“. Проектът е разработен от Института за литература към Българска академия на науките, а ръководител е проф. д.ф.н. Румяна Дамянова. Задачите, които си е поставили научният колектив, са цялостно представяне на творческото и научното наследство на Борис Йоцов и запознаване на българското общество с идеите, концепциите и изследователските му търсения. В дейностите по проекта е заложено реализирането на две генерални цели: завръщане на Борис Йоцов и в българската хуманитарна наука, и в европейската славистика.

Професор Борис Иванов Йоцов е български славист, юрист, литературен историк, критик и политик. През 1928 г. става първият българин, защитил докторска дисертация в Карловия университет в Прага, след което е дългогодишен преподавател по литература в Софийския университет „Свети Климент Охридски“, директор на Народния театър „Иван Вазов“, член-кореспондент на Българската академия на науките, министър на народното просвещение от 1942 г. до 1944 г., което се превръща в причина за трагичната му гибел. През 1945 г. Борис Йоцов е убит от комунистическите власти, които установяват тоталитарен режим на управление в България след Деветосептемврийския преврат

от 1944 г. След тези събития творчеството му е инкриминирано, което лишава следващите поколения от възможността да се докоснат до научните му постижения в областта на българската литература и сравнителното литературознание.

Научният колектив е воден от убеждението, че Борис Йоцов е „един от най-значимите изследователи на българската литература, на славянството и на славянската словесност“ (с. 9), който се отличава със способността си да „предусеща явления, процеси и методологически насоки, които вече днес, много след втората половина на същия век, са актуални и значими за съвременните хуманитаристични дирения“ (с. 11). Всичко това прави Борис Йоцов важна фигура в културния и литературния живот на XX век, а идеите му – заслужаващи внимание и днес.

Разглежданата биобиблиография е една от фундаменталните стъпки от процеса по възвръщане на интереса към делото на българския учен. В нея намират място следните раздели: предговор от проф. д.ф.н. Румяна Дамянова; обяснителни бележки, които набелязват основните правила за работа на съставителите; основни дати от живота, научната и обществената дейност на Борис Йоцов; публикации от автора, както и на материали за него преди и след 1945 г.; публикации от и за Борис Йоцов, издадени в чужбина. В биобиблиографията е включена само малка част от публикуваните в чужбина текстове, тъй като е замислен отделен по-обемна библиографски корпус, който да представи славистичните трудове и публикации на автора в български и чужди издания. Книгата е съпроводена от подробен справочен апарат.

В предговора към изданието проф. д.ф.н. Румяна Дамянова пояснява, че голяма част от публикациите са описание *de visu*, което гарантира достоверността на сведенията за библиографските описания. Всички те са подредени по хронологичен ред и обхващат периода от 1912 до 2018 г. Основен източник за съставянето на библиографията е библиографската картотека на Института за литература към БАН, както и публичните електронни каталози на най-големите български библиотеки, чужди библиотеки – чешка, словашка, полска, руска и др. В биобиблиографията за първи път се публикуват материали, снимки и документи, предоставени на съставителите от наследниците на Борис Йоцов.

Библиографските записи са съпроводени с анотации, които дават точна представа за съдържанието на съответния текст. В случая с текстовете на Борис Йоцов анотациите въвеждат в творческия му свят и помагат на читателя да получи първоначална важна ориентация за идеите и схващанията на автора, а подбраните цитати създават представа за авторския глас.

Най-голяма част от изданието заемат публикациите на Борис Йоцов преди 1945 г. В началото на тази част е представен опис на неговите стихотворения, публикувани в периода 1912 – 1920 г. В раздела са включени различни по жанр текстове, подредени хронологично. Сред тях са изследвания върху творчеството на български писатели от Паисий Хилендарски до Пенчо Славейков; обстойни статии върху творчеството на Иржи Волкер, Отокар Бржезина и други представители на славянските литератури; първите изследвания на български език върху литературата на лужишкия народ; сравнителни прегледи между творчеството на български и чужди автори; предговорни студии за съчиненията на Паисий Хилендарски, д-р Петър Берон, Любен Каравелов, Петко Славейков, Нешо Бончев, Илия Блъсков; рецензии и отзиви за учебници, художествени творби, театрални постановки и академични издания; коментари върху обществени и философски проблеми и размисли върху националната съдба. Тази кратка извадка дава представа за широките научни интереси на Борис Йоцов и ангажираността му с културния и обществен живот на страната.

С поместената обстойна анотация в библиографския запис и с редакторския коментар към предговора на изданието е поставен акцент върху съставителската работа на Борис Йоцов при издаването на *История на новата българска литература* от Боян Пенев след скоропостижната му смърт през 1927 г. В записите са включени предговорът на Борис Йоцов към първия том съчинения и бележките му, които са „знак за професионализма и изключителния пиетет към направеното от Боян Пенев“ (с. 10). С тези думи научният колектив отхвърля каквато и да е сянка на съмнение в почтеността на Борис Йоцов в ролята му на ученик на Боян Пенев и продължител на научното му дело.

До този момент по проекта са реализирани две книжни издания: *Борис Йоцов. Биобиблиография* (2018) и *Борис Йоцов. Съчинения. Т. I* (2018). В първия том съчинения са включени текстове на автора върху българската възрожденска литература. Повече информация за проекта и дейността по него могат да бъдат намерени в специализирания сайт (<http://yotsov.ilit.bas.bg/ot-boris-yotsov>), в който освен подробна информация за научната работа на екипа има и дигитализирани текстове на Борис Йоцов от три десетилетия.

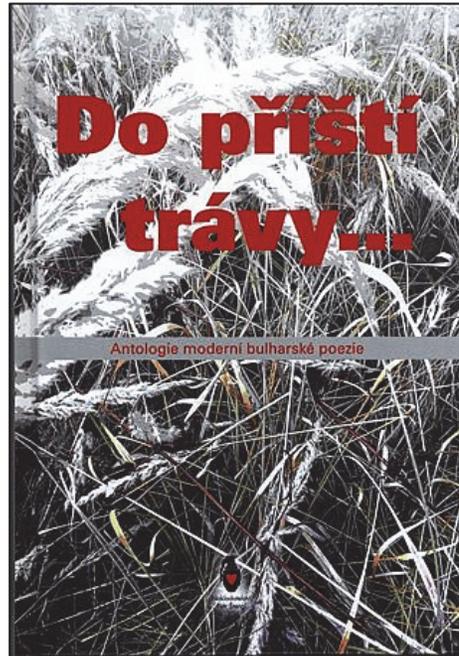
Разглежданата биобиблиография създава цялостна перспектива за вписването на Борис Йоцов в българския и в европейския литературен диалог. Тя е ценно издание, което ще улесни работата на всеки изследовател, привлечен от личността и научното дело на българския учен.

Теодора Кашилска

***Do příští trávy...* Antologie moderní bulharské poezie. Uspořadali Ludmila Kroužilová, Jordanka Trifonova, Marcel Černý, Ondřej Zajac. Praha: Petr Štengl, 2020, 294 s. ISBN 978-80-87563-83-0.**

През 2020 г. в пражкото издателство „Петър Щенгъл“ се появи едно дългоочаквано и ценно издание – книгата *Do příští trávy... Antologie moderní bulharské poezie* (До другата трева... Антология на модерната българска поезия), плод на дългогодишните усилия на редица чешки преводачи на българска поезия както от по-старото поколение (Дануше Хронкова, Лудмила Кроужилова и Властимил Маршичек), така и от по-младото (Марцел Черни и Ондřej Заяц). За съжаление, двама от преводачите от по-старото поколение не са вече сред нас, но много дълги години работиха на преводаческата сцена и оставиха след себе си дълбока следа. Първият от тях – Властимил Маршичек, редактор, журналист и преводач от различни езици, включително от български, ни напуска през 2000 г. Неотдавна чешката българистика и България загубиха най-верния си сътрудник и приятел, посветил цялата си творческа енергия на българската литература и култура – д-р Дануше Хронкова, която пое светлия си път към небето през януари 2022 г. на почти навършени 92 години. Съставители на антологията са част от преводачите – Лудмила Кроужилова, Марцел Черни и Ондřej Заяц, както и българската бохемистка и преводачка Йорданка Трифонова, на която дължим обстояния и добре систематизиран увод към антологията. Книгата предлага и пълен индекс на всички излезли досега антологии и литературни издания с българска поезия на чешки и словашки език (с. 251 – 252).

В този текст ще се опитаме да осмислим избора на поети, включени в антологията *Do другата трева...*, като го сравним с последните три

антологии на българска поезия, излезли през миналия век: *Южен вятър. Десет български поети (Jižní vítr. Deset bulharských básníků. Československý spisovatel, 1974, съст. Дана Хронкова)*, *Млада река. Сборник с българска поезия (Mladá řeka. Sborník bulharské poezie. Mladá fronta, 1979, съст. Камил Маржик)* и *Българската поезия на XX век (Bulharská poezie XX století. Odeon, 1983)*. От посочените години на предходните чешки антологии на българска поезия се вижда, че настоящото издание излиза след цели четири десетилетия издателско затишие.

Подзаглавието на антологията *До другата трева...* и в самото подзаглавие акцентира върху това, че представя именно модерната българска поезия. По-интересно е обаче да разберем какво всъщност са имали предвид съставителите под понятието „модерна“, за какъв модернизъм става въпрос и какво го различава от предходните модернизми като например от този в края на XIX и началото на XX век. Необходимо е за целта да видим кои автори присъстват и в предходните издания. Поетът, който се повтаря в най-много антологии – в три от тях, е Атанас Далчев, а освен него в посочените по-стари поетически сборници, представлящи българската поезия, се срещат имената още на Блага Димитрова, Любомир Левчев, Валери Петров, Борис Христов, Иван Цанев, Димитър Стефанов, Николай Кънчев, Вълчо Раковски и Иван Пейчев. Очевидно именно творчеството на Атанас Далчев се възприема като ключов етап в развитието на българската модерна поезия през XX век.

Атанас Далчев е често определян като учител на „тихите поети“ от 70-те години. Някои от тях са включени и в настоящата антология – Иван Цанев, Екатерина Йосифова и Калина Ковачева. От друга страна, А. Далчев повлиява и върху творчеството на поетите от 80-те, някои от които също са застъпени в антологията – Георги Рупчев, Бойко Ламбовски, Георги Борисов, Ани Илков и Иван Методиев. В известен смисъл можем да твърдим, че Атанас Далчев е представител на модернизма, чието творчество разделя, но и обединява времево и тематично модерната поезия преди него – символистичната и експресионистичната, с тази след него, която всъщност е застъпена в антологията – поезията на 40-те, 50-те, 60-те години, „тихите поети“ от 70-те и поезията на 80-те години. Постмодерната поезия, представлявана от Георги Господинов, Пламен Дойнов, Пламен Антов, Марин Бодаков, Петър Чухов, Иван Христов и др., е оставена за следващата антология на българската поезия на чешки език, която ще очакваме с нетърпение да намери своите преводачи и издателство.

След прочита на антологията оставаме с впечатлението, че всички поети се обединяват тематично около модернистичната поетика на А. Далчев, като в най-висока степен тази приемственост се долавя при

„тихите поети на 70-те“ и поетите на 80-те години. Но и останалите, макар и с различни поетически средства, се обръщат към всекидневието, в което лирическият субект е често сам и неразбран, към философско-екзистенциалните въпроси, които злородният свят ни поставя, и към абсурдността на битието, в което живеем. Любовта е също тема, която до голяма степен обединява тематично стихотворенията, включени в антологията. Но тя отново е често представена в нейните, ако не трагичност и отсъствие, то поне драматичност и съдбовност.

Интересен е фактът, че т. нар. „априлско поколение“ в българската поезия на ХХ век е представено само с творчеството на неговия най-ярък представител – Любомир Левчев. Това е вероятно логично, тъй като цялата антология се старее по всякакъв начин да избяга от идеологията на поетите от това поколение, която обслужва освен естетически и политически цели по времето на комунистическото управление в България. Творбите на Л. Левчев, бляскаво преведени от Лудмила Крожилова, са внимателно подбрани и тематично се вписват в модернистично-литературния профил на книгата.

В антологията са представени и поети, които литературната критика е оценявала преди всичко като преводачи на чешка и словашка поезия: Въгьо Раковски, Димитър Стефанов, Григор Ленков, Атанас Звездинов. Те без съмнение са добре познати в чешка и словашка среда благодарение и на самостоятелно издадените им поетични книги. Поезията им говори емоционално и обогатяващо както за чешко-българското приятелство, така и за природните български и чешки красоти, но и за „неспокойната“ по думите на д-р Дануше Хронкова градска цивилизация. Ярък пример са стихотворенията „Карел Хинек Маха“ на Григор Ленков, „Южна Чехия“ на Димитър Стефанов и др.

Създава се обаче впечатлението, че женската лирика има по-слабо присъствие в антологията: включени са стихотворения от яркия лирически глас на Блага Димитрова от 60-те години, който интерпретира социални, интимни и философски теми с откровен и интелигентен изказ. Представени са творби и на други две поетеси – представителки на поколението на „тихите поети“ на 70-те, и това са Екатерина Йосифова и Калина Ковачева. За мен остава въпросът защо в антологията не са представени поне още няколко представителни женски поетически гласа от 60-те, като Станка Пенчева, и от 80-те – като Федя Филкова.

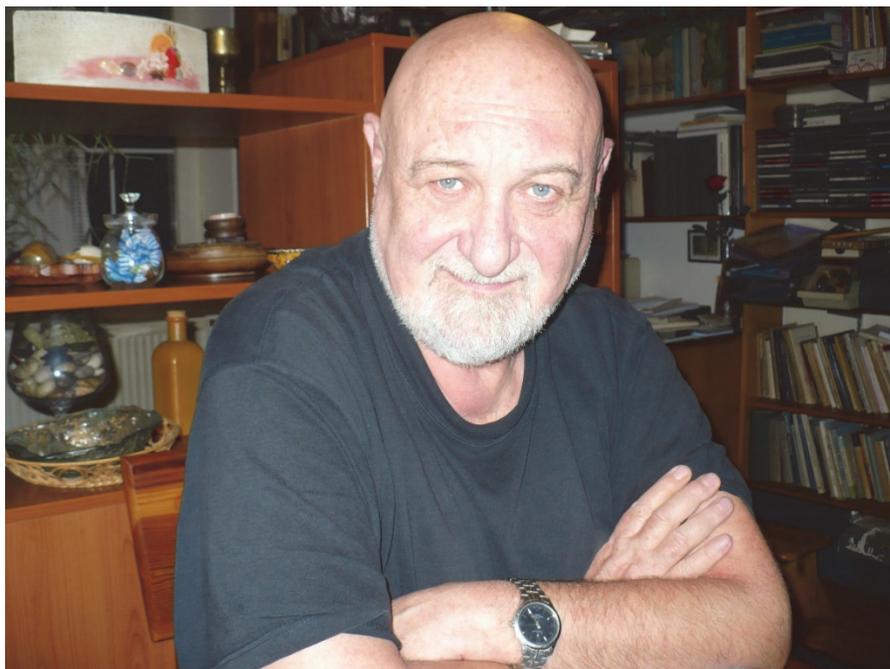
Настоящата рецензия не си поставя за цел да говори подробно за качествата на преводите на стихотворенията, включени в антологията, което би могло да бъде предмет на друг текст – научна статия от областта на теорията на превода. Също така считам за неуместно да ко-

ментирам професионализма на преводачи, доказали многократно своя талант в превода на българска поезия на чешки език.

Достойнство на книгата представляват и публикуваните в края на книгата биографични бележки за авторите. Това приложение представлява своеобразен малък речник на модерната българска поезия, който съдържа и информация за всички осъществени до този момент преводи на техни стихотворения на чешки и словашки език.

Този шедьовър на преводаческото изкуство беше награден и от Съюза на българските преводачи през 2020 г. в категорията за превод на българска литература на чужд език.

Димана Иванова

ВЛАДИМИР КРШИВАНЕК (1951 – 2022)

Професор Владимир Кршиванек си отиде от този свят, след като извървя нелек, но изпълнен с любов към живота и към поезията път. Една съществена част от този път още от ранните му творчески години е свързана с България, когато научава български език и създава важни за него литературни приятелства с поети и литературоведи. Ето защо не е случайно нито присъствието на българската тема в неговия изследователски кръгозор, нито участието му в международния редакционен екип на списание „Славянски диалози“, което той обогати както със свои текстове – и литературоведски, и поетически, така също привличайки други чешки автори – и литературоведи, и поети. Владимир Кршиванек извървя своя път на забележителен ерудит в областта на поезията, тъй като самият той е удивителен поет, за когото поезията е „дом на битието“ и най-истинският начин да бъдеш себе си. Цялото му творчество представлява неделима сплав от всеотдаен интелектуален труд и поетически изживявана

екзистенциална тревожност. Творческият му път протича между двата бряга – на проникновената аналитична мисъл и на лирически вглъбената медитативност.

Двуединният профил на Владимир Кршиванек и като академичен учен, и като поет се очертава още с появата на първите му книги, които са издадени през съседни години: стихосбирката *Да пуснеш гълъбица* (*Vypouštění holubice*, 1982) и монографията, посветена на Ян Неруда (*Jan Neruda*, 1983). Успоредното разгръщане на тези два различни творчески подхода към литературата – изследователския и поетическия, съпътства Вл. Кршиванек в продължение на четири десетилетия. На българския читател неговата поезия е позната в превод на Димитър Стефанов (*Есенна сянка на любовта*. София: Хайни, 2011) и на Жоржета Чолакова (*Странна птица е душата*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2015). Израз на високата оценка на литературната критика за неговата поезия е удостояването му през 2019 г. с престижната литературна награда на името на Франтишек Хрубин.

Владимир Кршиванек участва активно в литературния живот и като главен редактор на иницираното от него литературно списание „Инициали“ („Iniciály“, 1989 – 1990), и като председател на гражданското сдружение „Литерула“ („Litterula“, 2001 – 2011), а от 2008 до 2011 г. е председател на Дружеството на чешките писатели (Obec spisovatelů ČR), създадено непосредствено след ноемврийските събития от 1989 г., за да замени казионния писателски съюз, свързан с предходния политически режим. Дългогодишен член на чешкия клон на международния ПЕН клуб, Владимир Кршиванек представя неговата история в пространната монография *Съвестта на словото* (*Svědomy slova*, 2016), част от която е преведена на страниците на сп. „Славянски диалози“ (2017, кн. 19 и 20).

В чешките литературоведски среди Вл. Кршиванек заема средишно място преди всичко като изследовател на чешката поезия на XIX и XX век. Съчетанието от детайлна литературноисторическа информираност и интерпретаторска проникателност е отличително качество, засвидетелствано в монографиите за Карел Хинек Маха (*Karel Hynek Mácha*, 1986) и за Владимир Холан (*Vladimír Holan básník*, 2010), в сборниците със студии *Да бъдеш поет в Чехия* (*Býti básníkem v Čechách*, 1999) и *Колко възможности има стихотворението* (*Kolik příležitostí má báseň*, 2007), в речниковите статии, включени в редица академични литературни енциклопедии, в които участва и като редактор. Вл. Кршиванек е съставител и на нови издания, представлящи чешки поети от XIX и XX век, като Ян Неруда, Франтишек Гелнер, Камил Беднарж и др., както и на антологии на чешка поезия.

Създаденото от Владимир Кршиванек в областта на литературната история и на литературната критика среща широк отглас сред академичните среди, благодарение както на забележителните му изяви като учен, така също и на завладяващото му слово, провокиращо и любов към литературата, и творческо мислене у студентите. Началото на неговата дейност като университетски преподавател е поставено през 1990 г. (преди това работи като книжар в антиквариат, като учител в основно училище в град Кладно, като библиограф в Института за литература). В продължение на петнадесет години преподава чешка литература в Педагогическия факултет на Карловия университет, където междуременно защитава докторат, посветен на литературната школа „Май“ като последовател на К. Х. Маха (1995), а през 2001 г. е избран за доцент. От 1998 до 2005 г. работи и към Института за литература към Чешката академия на науките, а като изявен литературовед и поет е поканен да води от 2001 до 2004 г. дисциплината „Творческо писане на поезия“ в Литературната академия в Прага, създадена като частно висше училище от легендата на чешката емигрантска литература Йозеф Шкворецки. През 2008 г. е избран за професор в Педагогическия факултет на Университета в Храдец Кралове, където остава до края на дните си.

Двата бряга, между които протича животът на Владимир Кршиванек – на науката и на поезията, все така ще продължават да носят плодовете на неговия труд и вдъхновение. Те очертават пътя на една забележителна личност, изпълнила своята духовна мисия – пътя на един мъдър човек с ранима, меланхолна чувствителност, който обаче винаги изразяваше позиция, изпитвайки нетърпимост към фалша, към високопарните думи, към грубия прагматизъм. Неговият тих и дълбок глас все така ще звучи, за да ни напомним за важните и истинските неща в живота и след него:

*Див мак път дълбок и тесен
пламъци от въздух над полята
птица скрита в стара песен
път безкраен път към небесата*

Жоржета Чолакова

Проф. д-р Славица ВАСИЛЕВИЧ ИЛИЧ (Slavica Vasiljević Ilić, slavica.vasiljevic-ilic@flf.unibl.org) преподава сръбска средновековна литература и история на сръбската култура във Филологическия факултет на Университета в Баня Лука. Следвала е югославска литература и сърбохърватски език във Философския факултет в Нови Сад. Докторска дисертация на тема „Сръбската средновековна литература и култура в творчеството на Владимир Чорович“ („Српска средњовјековна књижевност и култура у дјелу Владимира Чоровића“) защитава във Философския факултет в Баня Лука, където е назначена за асистент през 2000 г. Освен на книжното издание на дисертацията си (2007) е автор на монографиите *Средновековни теми (Средњовјековне теме, 2010)*, *Сръбска средновековна литература (Српска средњовјековна књижевност, 2015)*, *В потайностите на сърцето ми. Сръбски средновековни теми 2 (У скривницама срца свога. Српске средњовјековне теме 2, 2016)* и на десетки студии и статии в областта на медиевистиката.

Алена ДАНИЙОВА (alenadikevic@seznam.cz) получава бакалавърска степен по специалността „Екскурзоводска дейност в туризма“ във Висшия икономически институт в Прага (VŠO), а след това – магистърска степен по специалността „Руски език и литература“ във Философския факултет на Масариковия университет в Бърно. Понастоящем е докторантка в Масариковия университет по палеославистика и славянски езици. Темата на докторската ѝ дисертация е „Собствени имена от гръцки и славянски произход в чешки, руски, украински и български език (етимологичен, ономазиологичен, културноисторически и сравнителен анализ)“.

Ас. д-р Николай ЖЕЛЕВ (nikolaj650@abv.bg) е изследовател към секцията „Литература на Българското възраждане“ в Института по литература към БАН. Защитава дисертация на тема „Идеята за илиризма. Поява, развитие и отражения в българската култура от XIX век“ през октомври 2021 г. Интересите му са в сферата на словашката, чешката и българската литература през XIX век. Изследва идеите за славянството, по какъв начин се определя кои народи са славянски и кои – не, ако се поражда някаква близост, на каква основа е породена, какви представи се формират за отделните славяни според българските, чешките и словашките автори от XIX век.

Проф. д.ф.н. Благовест ЗЛАТАНОВ (blagovest.zlatanov@slav.uni-heidelberg.de) е преподавател по българистика и литературна теория в

Славистичния институт на „Рупрехт-Карлс-Университет“, Хайделберг, Германия. Най-новите му монографии излизат от печат през 2020 година: *Сборникът „The Shade of the Balkans“*. *Участници и контексти на възникването* (Akademische Verlagsgemeinschaft München, 2020) и *Софийският лъв в клетка. Модели, мистификации и рецепция на сборника „The Shade of the Balkans“* (Akademische Verlagsgemeinschaft München, 2020). Неговите настоящи научни интереси са в областта на българския литературен модернизъм, на рецепцията на българската литература и фолклор в немскоезичните и англоезичните страни и на присъствието на българистиката в международната славистика.

Гергана ИВАНОВА (gerganapd@abv.bg) е преподавател по сръбски език в Катедрата по славистика към Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Завършила е славянска филология в СУ „Св. Климент Охридски“. Освен упражнения по сръбска граматика води и практикум по правопис и пунктуация на съвременния български език в различни специалности на Филологическия, Философско-историческия и Химическия факултет, както и практическа граматика на българския език на специалности от Педагогическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. За цялото време на съществуването на българския клон на издателство „Рийдърс Дайджест“ е негов стил редактор. От 2004 г. работи и като редактор и коректор в Университетското издателство „Паисий Хилендарски“ и Пловдивското университетско издателство. Коририрала е книги и на други пловдивски издателства. Превежда от сръбски език художествена и научна литература.

Проф. д.ф.н. Диана ИВАНОВА (drivanova@abv.bg) е езиковед към Катедрата по български език във Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. В периода 2005 – 2018 г. е директор на Департамента за езикова и специализирана подготовка на чуждестранни студенти към същия университет. Научните ѝ интереси са в областта на историята и теорията на книжовните езици, стандартологията, социолингвистиката, текстологията и лингвистиката на библейския текст, славянските културни и езикови връзки и др. Автор е на над 250 публикации, в т.ч. на 20 монографии и учебници: *Българският периодичен печат и гравивните книжовноезикови процеси през Възраждането (върху материал от сп. „Читалище“, 1870 – 1875)* (1994), *Григор Пърличев и книжовноезиковата ситуация през 60-те – 80-те години на XIX век* (1995), *Езиковите въпроси в българския периодичен печат през Възраждането* (1998), *По следите на анонимното авторство в печата през*

Възраждането (2000), *Традиция и приемственост в новобългарските преводи на Евангелието (Текстология и език)* (2002), *Езикът на Библията. Български синодален превод 1925 г. (Върху материал от Евангелието)* (2003), *Недописани страници от историята на българския книжовен език. I част. Славистични ракурси* (2008), *И от зазоряването започва денят... Изследвания върху приемствеността в развоя на българския книжовен език* (2010, в съавторство с Б. Велчева), *История на новобългарския книжовен език* (второ преработено и допълнено изд., 2017), *Недописани страници от историята на българския книжовен език. II част. Щрихи от палитрата на българското слово (XVII – XX век)* (2017) и др. Носител е на наградата на фондация „Пигмалион“ за научноизследователска и преподавателска дейност (2009), както и на други национални и международни награди (на СУБ, Познанския университет „Адам Мицкевич“). Член е на СУБ, зам.-председател на Комисията за славянски книжовни езици към Международния комитет на славистите и член на Изпълнителния съвет на Фонд „Научни изследвания“ – МОН.

Д-р Димана ИВАНОВА (dimanaiv@abv.bg) е завършила славянска филология (бохемистика) в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Дисертационния си труд на тема „Konceptce lyrického subjektu v poezii českých dekadentů v srovnávacím aspektu“ („Концепцията за лирически субект в поезията на чешките декаденти в сравнителен аспект“) е защитила през 2011 г. във Философския факултет на Карловия университет в Прага. Изследователските ѝ интереси са в областта на сравнително литературознание, съвременната чешка и словашка поезия, теорията на превода. Занимава се с писане и превод на поезия, авторка е на стихосбирките *Покана за баща* (2012) и *Азбука на желанията* (2016), издадената на словашки *Som jako morská voda (Аз съм като морска вода)*, (2018) и *Розово слънце* (2021). Носителка е на няколко международни награди за поезия, както и на наградата на Съюза на преводачите в България за ярки постижения в областта на превода от български на чужд език за 2018 г. Член е на Съюза на българските преводачи, на Чешко-словашката асоциация по сравнително литературознание, на Съюза на чешките журналисти и на Съюза на българските журналисти. В момента работи в Чешкия център в София като координатор на литературни и образователни проекти.

Гл. ас. д-р Лилия ИВАНОВА (lilia.ivanova@uni-plovdiv.bg) е преподавател в Катедрата по славистика към Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Завършила е славянска филология с профил полски език в Пловдивския университет. За-

щитава докторската си дисертация през 2008 г. на тема „Плусквамперфектът в славянските езици (с особен оглед на българския и полския език)“. Преподава сравнителна граматика на славянските езици, историческа граматика на полския език, увод в славянската филология, съвременен полски език. Научните ѝ интереси са в областта на сравнителното славянско езиковедие, функционалната граматика, съпоставителните българо-полски изследвания, семантиката, прагматиката.

Теодора КАШИЛСКА (teodora.kashilska@abv.bg) е докторант към Катедрата по българска литература и теория на литературата към Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Темата на дисертационния ѝ труд е „Свидетелски почерци на българската литературна история (Писателските мемоари за периода между двете световни войни)“. Научните ѝ интереси са в областта на българската литературна история на XX век.

Гл. ас. д-р Мияна КУБУРИЧ МАЦУРА (Mijana Kuburić Macura, mijana.kuburic-macura@flf.unibl.org) е езиковед към Филологическия факултет на Университета в Баня Лука. През 2014 г. в същия факултет защитава докторска дисертация на тема „Системата на концесивните синтактически конструкции в съвременния сръбски език“ („Систем концесивних синтаксичких конструкција у савременом српском језику“). Основните ѝ научни интереси са в областта на синтаксиса на съвременния сръбски език. Автор е на учебници и на учебни помагала за основното училище и на монографията *Развитие на сложните съставни изречения в говора на децата от предучилищна възраст (Развој зависносложених реченица у говору предшколске дјеце, 2012)* и *Категорията концесивност в съвременния сръбски език (Категорија концесивности у савременом српском језику, 2021)*, както и на учебници и учебни помагала за основното училище.

Мария ЛОЛОВА (lolova97@gmail.com) е студентка в специалността „Славистика“ в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

Гл. ас. д-р Вяра НАЙДЕНОВА (najvy@uni-plovdiv.bg) е завършила славянска филология в СУ „Св. Климент Охридски“. Води лекции и упражнения в профил „Сръбски и хърватски език“ на студентите слависти в ПУ „Паисий Хилендарски“. Научните ѝ интереси са в областта на сравнителното славянско езиковедие (стилистика, лексикология, семантика, езикови контакти и др.). Защитила е дисертация на тема „Лингвостилистически средства на хумора в комедиографията на Бранислав Нушич“ в СУ „Св. Климент Охридски“, има издадена моногра-

фия (*VIVA LA COMEDIA!!!* (Поетиката на Нушич), 2017) и преводи на поезия и проза от сръбски език.

Ангелина НЕДЕВА (nedeva_ani@yahoo.com) е завършила славянска филология с профил чешки език в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Преподава български език и литература в средното училище. Превежда от чешки художествена и научна литература.

Таня НЕЙЧЕВА (tanja_sp@yahoo.com) е завършила последователно руска и славянска филология в ПУ „Паисий Хилендарски“. Работи като сътрудник в Департамента за езикова и специализирана подготовка на чуждестранни студенти при ПУ „Паисий Хилендарски“. Научните ѝ интереси са в областта на историята на руския книжовен език и връзката му с църковнославянския език. Превежда научна и художествена литература от руски и от сръбски език.

Доц. д-р Наталия НЯГОЛОВА (nniagolova@abv.bg) е преподавател по руска литература на XIX век в Катедрата по русистика, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Темата на докторската ѝ дисертация е „Предметният код в драматургията на А. П. Чехов“ (2007). Доцент е от 2014 година. Научните ѝ интереси са в областта на руската драматургия от втората половина на XIX век, екранизациите на литературната класика, културата на „размразяването“, поетиката на сериалния формат. Автор е на монографиите *Между бита и битието (Герой и вещь в драматургията на А. П. Чехов)* (2009), *Текст и кинотекст* (2014), *Семиотика на кабинета в руската литература от втората половина на XIX век* (2014). Преподава български език и литература в университета ELTE – Будапеща (2010 – 2014), и в Московския държавен университет (2018 – до момента).

Цветомира СТОЯНОВА (cvetistoyanova@mail.bg) е завършила славянска филология с профил чешки език в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Била е на специализации в Карловия университет в Прага и в Университета „Палацки в Оломоуц. Научните ѝ интереси са в областта на чуждоезиковото обучение, езикознанието и педагогиката. Към настоящия момент води часове по практически чешки език към Катедрата по славистика“ във Филологическия факултет на Пловдивския университет “Паисий Хилендарски“.

Шимон ТЕСАРЖ (Šimon Tesař, simontesar@mail.muni.cz) завършва магистърска степен по южнославянска филология към Философския факултет на Масариковия университет в Бърно през 2020 г. Понастоящем е докторант към същата катедра. Темата на дисертацията му е вър-

ху езика на чешкото малцинство в Сръбския Банат. От 2021 г. работи в секция „Диалектология“ на Института за чешки език към Чешката академия на науките. Професионалните му интереси включват изучаването на разговорния език, диалектологията и контактната лингвистика.

Проф. д.ф.н. Жоржета ЧОЛАКОВА (tcholakova@uni-plovdiv.bg) е преподавател по чешка литература и по славянски литератури към Катедрата по славистика в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Била е лектор по български език и цивилизация в Провансалския университет в Екс-ан-Прованс (1998 – 2002) и в Париж 4, Сорбона (2009 – 2010). Научните ѝ интереси са в областта на поетиката, тематологията, еволюцията на идеите, литературоведската компаративистика. Основните ѝ изследвания са върху чешката поезия на XIX и XX век. Докторската ѝ дисертация на тема *Český surrealismus 30. let. Struktura básnického obrazu* е защитена във Философския факултет на Карловия университет в Прага през 1993 г. и е издадена със същото заглавие (Praha: Karolinum, 1999). Съставител и преводач е на книгата *Карел Хинек Маха или Гласът на падналата арфа* (1993), автор е на монографиите *Лицата на човека в поезията на чешкия авангардизъм* (1998) и *Поетика на меланхолията. Карел Хинек Маха* (2019). През 2018 г. защитава научната степен „доктор на науките“ с дисертация на тема „Митопоетичен генезис, художествена еволюция и контекстуализация на езерото в поезията на Чешкия романтизъм“ (под печат). Превежда поезия от чешки, френски, сръбски, полски и руски език. Инициатор и главен редактор е на сп. „Славянски диалози“, което излиза от 2004 г. като официално издание на Филологическия факултет на Пловдивския университет.

СТАНДАРТ ЗА ОФОРМЯНЕ НА ТЕКСТОВЕТЕ

Предложените за публикация текстове се изпращат на адрес: **slavdialozi@gmail.com**. Приемат се материали, които не са публикувани в друго издание на български език.

Всяка годишнина се състои от две книжки, като първата е нетематична, а втората – тематична. Темата на предстоящата годишнина се обявява на сайта на списанието (<https://dialozi.uni-plovdiv.bg/>) най-късно до края на юли.

Сроковете за изпращане на статии, преводи и рецензии са, както следва: **за нетематичния брой – 30 ноември, за тематичния – 31 май**. Нетематичната книжка излиза от печат до края на май (следващата година), а тематичната – до края на ноември (същата година).

Всеки автор и преводач, който предлага текст за публикация, трябва да приложи и кратка автобиографична справка: научни степени и звания, месторабота, сфера на творчески интереси, най-важни публикувани книги (в скоби посочва годината на издаването), награди.

I. Стандарт за оформяне на научните статии

Приемат се научни статии за следните рубрики: „Памет“, „Културна история“, „Езикознание“, „Литературознание“, „Славистиката по света“, „Дебюти“.

Текстовете трябва да бъдат с минимален обем от 15 000 знака. Публикуват се и студии с обем от 45 000 до 60 000 знака. Страниците не се номерират.

Чуждестранните научни статии се публикуват в превод на български език.

Шрифт на основния текст: Times New Roman; подравняване: двустранно (Justify), междуредие: единично (Single), размер 12 pt. Отстъп за нов ред: 1,25; формат **.doc**.

В случай че са използвани **други шрифтове**, те трябва да се изпратят като прикачени файлове на посочения електронен адрес, а текстът да бъде предаден във формат **.doc** и **.pdf**.

Заглавието се изписва с големи букви (All caps), центрирано (Times New Roman; Bold, Single, 14 pt.), а под него (след един празен ред) с малки букви без съкращения – името, фамилията и работното място на автора (Times New Roman; Bold, Single, 14 pt.).

Преди основния текст на статията се включват кратка **анотация и ключови думи на английски и на руски език** (всяка една от двете анотации заедно с ключовите думи да бъде в обем между 800 и 1000 знака). Преди анотацията се изписват на съответния език името на автора и заглавието на статията. Размер на шрифта – 11 pt., Bold, Single.

Цитирането на източниците в текста (фамилия на автора, транскрибирана на български, шпация, година на изданието, двоеточие, шпация, номер на страницата) става в кръгли скоби по следния модел: (Куцаров 2007: 45). Ако е сборник, се посочва фамилията на редактора или съставителя, запетая, след което се изписват „ред.“ или „съст.“, годината на изданието, двоеточие, шпация, номерът на страницата, напр. (Апресян, ред. 2003: 56).

Бележките към текста се дават под линия на всяка страница (Times New Roman; Single, 10 pt.).

Заглавията на произведения се изписват в курсив (*Italic*) без кавички.

Заглавията на периодични издания се отбелязват с кавички (Normal).

Библиографията се прилага в края на статията. Най-напред вляво на страницата след пропускане на празен ред се изписва заглавието на рубриката: ако текстът е на български/руски: **ЛИТЕРАТУРА** (Small caps, Bold, 12 pt.). Пропуска се един ред. На следващия ред започва подреждането на авторите в азбучна последователност, без номериране (Times New Roman; Single, 12 pt.).

Библиографският опис включва **само** цитираните или споменатите в основния текст заглавия и/или автори. Ако библиографската единица е на кирилица, след изписването на оригиналния език името на автора и заглавието се **транслитерират** и се поставят в *квадратни скоби* [], като преди затварящата скоба се пише точка (вж. по-нататък примерите).

Оформянето става по следния начин:

- фамилия на автора (ако е сборник – фамилия на редактора); фамилията на чуждоезичните автори се **транскрибират** на кирилица;
- година на издаване (и двете – **Bold**), двоеточие, шпация;
- фамилия, запетая, инициал или инициали на автора (с точка и шпация, ако инициалите са два) в оригинал (Normal), след което се остава шпация;
- заглавието на книгата или сборника (*Italic*), след което се поставя точка;
- град, двоеточие, шпация, издателство (името му **не** се дава в кавички, когато не е предшествано от съчетания като УИ, ИК и др.), запетая, шпация, годината на издаване и точка (Normal).

Ако е цитирана статия, заглавието ѝ се дава в Normal, поставя се **точка, шпация, след това се пишат две наклонени черти (//)** и след тях се цитира заглавието на книгата или списанието (*Italic*), посочват се мястото и годината на издаване, при списанията – и броят (въведен с №), както и страниците на статията (с дълго тире, оградено с шпации, напр. 15 – 25). Когато статията е от вестник, след броя (№) се добавя датата, а на последна позиция – страниците. В края се поставя точка.

При електронните източници след заглавието се дава датата на публикацията и страниците (ако са посочени), след това – в ъглести скоби – адресът на съответния уебсайт, а накрая в кръгли скоби – датата на влизане (вж. примерите по-долу).

При повече публикации от един и същи автор през една и съща година след годината (без шпация) се слага буква а, б, в.

За имената на чуждите автори при **транслитерацията** в квадратните скоби се запазва изписването им в оригиналния език: напр.

Вьолфлин 1985: Вьолфлин, Х. *Основни понятия на историята на изкуството*. [Wölfflin, H. *Osnovni ponyatiya na istoriyata na izkustvoto*.] София: Български художник, 1985.

За улеснение уеднаквяваме някои принципи на транслитерация там, където е логично:

Общи принципи на транслитерация на някои специфични знаци и съчетания в българския и в руския език:

Български език и руски език	Транслитерация на български думи	Транслитерация на руски думи
ж	zh (zhena)	zh (zhit')
х	h (hlyab, tih)	h (hleb, tihij)
ц	ts (tsentar)	ts (tsentr)
ч	ch (chas)	ch (chas)
ш	sh (nash, Pashov)	sh (nash, shestoj)
ы	–	y (syn, kryzhovnik)
ё	–	e (elka, ezh, emkij, Fedorov)
э	–	e (etot, poet)
й (само в края на думата)	j (geroj, HO geroya.)	j (geroj, HO geroya, russkij, molodoj, emotsional'nyj; istorij, ponyatij)
йо,ьо,ю,я	y (rayon, Karagyozova, tyutyun, yabalka, slavyanski, evropeyski, Slaveykov, istoriya, ponyatiya, mladiya, mladiyat)	y (yunost', Yuriy, yabloko, yazyk, slavyanskij, evropeyskij, Slaveykov, istoriya, ponyatiya, molodaya)
Краесловно -ия → ia (в същ. собств. имена)	Chehia, Maria, Sofia, Rusia	Chehia, Maria, Sofia изкл.: Rossiya

Редакционният екип настойчиво моли да се обърне внимание на **разликата при транслитерация** на едни и същи кирилски букви (вж. табли-

цата по-долу). Тази разлика се налага от действието на различни закони за транслитерация в двата езика¹.

Различни принципи на транслитерация на едни и същи знаци в българския и в руския език:

Български език и руски език	Транслитерация на български думи	Транслитерация на руски думи
щ	sht (shtastie)	shh (shhast'e, Shherba, govoryashhij)
ь	y (sinyo, shofyor)	' (lingvokul'tura, rech')
ъ	a (san, patnik, Grancharov)	'' (два последователни апострофа без интервали) (ob''yasnenie)

При транслитериране на сръбска кирилица името на автора и заглавието се изписват според сръбската латиница.

Пейчич 2015: Пејчић, А. Улога у „свету“, „свет“ у улози: грађанске драме Бранислава Нушића [Pejčić, A. Uloga u „svetu“, „svet“ u ulozima: građanske drame Branislava Nušića.] // *Philologia mediana*, 2015, № 7, 177 – 193.

За транслитерирането от кирилица на имена, придобили популярност във форма, несъвпадаща с правилата на споменатия закон за транслитерация от български на английски, се допуска популярното им изписване, напр. Paisii, Jakobson. Същото се отнася за романизацията на руска кирилица: Bakhtin, Chekhov и др.

Пунктуационните знаци и в основния текст, и в библиографията (преди всичко кавички, двоеточие и тирета) се изписват според нормата, утвърдена за съответния език: напр. българските кавички са долни и горни, обърнати винаги навън („имама“), руските кавички са ъглести «без интервали» за разлика от френските, които също са ъглести, но «с интервали»; английските кавички са само горни и са обърнати към думата (“what”). Чешките, сръбските и хърватските кавички са идентични с българския стандарт, а полските се различават само по затварящите, които са обърнати навътре („tutaj”).

¹ При транслитерирането е необходимо да се следват правилата от *Закона за транслитерация* от български на английски (обн. – ДВ, бр. 19 от 13 март 2009 г., посл. изм. – ДВ, бр. 98 от 13 декември 2019 г.) – може да бъде намерен напр. тук: <<https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135623667>>. Препоръчва се да се използва инструментът за автоматично транслитериране от българска кирилица, следващ този закон: <<https://slovoed.com/transliteration/>>, като се отчитат посочените по-горе изключения. В руски текстове за удобство се следват правилата за опростено транслитериране, които са описани подробно тук: <<http://docs.cntd.ru/document/1200113788>>, като се имат предвид указаните по-горе изключения. Препоръчва се да се използва инструментът за автоматично транслитериране на Яндекс, който е най-близко до избрания стандарт и позволява да се избират някои филтри: <<https://www.seo-ap.ru/translit/>>.

Примери за оформяне на библиографията

ЛИТЕРАТУРА

Монографии

Караулов 1999: Караулов, Ю. Н. *Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть*. [Karaulov, Yu. N. *Aktivnaya grammatika i assotsiativno-verbal'naya set'*.] Москва: ИРЯ РАН, 1999.

Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.

Лейкоф, Джонсън 1980: Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.

Норман 1994: Норман, Б. Ю. *Грамматика говорящего*. [Norman, B. Yu. *Grammatika govoryashhego*.] Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1994.

Статии

Георгиев 1985: Георгиев, Вл. Възникване на нови сложни глаголни форми със спомогателен глагол „*има*м“. [Georgiev, Vl. *Vaznikvane na novi slozhni glagolni formi sas spomagatelen glagol „itam“*.] // Вл. Георгиев. *Проблеми на българския език*. София: БАН, 1985, 113 – 137.

Хоржинек 1969: Hojinek, Zd. Hlava. // *Divadlo* 20, 1969, ч. 2, s. 71 – 75.

Електронни издания

Ефтимова 2011: Ефтимова, А. Психолингвистиката – що е то? [Eftimova, A. *Psiholingvistikata – shto e to?*] // *Litera et Lingua*. Електронно списание. 2011, т. 8, кн. 1, <<https://naum.slav.uni-sofia.bg/lilijournal/2011/8/1/eftimovaa>> (14.05.2019).

Ако статията е от вестник, оформлението е следното:

... // *Литературен глас*, V, № 161, 24.IX.1932, с. 4.

В статиите, написани на чужд език, се запазва същият формат, като библиографските данни се дават на езика на статията или транслитерирани.

II. Стандарт за оформяне на преводите

Всеки предложен превод е придружен със съответния оригинал.

При превод на научна статия се спазват посочените по-горе правила.

При превод на художествен текст преводачът трябва да представи:

- творческа биография на преведения автор (от 4000 до 5000 знака),
- снимка на преведения автор,

- пълни библиографски данни на ползвания източник, от който е взет съответният оригинал.

В случай че преводачът включва пояснителни бележки под линия, трябва в края на всяка от тях да отбележи: – Б. пр. Респективно, ако в текста има авторски бележки, се добавя: – Б. а.

Името на преводача се слага след текста.

III. Стандарт за оформяне на рецензиите

Публикуват се рецензии за:

- научни издания, излизали в България и в чужбина, които имат отношение към славянските езици, литератури и култури;
- преведени на славянски език художествени книги на български автори;
- преведени на български език художествени книги на значими писатели от славянския свят.

Обемът на рецензиите е между 10 000 и 20 000 знака.

Вместо заглавие се дават пълни библиографски данни на рецензираната книга, включително ISBN и общият брой на страниците (Bold).

Пример: Александър Пушкин. *Драматургия. Театрална естетика* (съставителство, предговор, коментарен апарат и превод от руски: Людмил Димитров). София: ИК „Колибри“, 2019, 568 с. ISBN 978-619-02-0526-5.

Рецензиите се публикуват на български език.

Името на рецензента се слага след текста. Под него се дава името на преводача (ако има такъв).

Рецензираната книга трябва да е публикувана най-много три години преди годишнината на списанието, за която е предвидена рецензията.

Забележка

Редакционният екип си запазва правото да не публикува текстове, които не са оформени по посочения стандарт и не са предадени на съответния електронен адрес до определения краен срок.

СЛАВЯНСКИ ДИАЛОЗИ

Списание за славянски езици, литератури и култури

година XIX, 2022, книжка 29

Българска, първо издание

Коректор: Гергана Иванова

Предпечатна подготовка: Георги Ташков

Печат и подвързия: Пловдивско университетско издателство

Пловдив, 2022

ISSN 1312-5346